

OCJENE I PRIKAZI

ČASOPISI

Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sv. 26, Zagreb 2008, 394 str.

U dvadeset i šestom broju *Zbornika Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* objavljeno je osam izvornih znanstvenih radova, jedno prethodno priopćenje, ocjene i prikazi novih izdanja s područja povijesne znanosti, građa srednjovjekovnih isprava iz akademijinog Arhiva te radovi sudionika proslave 60. obljetnice godišnjice Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU.

Prvi članak *Najstariji sakramentar srednjovjekovne Istre iz 1050. godine u kontekstu europskih liturgijskih kodeksa* (1-48) rad je autorice Hane Breko Kustura u kojem se predstavljaju komparativna istraživanja sakramentara iz kodeksa koji se danas čuva u Šibeniku u samostanu franjevac konventualaca, pisan karolinškom minuskulom, a datira iz 11. stoljeća. Riječ je o liturgijskoj knjizi koja je, zbog svojeg prvog dijela u kojem se nalazi zbirka sekvenci (liturgijskog napjeva srednjovjekovne Europe od 9. do 16. stoljeća) te završnog u kojem je knjiga molitvi, u dosadašnjim muzikološkim radovima nazivana šibenski »Liber sequentiarum et sacramentarium«. Autorica u radu iznosi analizu paleografskih i kodikoloških karakteristika tog kodeksa te neumatsku notaciju na temelju koje je pokazala da je riječ o najstarijem misalu pisanom u bavarskom skriptoriju Tegernesee oko 1050, najvjerojatnije za uporabu u bazilici sv. Tome u srednjovjekovnoj Puli.

U drugom članku *Prilog diskusiji o genealoškoj svezi omiških i ugarskih Kačića* (49-58), autora Ivana Majnarića, iznosi se nekoliko ideja o značenju sukoba ugarskoga i hrvatskoga kralja Emerika i njegovoga brata hercega Andrije za povijest omiških Kačića, odnosno za mogućnost njihove genealoške povezanosti s ugarskim Kačićima.

U trećem radu *Naoružanje šibenske vojne posade sredinom 15. stoljeća* (59-70) Vladimir Brnardić na temelju *Spisa kancelarije šibenskog kneza Fantina de Cha de Pesaro* iz 15. stoljeća analizira popis oružja, vojne opreme i ostalih stvari u šibenskom kaštelu i kulama namijenjenih obrani grada. Navedeni spisi jedan su od rijetkih sačuvanih takvih primjeraka nastalih djelovanjem kneževe kancelarije u nekom dalmatinskom gradu iz vremena 15. stoljeća, a sačuvao se jer, pored ostalog, sadrži podatke o gradnji šibenske katedrale.

U radu Ivana Jurkovića *Ugrinovići od Roga – raseljena obitelj plemenitog roda Šubića Bribirskih za trajanja osmanske ugroze* (71-85) opisuje se imovinsko stanje te obitelji i njihov opstanak kao plemićke obitelji. Naime, obitelj Ugrinović dočekala je trenutak prisilne raseobe u vrijeme kada je stasao novi naraštaj mladih pripadnika te vrlo stare i cijenjene obitelji potekle od roda Šubića Bribirskih.

Rad *Gradanske obitelji Arvantini i Cavaletti – prilog poznavanju društvene i kulturne povijesti Zadra u XVIII. stoljeću* (87-141) suautorstvo je Lovorke Čoralčić i Ivane Prijatelj Pavičić u kojem se o tim dvjema obiteljima, djelatnima u Zadru u XVIII. stoljeću, ukazuje na njihovo djelovanje kao samostalne, odvojene obitelji te na njihove međusobne veze nakon povezivanja kroz ženidbene odnose. Podatke o njima autorice su compile iz dosadašnjih saznanja iz histori-

ografijske, zatim spisa zadarskih bilježnika (ugovori, oporuke i inventari) iz Državnog arhiva u Zadru te dokumenata pohranjenih u arhivu franjevačkog samostana u Zadru.

Ivana Jukić u radu *U sjeni Hrvatske pragmatičke sankcije (143-163)* razrađuje nastanak Hrvatske pragmatičke sankcije 1712. godine kroz analizu tri međusobno ovisne perspektive: habsburške, ugarske i hrvatske.

U radu *Urbarijalna regulacija, katastarski popisi i veličina kmetskih selišta na vlastelinstvu Ribnik krajem 18. st.* (165-194) Hrvoje Kekez prikazuje provedbu urbarijalne regulacije kraljice Marije Terezije iz druge polovice 18. stoljeća na vlastelinstvu Ribnik, a kao glavni izvor u radu koristio je katastarski popis kmetskih selišta. Grafičkim prikazom iznesena je analiza veličine vlastelinstava i kmetskih obaveza.

U radu *Iso Kršnjavi i opremanje Đakovačke katedrale (195-219)* Dragana Damjanovića opisuje se utjecaj Ise Kršnjavog na biskupa Josipa Jurja Strossmayera u pitanjima vezanim za opremanje đakovačke katedrale (poput izbora kipara i slikara) i to u periodu od kraja 1874. do posvete te građevine 1882. godine.

Posljednji članak, *Udžbenici prvih fizičara školovanih na zagrebačkom sveučilištu (221-238)*, rad je Tihomira Vukelje i Ane-Marije Petrić, u kojem se analizira studentska literatura studenata Mudroslovnog fakulteta u Zagrebu koji su se krajem 19. stoljeća prijavili za polaganje stručnog ispita iz fizike pred Kraljevskim povjerenstvom za ispitivanje kandidata gimnazijskog i realničkog učiteljstva.

U nastavku *Zbornika* objavljena je izvorna građa iz Arhiva HAZU u Zagrebu. Riječ je o registama iz 16. stoljeća, i to drugog dijela, koje su sastavili Antun Mayer i suradnici a za tisak priredila Maja Katušić (241-274). U radu se iznose signature arhivskih skupina, opće kratice te kratice izdanja isprava i regista te registri isprava.

U *Zborniku* je također objavljena Kronika Proslave 60. godišnjice Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU (275-277) i radovi djelatnika Odsjeka za povijesne znanosti HAZU sa predavanja na svečanoj sjednici, održanoj 8. srpnja 2008. u knjižnici toga Odsjeka. Radovi donose pregled djelatnosti te ustanove za razdoblje od 1948. do 2008.: Ante Gulin, *60. obljetnica utemeljenja i znanstvene djelatnosti Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (1948.-2008.)* (277-279), Iva Kurelac – Sabine Florence Fabijanec, *Objavljeni izvori za razdoblje 1998.-2008. godine* (280-283), Zrinka Novak, *Monografije, priručnici, studije djelatnika Odsjeka za povijesne znanosti HAZU* (283-294), Ivica Zvonar, *Knjižnica Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu: kratak pregled razvoja* (294-299), Zoran Ladić – Tihana Luetić, *Zbornik Odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU, vol 17-25 (1999.-2007.)* (299-305), Zoran Ladić – Tihana Luetić, *Sadržaj Zbornika Odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU, vol 17-25 (1999.-2007.)* (305).

Na kraju se nalaze prikazi i osvrti novih izdanja časopisa i monografija s područja povijesne znanosti.

Božena Glavan

Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, sv. XLVI, Zagreb – Dubrovnik 2008, 390 str.

Časopis *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* u 46. broju iz 2008. godine donosi jedanaest izvornih znanstvenih radova, osvrte i kritike na nedavno objavljena djela i nekrolog povjesničaru Marenu Mihajloviću Frejdenbergu (1924-2007).

U prvom radu »O dubrovačkoj libertas u kasnom srednjem vijeku« (str. 9-64) Lovro Kunčević prikazuje povijest govora o slobodi, od prve polovice 14. do 16. stoljeća. Autor sagledava različita značenja riječi libertas i njihove promjene kroz vrijeme, te prati društveni i kulturni kontekst govora o njoj. Rad je usredotočen na slučajeve u kojima libertas nema klasično značenje privilegija dodijeljenog od nadređene vlasti. U središtu autorova zanimanja je oblikovanje mita o dubrovačkoj slobodi, a prostor je posvećen i temama statue Orlanda i sv. Vlaha, dvama mitskim zaštitnicima dubrovačke slobode. Spomenuta je interpretacija Carpacciowe slike »Mladi vitez u pejzažu« povjesničara umjetnosti Helmuta Nickela, koji smatra da je na toj slici prikazan Dubrovnik, a da vitez predstavlja dubrovačkog Orlanda. Autor upozorava kako je tvrdnja da je Dubrovnik od samog osnutka bio »slobodan« bila ne samo jedan od motiva dubrovačke diplomacije, već i »izvrstan sažetak programa najvećeg dijela dubrovačke historiografije počevši od kasnog 15. stoljeća sve do pada Republike« (str. 49). Preciznog odgovora na pitanje što je točno riječ libertas označavala u Dubrovniku kasnog srednjeg vijeka nema, zaključuje autor, i to ne zbog manjka, već zbog suviška njenih mogućih značenja.

Paola Pinelli autorica je rada »Od Dubrovnika do Firenze: bilješke o novačenju posluge u 15. stoljeću« (str. 65-80), kojeg je s talijanskog prevela Mihaela Vekarić. Pišući o trgovini robom koja je preko Dubrovnika povezivala slavensku unutrašnjost s talijanskim poluotokom, autorica promatra kojem spolu je pripadala većina robova, s kojih su područja dolazili, te kako se obavljala njihova prodaja. Robovi su u promatranom razdoblju uglavnom nabavljani za kućnu poslugu. Autorica opisuje položaj služinčadi, a potom na primjeru firentinskih trgovaca i trgovca iz Prata donosi i podatke o njihovoj cijeni, te o zahtjevima kupaca.

»Adventski i korizmeni propovjednici u dubrovačkoj katedrali u 18. stoljeću« (str. 81-124) rad je Relje Seferovića u kojem se istražuju propisi o katedralnim propovjednicima, izbor propovjednika, njihove reakcije nakon što su bili izabrani, zatim se promatra položaj stranih naspram domaćih propovjednika, jezik propovijedi, a situacija u Dubrovniku se uspoređuje s onom u drugim gradovima istočne obale Jadrana. Navedeno je kako je do formalnog svršetka obnove katedrale 1713. njenu ulogu preuzela crkva Sv. Vlaha, a od 1706. kapelica Sv. Rozarija uz Dominikanski samostan. U radu su detaljno opisani problemi na koje se nailazilo prilikom biranja propovjednika. Spomenuti su brojni slučajevi pregovora i dolazaka stranih propovjednika, ali i biranja svećenika s područja Dubrovačke Republike, od kojih se posebno istaknuo Sebastijan Slade Dolci. Ističe se kako se u dubrovačkoj katedrali propovijedalo na talijanskom jeziku i da je naglasak bio stavljen na ćudoređu. Uspoređujući propovjedničku službu Dubrovnika i drugih gradova istočne obale Jadrana autor smatra kako je ona u Dubrovniku bila bolje organizirana. U svjetlu razmotrenih činjenica o radu adventskih i korizmenih propovjednika u dubrovačkoj katedrali zaključuje se kako je ta djelatnost nosila pretežno politička obilježja, te kako je vlastela sjedeći kao ekskluzivna publika u klupama prvostolnice, birajući odabrane propovjednike dodatno naglašavala svoj privilegirani položaj.

Radu su priloženi popis adventskih i korizmenih propovjednika u dubrovačkoj katedrali u 18. stoljeću, te popis vijećnika Malog vijeća koji su ih birali.

Sijedi rad Ivane Franić »Fra Lovro Cekinić (1692-1752)« (str. 125-136) o redovniku franjevcu iz samostana Male braće u Dubrovniku, vrsnom propovjedniku, marljivu sakupljaču i prepisivaču djela iz dubrovačke povijesti i književnosti. Nakon kratkog pregleda dosadašnjih spoznaja o Lovri Cekiniću istražuje se podrijetlo njegovih predaka Miloradića. Roditelji ovoga fratra po svoj su prilici, piše autorica, naknadno stekli prezime Cekinić. U tekstu se opovrgava teza Dušana Berića da je fra Lovro Cekinić bio »Srbin franjevac«, čiji je rod, pa i on sam prešao na katoličku vjeru, te se navodi kako su Miloradići bili izvorno katolička obitelj. Također je utvrđeno kako je sam Lovro Cekinić rođen u Dubrovniku. Pozornost je potom usmjerena na Cekinićevu rukopisnu ostavštinu, u koju se ubrajaju sljedeća djela: *Istoria e Privilegj dell' Osse ruante Proufinc'ia di Ragusa raccolti da diversi luoghi e posti qui in un volume; Riječ božja, aliti pripovjesti za korizme kako se u našoj crkvi S. Frančeska pripovijeda nedjelja, utorak i petak i one svetkovine koje u korizmu zapadaju; Istoria della Republica di Ragusa*; te *Duhovne zabave duše bogoljubne*. Najviše pažnje autorica je posvetila gotovo nepoznatome dvojezičnom rukopisnom talijansko-hrvatskom rječniku *Vocabolario italiano-illirico* koji je nastao oko 1745. godine.

Nakon rada o fra Lovri Cekiniću slijedi tekst Irvina Lukežića »Posljednji dubrovački vlastelin-pjesnik Nikša Matov Gradi (1825-1894)« (str. 137-225). Autor na početku analizira obiteljsko podrijetlo, djetinjstvo i mladost Nikše Gradija počevši od rodnog Zadra, preko studiranja u Padovi, službe sudskog činovnika u Dubrovniku, Splitu i Zadru do ženidbe s pripadnicom stare dubrovačke plemićke obitelji Pucić. Pozornost je potom usmjerena na istraživanje Gradijevih književnih početaka. Nikša Gradić pisao je uglavnom poeziju, drame u stihovima i razne polemičke brošure. Ovdje je istaknut humoristični prilog na talijanskom jeziku *La biblioteca Paravia. Osservazioni e scherzi – Veli e maschere*. Gradi će s vremenom početi pisati isključivo na hrvatskom jeziku i to uglavnom pjesme političke, satirične, filozofske i domoljubne tematike, potom one s motivima smrti dvojice sinova, te veličanja Dubrovnika. U narednim poglavljima opisuje se njegov boravak u Rijeci, gdje je bio postavljen za vijećnika sudbenog stola. Po odlasku iz Rijeke pratimo Gradijevu djelatnost u Kotoru, u kojem je ostao do svog umirovljenja. I ovdje je pod povećalom njegov književni rad, posebice suradnja s dubrovačkim listom *Slovinac*. Nakon boravka u Beču, gdje se Nikša Gradi sve više počinje osjećati kao Srbin-katolik, autor se posvećuje posljednjoj etapi Gradijeva života – boravku u Dubrovniku, pri čemu su u središtu zanimanja Gradijevi politički pogledi i uvjerenja. Irvin Lukežić piše kako je Gradi tada postao oružjem u rukama političkih interesa drugih. Potom se osvjetljava još jedna Gradijeva uloga, ona Gundulićeva štovatelja, a zatim i Gradijev posljednji ispraćaj. Autor zaključuje kako Nikša Gradi »kao da je pripadao nekom drugom vremenu, nekako boljem, ljepšem i pravednijem, nalikujući živopisnoj sjeni iz starog i zaboravljenog kazališnog komada« (str. 223).

U radu »Dva općehrvatska skupa iz 1890. i 1893. i njihovo nacionalno integracijsko značenje« (str. 227-258) Ive Milovan i Nevija Šetića razmatra se otkrivanje Kačićeva spomenika u Makarskoj 1890. i Gundulićeva spomenika u Dubrovniku tri godine kasnije. Nakon kratkog prikaza težnji za sjedinjenje razjedinjenih hrvatskih zemalja, autori istražuju pripreme za postavljenje i otkrivanje Kačićeva spomenika, stavove političkih stranaka, samu svečanost otkrivanja spomenika, sudionike koji su tome bili prisutni, te reakcije tiska. Opisujući pak planiranje otkrivanja Gundulićeva spomenika i samu svečanost, naglasak je stavljen na nastojanje

da taj skup ima hrvatsko obilježje, u čemu se uspjelo. Takva nastojanja bila su, pišu autori, u suprotnosti s težnjama dubrovačkih Srba, Srba-katolika, kao i ostalih pristaša dalmatinske *Srpske stranke* da svečanosti iskoriste za svoje stranačko-političke svrhe. Na kraju rada autori zaključuju kako su razjedinjeni hrvatski prostor sjedinjavali isti jezik i iste nacionalno-integracijske težnje koje su bile zajedničke sudionicima oba opisana općehrvatska skupa.

Sanja Žaja Vrbica autorica je rada »Javne skulpture Petra Pallavicinija u Dubrovniku« (str. 259-278). U fokusu su dva skulptorska djela ovog korčulanskog kipara: reljefi za tri fasade Narodne banke u današnjoj ulici Hrvatskih branitelja br. 15 u Dubrovniku i reljef nadgrobnog spomenika grobnice obitelji Miljan na groblju Boninovo. Autorica naglašava kako su ovi reljefi dosada ostali izvan kataloga Pallavicinijevih djela. Reljefe za Narodnu banku izveo je 1935/6, a reljef nadgrobnog spomenika 1947/9. godine. Važnost spomenutim djelima pridaje se i zbog toga što se u Dubrovniku u prvoj polovici 20. stoljeća bilježi vrlo mali broj skulptorskih radova. Osim ovih djela dan je kratak pregled Pallavicinijeva života i predstavljeni su njegovi značajniji radovi.

»Nazivi za vinogradarstvo u središnjem dijelu poluotoka Pelješca« (str. 279-293) rad je Marijane Tomelić Čurlin kojem je cilj prikazati lekseme vezane uz vinogradarstvo. Autorica se usredotočila na mjesta Kuna, Pijavičino i Potomje. Središnji dio teksta čini rječnička građa, nakon koje su u prilogu donijeti ogledni govori Potomja, Pijavičina i Kune.

U narednom radu, »Teritorijalne snage kao redarstvo u dubrovačkom i kotorskom okružju nakon uspostave austrijske uprave« (str. 295-314), Tado Oršolić istražuje nekoliko temeljnih pitanja o teritorijalnim snagama koje su u navedena dva okružja teoretski uvedene po uspostavi austrijske uprave, ali su praktično zaživjele tek 1832. godine. Nakon kratkog prikaza ustroja i djelovanja teritorijalnih snaga u Dalmaciji od 1814. do njihova raspuštanja 1850, autor promatra njihov položaj u dubrovačkom i kotorskom okružju prije reorganizacije 1832. godine. Nakon toga istražuju se sljedeće teme: preustroj iz godine 1832, uskraćivanje mogućnosti sudovanja časnicima snaga dubrovačkog i kotorskog okruga, problemi službovanja i nedostatnost pandura, te neprimjereno ponašanje i samovolja časnika i pandura u dubrovačkom okružju. Tri su razloga, smatra autor, zašto teritorijalne snage nisu doživjele svoju istinsku primjenu u dubrovačkom i kotorskom okružju. To su nepostojanje tradicije ovakvog oblika vojno-redarstvene ustanove, zatim činjenica što javna obveza (tlaka) nije nametala nikakav oblik obvezne službe u teritorijalnim snagama, te nepostojanje stalne mjesečne plaće za pogibeljnu službu.

Članak Maje Šunjić naslovljen je »Uzroci smrti u župi Komin-Rogotin (1826-1874)« (str. 315-345). Analiza uzroka temelji se na Matičnoj knjizi umrlih župe Komin (1825-1874) i Matičnoj knjizi rođenih župe Komin-Rogotin (1825-1856), a odnosi se na naselja Komin i Rogotin, danas u općini Ploče. Kao okosnica u obradi korištena je Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih stanja, a uzroci smrti podijeljeni su na bolesti dišnog sustava, bolesti uha, zarazne i parazitske bolesti, gastrointestinalne bolesti, bolesti živčanog sustava, maternalnu smrtnost, perinatalnu i dojenačku smrtnost, na nesretne slučajeve, nasilne smrti, te na ozljede. Kod polovice smrtnih slučajeva uzroci nisu dovoljno određeni, riječ je uglavnom o vrućicama i »prirodnoj smrti«, te su oni svrstani i opisani u zasebnom poglavlju. Najviše prostora posvećeno je malariji. Autorica smatra kako se većina godina s povećanom smrtnosti može povezati s općim prilikama u Dalmaciji.

»Budvani – Vitezovi Svetoga Marka« (str. 347-358) posljednji je znanstveni rad u časopisu. Lovorka Čoralić u njemu analizira povelje o imenovanju budvanskih plemića Ivana i

Nikole Solimana te Petra Markovića mletačkim vitezovima. Imenovanja su se zbila krajem 16. i u 17. stoljeću. Analiza se temelji na građi iz venecijanskog Državnog arhiva, te iz Državnog arhiva u Zadru. Autorica je pokušala utvrditi razloge uvrštavanja spomenutih pripadnika budvanskog plemstva u red vitezova Svetoga Marka. Radu su priloženi prijepisi povelja o imenovanju Nikole Solimana i Petra Markovića mletačkim vitezovima.

Prije rubrike »Osvrti i kritike« nalazi se »In memoriam – Maren Mihajlovič Frejdenberg (1924-2007)« (str. 359). Nekrolog je napisala Mihaela Vekarić.

Časopis završava »Popisom izdanja Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku«.

Slaven Kale

Ekonomska i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša, br. 4, vol. IV, Zagreb – Samobor 2008, 290 str.

Novo, četvrto izdanje časopisa *Ekonomska i ekohistorija* za 2008. godinu poseban fokus, dakako u ekonomskoj i ekohistorijskoj perspektivi, stavlja na povijesnu problematiku šumskih areala u različitim prostornim i vremenskim kategorijama s obzirom na njihovu interakciju s ljudskim zajednicama, stoga prva tematska cjelina časopisa kao temu broja ističe šume i ljude. U drugom bloku nalaze se radovi posvećeni različitim istraživačkim pitanjima, ostajući na *mainstreamu* cjelokupnog projekta časopisa, naime, međudjelovanju na relaciji čovjek-okoliš, pa teme dodiruju odnose ekonomskih i socijalnih čimbenika s okolišem i bolestima. Posljednja sadržajna cjelina, prema običaju, tiče se prikaza knjiga i znanstvenih skupova, te ovaj put iznimno donosi poseban prilog, biografiju i biobibliografiju prof. dr. Drage Roksandića u povodu njegovga 60. rođendana.

Prvi članak Hrvoja Petrića pod nazivom *Neodrživi razvoj ili kako je krčenje šuma u ranome novom vijeku omogućilo širenje đurđevačkih pijesaka* (str. 5-27) opisuje povijesni, geografski i geomorfološki fenomen đurđevačkih pijesaka, popularno i, kako je autor istaknuo, pretjerano nazvanih – Hrvatska Sahara. Uzrok migracije i ekspanzije đurđevačkih pijesaka u ranom novom vijeku, osim u antropogenetskom djelovanju kada je riječ o deforestaciji i primjeni novih agrarnih tehnika i kultura, autor vidi i u klimatskim promjenama koje su bile okarakterizirane kao *malo ledeno doba* u ranonovovjekovnoj Europi. Ovo nekontrolirano širenje pješčanih površina van mogućnosti čovjekova nadzora, smjeralo je k novoj intervenciji u okoliš u okolnostima dinamičnog tehnološkog i demografskog razvoja podravskog kraja krajem 19. i tijekom 20. stoljeća. Razdoblje koje je bilo obilježeno forestacijom i primjenom novih poljoprivrednih kultura, koje su prema autoru sanirale nepovoljnu geomorfološku strukturu pješčanog tla, otvaralo je time renovirane poljoprivredne površine prijeko potrebne u uvjetima agrarne prenaseljenosti đurđevačkog područja. Povijest đurđevačkih pijesaka ukazuje ovdje na ambivalentan karakter čovjekovih djelovanja i utjecaja na okoliš: s jedne strane zadovoljila je njegove primarne i *short-term* potrebe, ali je dugoročno prouzrokovala dalekosežne posljedice koje su prijetile devastacijom i destrukcijom njegovga okoliša u braudelijanski rečeno *dugom trajanju*.

Darja Mihelič je u radu pod naslovom *Usoda Gozdov na Slovenskem do 16. stoletja* (str. 27-52) dotakla eksploataciju šumskih areala slovenskih zemalja na potezu od Alpa do Jadrana u periodu do 16. stoljeća. Kontinuirana zaštita i nadzor nad šumskim potencijalima od različitih antropogenih utjecaja i elementarnih nepogoda u svrhu održivog razvoja, jednako

je relevantna u legislativnoj tradiciji primorskih komunalnih zajednica, kao i u tradiciji feudalnih vlastelinstava slovenskih zemalja unutrašnjosti. Kako autorica naglašava, tek s 18. stoljećem u slovenskim zemljama pod habsburškom vlašću pojavljuju se nove metode gospodarenja organiziranjem sustavne forestacije, obnovom šumskih potencijala pod vodstvom apsolutističke *Raison d'état* koja u duhu racionalizma i fiziokratizma nastoji ne samo primjenjivati dotadašnju tradicionalnu praksu uvjetno rečeno zaštite i nadzora, nego i obnavljati šumske potencijale vjerojatno u uvjetima njihove intenzivnije eksploatacije.

Članak Marina Knezovića *Šuma i šumsko drveće u hrvatskim ranosrednjovjekovnim ispravama – činitelj koji nedostaje* (str. 52-63) odnosi se na eksploataciju šume u tijeku hrvatskog ranosrednjovjekovlja. Premda hrvatske ranosrednjovjekovne isprave ne obiluju podacima o iskorištavanju šuma, autor na tragu radova stranih historiografija koje nedvojbeno utvrđuju veliku upotrebu drva u srednjovjekovnoj civilizaciji, zaključuje identičnu važnost šuma i drva za hrvatski srednjovjekovni prostor. Kada je riječ o hrvatskim prostorima, autor hipotetički iznosi diferencijaciju hrvatskog ekohistorijskog prostora u to doba, razlikujući unutrašnjost, koja je po njemu bila pod golemim šumskim prostranstvima, od priobalnog dijela koji je sudjelovao u izgradnji antičke civilizacije i nepovoljnijim klimatskim uvjetima u smislu nemogućnosti brže obnove šumskih fondova daleko više bio zahvaćen deforestacijskim procesima.

U radu *Šuma i drveće u latinskim srednjovjekovnim dokumentima: primjer Moslavačkog kraja* (str. 64-70) Silvije Pisk naglašena je uloga šume i drveća u ekonomskim i socijalnim pitanjima srednjega vijeka, u smislu omeđivanja i određivanja granica imovinsko-pravnih subjekata u srednjovjekovnoj Slavlini.

Mira Kolar-Dimitrijević u članku *Kratak osvrt na povijest šuma Hrvatske i Slavonije od 1850. godine do Prvoga svjetskoga rata* (str. 71-93) obrađuje šumsko gospodarstvo u uvjetima implantacije tržišnih ekonomskih odnosa i njegove važnosti za cjelokupni ekonomski i društveni razvoj Hrvatske i Slavonije do kraja Austro-Ugarske Monarhije. Autorica opisuje institucionalnu brigu države, kraljevine Hrvatske i Slavonije te lokalnih vlasti u podizanju interesnih šumskih društava i obrazovnih ustanova koje su u okolnostima transportne revolucije i deficita profesionalnih stručnjaka, te s tim u vezi snažne tržišne potražnje i eksploatacijskog pritiska, imale zadaću sustavne kontrole korištenja i obnove šumskih fondova. Opisuje se upravno-vlasničke strukture različite provenijencije nad šumskim arealima, od države, veleposjednika, crkvenih biskupija, preko gradova, imovnih i plemićkih općina do poduzetničke građanske elite. Upravo je ona u procesima privatizacije preuzela znatne udjele šumskih fondova, što joj je omogućilo stjecanje kapitala kasnije investiranog u prvu fazu industrijalizacije Hrvatske i Slavonije. Kapital dobiven od izvoza bogatih šumskih resursa ulagao se i u podizanje društvene i kulturne infrastrukture, kao što su primjerice zgrade HAZU-a i HNK-a, u čemu je osobita zasluga pripadala biskupu Josipu Juraju Strossmayeru i njegovom šumom bogatom posjedu đakovačke biskupije.

Skupina brazilskih znanstvenika Jo Klanovicz, Joao Fert Neto i Alvaro Luiz Mafra u istraživačkom radu pod naslovom *Southern Brazilian indigenous populations and the forest: towards an environmental history* (str. 94-103) bave se problematikom ekohistorije južnobrazilskih domorodačkih zajednica u regijama Parana, Santa Catarina i Rio Grande do Sul. Intencija brazilskih znanstvenika je aproprijacija ekoloških spoznaja brazilskih Indijanaca u znanstvenu domenu čime bi se po njima efektivnije mogli riješiti problemi očuvanja brazilskih prašuma i pitanja njihovog održivog razvoja.

Prvi članak van okvira središnje teme ovog broja časopisa je *Prirodni i kulturni pejzaži Pokrčja u mletačkim katastrima 1709./1711.* (str. 104-114) Mirele Slukan Altić. U njemu autorica govori o prostorima uz rijeku Krku u svjetlu mletačkih katastarskih iz 1709. i 1711. i to iz distinktivnih povijesnih perspektiva. Na temelju katastarske kartografije daje uvid u ekohistorijsku, demografsku i ekonomsku sliku navedenih područja. U izradi katastarska za *Acquisto Nuovo* – u ovom slučaju za šibensko i kninsko područje – autorica ukazuje na sustavnu državnu kolonizaciju novostečenih teritorija koja je imala za cilj njihovu punu integraciju u mletački državni sustav, stoga je i početak 18. stoljeća, kada je riječ o dalmatinskoj unutrašnjosti nakon turbulentne druge polovine 17. stoljeća, bilo vrijeme tranzicije kako za ljudske zajednice tako i za prirodni krajolik Pokrčja.

U članku pod naslovom *Hygiene and commerce: the example of Dalmatian lazarettos from the fourteenth until the sixteenth century* (str. 115-133) Sabine Florence-Fabijanec referira na sanitarne institucije dalmatinskih komuna na prijelazu iz kasnog srednjeg u rani novi vijek. Opisuje razvoj higijenskih prilika i njihovu transformaciju iz privatne u javnu sferu na temelju statutarnog zakonodavstva komunalnih sustava. Nadalje se naglašava uloga tranzitne trgovine u širenju kužne epidemije, od čega se Dubrovnik zbog svog iznimnog udjela u ondašnjoj trgovini i vezama sa svijetom zaštitio već 1377, dok sustavna sanitarna politika u mletačkoj Dalmaciji počinje tek otvaranjem splitske skele 1592, kada Split pokušava preuzeti Dubrovniku primat u razmjeni Zapada i Osmanskog Carstva.

Na kraju, u posljednjem članku *Čovjek i okoliš u socijalnom kontekstu* (str. 134-150) Tomislav Krznar izlaže prijeko potrebnu multi- i interdisciplinarnu perspektivu u istraživanju okoliša, u ovom slučaju kroz konvergenciju znanstvenih spoznaja iz disciplina i poddisciplina kao što su sociologija, povijest, ekologija, socijalna ekologija, bioetika i ekohistorija.

U posebnoj prilogi časopis donosi vrlo zanimljivu *Biografiju i Biobibliografiju prof. dr. sc. Drage Roksandića* (str. 151-231) u povodu 60. rođendana. Iako bi neki kritičari možda zamjerili svestranosti i širokim znanstveno-istraživačkim kompetencijama prof. Roksandića sadržanim u iznimno plodnom bibliografskom opusu s različitim metodološkim, teorijskim, tematskim, interpretativnim i analitičkim pristupima, treba reći da je upravo njegova intelektualna i istraživačka sposobnost pronicanja u različita povijesno-istraživačka razdoblja te polja i područja suvremene historiografije značajna prednost i istraživačka kvaliteta u postmodernoj atmosferi nevjerojatne produkcije znanja, fragmentacije znanosti i sveprisutne logike specijalizacije. Indikativno je da se prof. Roksandić u svom znanstvenom radu nerijetko služio i služi spoznajama, znanjima, metodama i teorijama drugih disciplina van zadanog historiografskog okvira kao prostora svog primarnog znanstvenog stvaranja, a sve u svrhu boljeg i preciznijeg shvaćanja otvorenih historiografskih pitanja i problema, čime je participirao i participira u danas već klasičnim strujanjima i smjernicama suvremene znanosti kao što su multi-, inter- i transdisciplinarnost.

U završnim prilogima časopisa nalazi se poseban prilog koji se odnosi na kratki uradak Vesne Pleše pod naslovom *Ugljenjarenje – proizvodnja ugljena iz drva u Gorskom kotaru* (str. 232-233), dok se preostali dio časopisa (str. 234-285) odnosi na prikaze knjiga, časopisa i znanstvenih skupova koji su relevantni za ekonomsku i ekohistorijsku problematiku. Tako Karolina Buzjak donosi prikaz siječanjskoga broja godine 2008. časopisa *Environmental History*, a Silvije Jerčinović prikaze časopisa *Podravina. Časopis za multidisciplinarnu istraživanja*, br. 12, vol VI, Meridijani, Koprivnica 2007. Od prikaza znanstvenih skupova i konferencija tu su Greg Bankoff; Uwe Luebkens; Jordan Sand: *Flammable Cities: Fire, Urban*

Environment, and Culture in History, Conference at the German Historical institute, Washington, DC May 15-17, 2008.; Hrvoje Petrić: *Znanstveni skup »Koprivnica – okoliš, ljudi i grad u dugom trajanju«, u povodu 650 godina Koprivnice, Koprivnica, 2. prosinca 2006.* i *Znanstveni skup »Žene u povijesti Koprivnice i Podravine«, Koprivnica, 1. prosinca 2007.*; Željko Holjevac: *Okrugli stol »150. obljetnica prvog modernog popisa stanovništva 1857.«* i *38. međunarodni kulturno-povijesni simpozij Mogersdorf, Varaždin, 1.-4. srpnja 2008.*; Silvije Jerčinović: *Znanstveno-stručni skup s međunarodnim sudjelovanjem »Razvoj, identitet, okoliš – međuregionalni aspekti«, Križevci, 26. travnja 2008.*; Antonio Gotovac: *Izvušće sa znanstvenog skupa »Fauna and Medieval Urban Space«.* Prikazi knjiga odnose se na sljedeće naslove: Goran Mihelčić: *Jared Diamond, Sva naša oružja: zarazne bolesti, čelik i puške. Preveo Miloš Judaš. Algoritam, Zagreb, 2007.*; Ivančica Jež: *Mirko Androić, Starogradska varaždinska općina, Državni arhiv u Varaždinu, Varaždin, 2008., 165 str.*; Gozsy Zoltan; Varga Szabolcs: *Joachim Bahlcke, Ungarischer Episcopat und osterreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686-1790). Geistwissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas E. V. an der Universitat Leipzig Forschungen zur Geschichte und Kultur des ostlichen Mitteleuropa. Band 23. Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2005. 516. p.*; Viktoria Košak, Raffaella Sarti: *Živjeti u kući. Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.-1800.), Ibis grafika, Zagreb, 2006., tvrdi uvez, 306. str.*; Tomislav Krznar: *Shiva, Vandana. Biopiratstvo. Krađa prirode i znanja. DAF, Zagreb, 2006.*; Daniel Patafta: *Franjo Emanuel Hoško, Biskup Vrhovac između baroka i liberalizma, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007., str. 217.*; Dragutin Feletar: *Oskar Springer, Daniel Springer: Otrovani modrozeleni planet, Meridijani, Samobor-Zagreb 2008., 296 str.*

Stipe Kljaić

***Croatica christiana periodica*, god. XXXIII, br. 63, Zagreb 2009, 248 str.**

Godine 2009. Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu objavio je 63. broj časopisa Instituta za crkvenu povijest naslovljenog *Croatica christiana periodica*. Časopis sadrži tri cjeline: *Rasprave i prilozi* (str. 1-210), koji s osam izvornih znanstvenih radova te jednim preglednim radom sačinjavaju prvu, *Prikazi i recenzije* (str. 211-239) drugu, a *Primljene publikacije* (str. 241-244) treću cjelinu u časopisu.

Prvi članak u časopisu rad je Hane Breko Kusture pod naslovom »Svjedočanstvo Notkerove zbrike »Liber Ymnorum« iz Hrvatske: sekvencijar najstarijega pulskog misala (HR-ŠIBF) iz 11. stoljeća. Paleografska i repertoarna analiza« (str. 1-42). Za cilj ovoga rada autorica je postavila predstavljanje povijesnog konteksta nastanka i paleografsku analizu najstarijeg sekvencijara bavarske provenijencije koji se čuva u Hrvatskoj. Uz pomoć slikovnih i shematskih prikaza autorica dodatno približava ovaj rukopis, koji ujedno predstavlja i najstariji sačuvani sekvencijar čitave akvilejske regije notiran adijastematskom notacijom njemačkog tipa. Na kraju rada, u dodatku, priložen je i popis svih srednjovjekovnih glazbenoliturgijskih kodeksa koji su se koristili u komparacijama.

Slijedi rad Zanete Sambunjak »Duhovna potraga Petra Hektorovića« (str. 43-64). Autorica u članku nastoji na temelju analize motiva, simbola i tema iz gralskih romana dokazati da je Hektorovićevo djelo *Ribanje i ribarsko prigovaranje* zapravo viteški roman o potrazi za gralom. Semantičkim istraživanjem autorica dolazi do ključne poveznice među njima – vrline.

Autorica iznosi tezu da je Hektorovićeova potraga imala smisao u obnavljanju značenja vrline, pri čemu je upravo vrлина svrha i cilj koji se gubi, traži, a na kraju i pronalazi, kao što je to i prikazano u romanu o Parzivalu, autora Wolframa von Eschenbacha.

Istraživanjem povezanosti i uključenosti Hrvata u Mlecima u Scuola grande S. Rocco bavi se Lovorka Čoralić u radu »Hrvatski iseljenici u Mlecima i Scuola grande S. Rocco« (str. 65-76). Na osnovu izvorne građe iz Državnog arhiva u Mlecima i Arhiva Bratovštine sv. Jurja i Tripuna, u radu je obrađena zavičajna, profesionalna i društvena struktura Hrvata povezanih s Bratovštinom sv. Roka, u prošlosti jedne od najpoznatijih i najuglednijih bratimskih udruga u gradu na lagunama. Na taj je način autorica predstavila jednu manje poznatu, ali svakako značajnu sastavnicu iz društvene i vjerske svakodnevice iseljenih Hrvata.

»Dekret nadvojvode Ferdinanda iz 1599. o izgonu protestanata« (str. 77-85) rad je Maje Čutić Gorup, u kojem autorica na temelju analize Dekreta nadvojvode Ferdinanda o izgonu protestanata iz 1599. obrađuje protureformacijsko djelovanje habsburških vlasti u austrijskoj Istri. Ta analiza predstavlja važan dokaz o prisutnosti protestanata i širenju luteranske vjere na tome području. U radu je predstavljen i prijepis spomenutog Dekreta.

Nakon toga slijedi članak Dubravke Botice »Naručiteljska djelatnost Jurja Branjuga »biskupa graditelja«: gradnja i opremanje župne crkve sv. Ladislava u Pokupskom kao odraz kulturnih i političkih ideja kraja 17. i prve polovine 18. stoljeća u Zagrebu« (str. 87-108). Rad prati gradnju crkve sv. Ladislava u Pokupskom, koja nije bila samo jednostavna gradnja nove župne crkve, već je pozadina te narudžbe bila bitno složenija. Naime, može se uočiti da je biskup Juraj Branjug, koji je zaslužan za podizanje spomenute crkve, nastavljao političku ideju koja je u Zagrebu bila prisutna od kraja 17. stoljeća. Od toga se doba ponovno počeo širiti kult sv. Ladislava, svetoga kralja i osnivača Zagrebačke biskupije, ponajviše zaslugom Vitezovićeova pisanja o domaćem podrijetlu kralja Ladislava. Autorica je priložila i prijepis teksta kanonske vizitacije Stanislava Pepilke iz 1740. te hrvatski prijevod toga prijepisa koji je izradila dr. Gorana Stepanić, a koji obiluje detaljnim podacima o opremi i izgledu crkve sv. Ladislava.

Dragan Damjanović u radu »Herman Bollé – izgradnja i opremanje katedrale u Đakovu (1876. – 1884.)« (str. 109-127) proučava udio jednog od najvažnijih hrvatskih arhitekata zadnjih desetljeća XIX. stoljeća u završnim radovima na izgradnji i opremanju đakovačke katedrale, kao i okolnosti njegova osamostaljivanja od arhitekta Friedricha Schmidta i preseljenja u Zagreb 1879. godine. Herman Bollé je svojim brojnim restauracijama i gradnjama ostavio trag u svim dijelovima tadašnje Zagrebačke nadbiskupije, kao što je i svojim nastavnim radom na Obrtnoj školi utro put domaćem arhitektonskom obrazovanju kao i unaprjeđivanju umjetničkog obrta.

»Obnova franjevačkog samostana sv. Križa u Živogošću u XIX. i početkom XX. stoljeća« (str. 129-148) članak je u kojem Dina Ožić Bašić obrađuje okolnosti koje su prethodile izvedbi te način na koji je zidarski majstor Vicko Barić iz Makarske izveo obnovu i dogradnju samostana sv. Križa u Živogošću u duhu romantičkog historicizma u razdoblju od 1906. do 1908. godine. Ova arhitektonsko-povijesna analiza sastoji se od dva dijela: u prvom je obrađeno razdoblje druge obnove samostana, nakon razaranja nastalih za vrijeme francuske uprave u Dalmaciji (1806-1813), dok se u drugom obrađuje razdoblje treće obnove samostana u duhu romantičkog historicizma za vrijeme druge austrijske uprave (1813-1918). Osim obilnih informacija o umjetničkoj aktivnosti toga doba, kroz rad se mogu upoznati i povijesni događaji koji su utjecali na izgled i ulogu samostanskog kompleksa sv. Križa.

Slijedi članak pod nazivom »Ivan Merz, suutemeljitelj i idejni vođa hrvatskoga orlovstva« (str. 149-184). U tome radu Zdravko Matić na temelju arhivske građe obrađuje sukob između Hrvatskog orlovske saveza (HOS) i Hrvatskog katoličkog seniorata (HKS). Poseban naglasak je stavljen na ulogu blaženog Ivana Merza, kao jednog od glavnih utemeljitelja i idejnih vođa HOS-a, jedinstvene organizacije katoličke omladine. Kroz rad se mogu upoznati i načela Katoličke akcije, koja je Ivan Merz pokušao uvesti u Hrvatski katolički pokret, što ga je na kraju dovelo u sukob sa Senioratom.

Franko Mirošević autor je zadnjeg rada u ovoj cjelini, koji nosi naslov »Sukob Vatikana i fašizma 1931. prikazan u hrvatskom tisku« (str. 185-210). Kao što se iz naslova može uočiti, autor prikazuje razvoj sukoba između Svete Stolice i talijanske vlade do kojeg je došlo zbog napada fašističkog tiska na organizacije katoličke omladine koja je djelovala u okviru talijanske Katoličke akcije. Prikaz se daje na temelju pisanja hrvatskog tiska, a u njemu se mogu pratiti uzroci i tijek sukoba, oblici njegova manifestiranja, uloga fašističkog tiska u njegovu nastajanju i razvoju, kao i njegov odjek u svijetu te u Hrvatskoj.

Na kraju časopisa, u cjelini *Prikazi i recenzije* doneseno je dvanaest prikaza i recenzija domaćih monografija, knjiga, zbornika radova i časopisa, dok su zadnjoj cjelini *Primljene publikacije* (str. 241-244) predstavljene neke domaće i strane publikacije.

Zaključno, 63. broj časopisa *Croatia christiana periodica* donosi niz vrijednih i zanimljivih radova kroz koje se bolje upoznaje problematika vezana uz crkvenu povijest na hrvatskim prostorima, kao i u susjednim zemljama. Osim članaka koji nude mnoštvo raznovrsnih podataka, časopis sadrži brojne recenzije i prikaze te obavijesti o objavljenim publikacijama koje mogu poslužiti u informativne i istraživačke svrhe.

Juraj Balić

KNJIGE

Marc Bloch, *Apologija historije ili zanat povjesničara*, prevela Jagoda Milinković, Srednja Europa, Zagreb 2008, 183 str.

Na hrvatski jezik napokon je prevedena poznata Blochova rasprava o historiji. To djelo svoju glasovitost duguje ne samo tome što ju je pisao svjetski poznati povjesničar Marc Bloch (1886-1944), koji je zajedno s Lucienom Febvreom pokrenuo 1929. iznimno utjecajni francuski časopis *Annales*, nego i zbog okolnosti njegova nastanka. Naime, Bloch ga je pisao za vrijeme njemačke okupacije Francuske u Drugom svjetskom ratu, daleko od knjižnica, a spis je k tomu ostao nedovršen jer je Bloch, pridruživši se pokretu otporu, 1944. uhvaćen i strijeljan pa je djelo posmrtno izdao L. Febvre 1949. godine. Dakle, 2009. godina je godina dvostruke obljetnice: 80. godina od pokretanja *Annales*a, najpoznatijeg časopisa svjetske historiografije i 60. godina od izdavanja Blochove *Apologije historije*. Okolnosti nastanka te Blochove knjige uvelike su odredile njegovu recepciju. Prijevod djela dolazi s priličnim zakašnjenjem, ali ipak svjedoči o određenim nastojanjima dijela hrvatske historiografije na prevođenju kanonskih i utjecajnih djela iz povijesti historiografije, oko čega još treba sustavno poraditi, posebno kada su u pitanju suvremeni pregledi historiografije, kao i teorijske rasprave. Zbog te činjenice kašnjenja moramo računati na pogled s odmakom i postojanje različitih pristupa tome djelu. Tako je Blochovu knjigu moguće, primjerice, promatrati u kontekstu sličnih djela nakon Drugog svjetskog rata, zatim razmotriti njegovu recepciju u hrvatskoj historiografiji i brojna čitanja toga djela, pa čak ga i osvjetliti kroz prizmu recentnih »promišljanja historije«. No najprije o sadržaju Blochove knjige.

Nakon opširnog predgovora Jacquesa Le Goffa (str. 5-28), koji detaljno predstavlja Blochova razmatranja i izdvaja one dijelove koje smatra poticajnim i aktualnim, slijedi tekst posvete Lucienu Febvreu, uvod i pet poglavlja.

U »Uvodu« (str. 35-46) Bloch pokušava odgovoriti na pitanje čemu služi historija. Iako smatra da društvena pozicija historije, iz raznih razloga, nije tako čvrsta i nepromjenjiva, ipak tvrdi da je uloga historije »bila i ostaje bitna«. Polazeći od pretpostavke da znanosti trebaju pomagati čovjeku, vjeruje da je historija korisna jer proučava čovjeka i njegova djela. Vrijednosti historije nadalje vidi u tome što ona može i mora pružiti razumijevanje pa stoga kritizira one koji u historiografskim tekstovima iznose samo »obična nabranja« (što je kritika koju još uvijek možemo uputiti i jednom dijelu hrvatske historiografije). Bloch, međutim, ne prešućuje kritike koje su tada upućivane historiji, npr. one P. Valérya o njezinoj štetnosti. Smatra da one dolaze iz nepoznavanja historije kao discipline pa najavljuje da će se u djelu usredotočiti na prikaz njezina zanatskog dijela. Naslov knjige zato dobro ocrtava njezinu glavnu namjeru: obrana i pohvala historije te prikazivanje osnova »zanata povjesničara« ili, kako je glasila jedna verzija naslova, »kako i zašto radi povjesničar«. Bloch također poziva mlade povjesničare na promišljanje historije i ne skriva da je knjiga na određeni način programatski strukturirana.

U prvom poglavlju, pod naslovom »Historija, ljudi i vrijeme« (str. 47-68), Bloch polazi od razmatranja riječi »historija« te smatra najprihvatljivijim antičko značenje termina, koje historiju vezuje uz istraživanje. Pritom ne želi davati nikakvu definiciju historije, držeći to

ograničavajućim. Ipak, historiju kao istraživanje proširuje svojim poznatim napatkom da historija proučava ljude, dakle, ona nije, prema Blochu, znanost o prošlosti već istraživanje »o ljudima u vremenu«. Središnja tema poglavlja je razmatranje složenog odnosa između prošlosti i sadašnjosti, u kojem Bloch navodi da i sadašnjost treba biti predmet proučavanja povjesničara, a ne samo drugih znanosti. Upozorava da je za razumijevanje sadašnjosti potrebno poznavanje prošlosti i da je prošlost uvelike sadržana u sadašnjosti. S druge strane, smatra da se povjesničari moraju zanimati za sadašnjost, za »živo«, pa u historijskom istraživanju nerijetko treba krenuti od sadašnjosti. U vezi toga vrijedi istaknuti Blochovo pitanje možemo li, usprkos našim brojnim informacijama, znati što zaista za čovjeka znači, primjerice, rat, dok ga sami ne doživimo.

U drugom poglavlju, »Historijsko promatranje« (str. 69-89), Bloch piše o problemima povezanim sa svjedočanstvima, koja nam posreduju prošlost i na koja je povjesničar nužno upućen u svome radu. Pritom naglašava da je za historijsko istraživanje važno znati postavljati pitanja svjedočanstvima. Posebno je istaknuo želju da se povjesničari u svome istraživanju ne oslanjaju samo na jednu vrstu dokumenata, kako bi istraživanje bilo što dublje i zahvatilo što više fenomena društvenog života. Na kraju poglavlja Bloch govori o brojnim okolnostima zbog koji su neki dokumenti zauvijek izgubljeni ili do njih još uvijek ne možemo doći, što uvjetuje značajna istraživačka ograničenja s kojima je suočen povjesničar, koja, međutim, mogu istraživanju dati određenu draž.

Opsežno treće poglavlje pod naslovom »Kritika« (str. 91-132) usmjereno je na povijest i praktičnu upotrebu »kritičke metode« na povijesna svjedočanstva. Bloch je prikazao važnost 17. stoljeća i djela J. Mabillona *De re diplomatica* (1681), kojim je »utemeljena kritika arhivskih dokumenata«, odnosno omogućena provjera istinitosti ili lažnosti dokumenata. Bloch problem otkrivanja autentičnosti svjedočanstava ilustrira brojnim primjerima i upućuje na potrebu potrage za motivima koji vode čovjeka u prevarama, odnosno krivotvorinama, što je u skladu s njegovim postulatima da historija treba tragati za čovjekom, u ovom slučaju za čovjekom koji stoji iz toga. Bloch će ustvrditi da je tu riječ o izdvojenom skupu problema koji možemo svesti pod »psihologiju svjedočanstva«, tu »gotovo novu disciplinu«. Veliku pažnju, praćenu detaljnom analizom niza primjera, posvećuje iznošenju »logike kritičke metode«, pri čemu govori i o nekim njezinim slabostima te o odnosu prema slučaju u povijesti. Razvoj vještine kritike svjedočanstava ne veže samo uz potrebe historije već naglašava njezinu korist i za druga područja društvenog života, što je povezano s Blochovim pouzdanjem u važnu društvenu ulogu historije.

Četvrto poglavlje, »Historijska analiza« (str. 133-166), polazi od starog problema nepristranosti, koji je najčešće vezan za pristajanje povjesničara uz neke povijesne osobe ili protiv njih, što Bloch komentira napomenom da bi povjesničar umjesto da sudi trebao razumjeti, između ostalog i zbog toga jer je historija »široko iskustvo ljudskih raznolikosti«. Bloch navodi da povjesničar pri analizi »odabire i razvrstava« te da se nijedna znanost ne može lišiti apstrakcije i mašte. Zatim slijedi niz uputa, primjerice da prošlost i osobe treba proučavati unutar međusobnog prožimanja različitih društvenih fenomena, kao i da historijske analize trebaju biti fleksibilne. Na brojnim primjerima Bloch analizira problem historijske terminologije kojom se povjesničari služe u svojim istraživanjima (npr. terminima »feudalizam«, »kapitalizam«), što svjedoči o Blochovom interesu za jezična pitanja. Poglavlje završava raspravom o problematici istraživanja povijesnog vremena, pri čemu Bloch kritički govori o periodizaciji prema vladarima i strogom istraživačkom ograničavanju na stoljeća.

U petom poglavlju (str. 167-172), koje je ostalo nedovršeno i gdje zapisi završavaju, autor govori o problematici vezanoj uz objasnidbenu funkciju historije, koja, prema Blochu, uvelike određuje i njezinu vrijednost. Početni dio poglavlja razmatra pitanje uzročnosti i završava napatkom da se uzroci u povijesti ne postuliraju nego traže.

Knjiga završava pogovorom Drage Roksandića, »Trebali li danas čitati Marca Blocha? Povodom hrvatskog prijevoda *Apologije historije*« (str. 173-183).

Kakva je recepcija toga djela M. Blocha u hrvatskoj historiografiji? Ona je – ovdje samo ukratko naznačeno – u najvećoj mjeri povezana s člancima Mirjane Gross u kojima je nakon prisustvovanja svjetskom kongresu povjesničara u Rimu 1955, na kojem se upoznala s povjesničarima oko časopisa *Annales*, hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji predstavljala njihov pristup historiji. Informacije o analistima i Blochovoj knjizi iznesene u tim prvim člancima (Historija XIX. i XX. stoljeća na X. međunarodnom kongresu historijskih nauka u Rimu 4.-11. IX 1955., *Historijski zbornik*, 1957; O francuskoj sociološkoj historiografiji, *Jugoslavenski historijski časopis*, 4, 1963; Lucien Febvre, živa misao jednog historičara, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 1973) objedinjene su u njezinoj knjizi *Historijska znanost : razvoj, oblik, smjerovi* (1976). Promoviranje analista bilo je za M. Gross povezano s kritikom tzv. tradicionalne historiografije, pri čemu se uvelike oslanjala na shvaćanja historije M. Blocha i napose L. Febvrea, izložena u njegovom djelu *Combats pour l'histoire* (1953).

Osim osvrta na recepciju, jedan od načina na koji možemo čitati Blochovu *Apologiju historije* je problematiziranje njezine aktualnosti. Na to je naglasak stavio Le Goff u predgovoru. Na početku se ogradio i naveo da neće Blochovo djelo uspoređivati s drugim metodološkim tekstovima s kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća. Spomenuo je pritom historiografsku tradiciju koja je imala važnost za Blocha. Na njega su utjecali J. Michelet, F. de Coulanges, Durkheimova sociologija, dok bi se kritički postavljao prema shvaćanju historije svojih učitelja Langloisa i Seignobosa. No svakako je korisno Blochovo djelo staviti i u kontekst onih djela koja raspravljaju o historiji a objavljena su ubrzo nakon Drugog svjetskog rata, ponajprije R. G. Collingwood, *Ideja istorije*, 1946. (Sarajevo – Zagreb 1986) i E. H. Carr, *Što je povijest?*, 1961. (Zagreb 2003), da spomenem samo one dostupne i hrvatskom čitatelju. Le Goff je također napomenuo da neće uspoređivati *Apologiju historije* s Blochovim prethodnim djelima. Radeći ovdje kratku usporedbu s Blochovom knjigom *Feudalno društvo* (prevedeno na hrvatski jezik 1958; na hrvatski je od Blochovih radova preveden još tekst »Za komparativnu historiju europskih društava«, u: *Uvod u komparativnu historiju*, 2004, i to je sve), moguće je uočiti brojne kontinuitete, npr. interes za antropološki aspekt historije, problemsku historiju, interdisciplinarnost, mentalitet, jezična pitanja, manjak interesa za političku povijest itd. Nakon što je naveo niz Blochovih rečenica i problema koji zaslužuju pažnju čitatelja, Le Goff je istaknuo Blochovu aktualnost, koja se ogleda u raspravama o, primjerice, povijesnom vremenu, historijskom objašnjenju, odnosu prošlosti i sadašnjosti, historiografskoj činjenici itd., što uz brojne druge poticaje čini korisnim »povratak Marcu Blochu«, naravno, u skladu s Blochovom napomenom da će biti kritičan prema svojim učiteljima, kao što želi da i njega kritiziraju njegovi učenici. Aktualnost kao način čitanja izrijeком postulira D. Roksandić u naslovu pogovora »Trebali li danas čitati M. Blocha?«, u kojem ističe aktualnost analističke baštine, ali i spominje kritike koje su joj upućivane. Roksandić je posebno zaoštrio pitanje odnosa postmodernih autora prema analistima. Upravo je s obzirom na postmodernu kritiku historije M. Gross istaknula Blochovo pouzdanje u historiju i njezinu društvenu ulogu kao temeljnu vrijednost njegove knjige (*Suvremena historiografija : korijeni, postignuća, trajanja*,

1996, str. 219-220). Kada je riječ o aktualnosti i vrijednosti Blochove knjige, osobno bih istaknuo, između ostalog, njegovo zalaganje za problemsku historiju, interes za brojne druge znanosti, interdisciplinarni pristup i s time povezano čitanje literature različitih disciplinarnih provenijencija te napose dinamičko shvaćanje historije, koje podrazumijeva da je historija podložna promjenama i upućena na mijenjanje. Neke od Blochovih preokupacija doživjele su kasnije neovisno od njega snažan razvoj u okviru historije kao discipline. Le Goff je tako istaknuo Blochov interes za istraživanje kolektivnog pamćenja, što uz druge Blochove navode, primjerice »da su svjedočanstva u pravom smislu samo izraz sjećanja« (str. 107), korespondira s procvatom mnemohistorije, odnosno historije sjećanja i pamćenja (usp. zbornik *Kultura pamćenja i historija*, 2006). Također, zbog Blochova interesa za lingvistiku i historijsku semantiku možemo skrenuti pozornost na kasniji razvoj historije pojmova (Begriffsgeschichte, usp. Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft : Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, 1979; prevedeno na slovenski: *Pretekla prihodnost : Prispevki k semantiki zgodovinskih časov*, 1999).

Pored onoga što u Blochovoj knjizi ostaje vrijedno nastojanje, treba reći da je u određenim pitanjima o kojima Bloch raspravlja, naravno, došlo do promjena pojedinih naglasaka. Usporedba s Carrovom knjigom *Što je povijest?* svjedoči o pitanjima koja su povjesničarima nakon Drugog svjetskog rata bila aktualna. Bloch i Carr su, usprkos kritikama, držali historiju znanošću. No upravo će nakon Drugog svjetskog rata krenuti nove kritike upućene historiji, koje svodimo pod postmoderni nazivnik (počevši od R. Barthesa, preko H. Whitea pa do, primjerice, K. Jenkinsa). I u hrvatskoj historiografiji stoga imamo pojedine tekstove koji, vodeći računa o tim problematiziranjima i razmišljajući što se od toga može prihvatiti, a što ne, navode, između ostalog, »uzaludnu potragu povijesti za znanstvenošću« (Z. Janeković-Römer, *Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32/33, 1999-2000). Premda se čine nespojivima, moguće je Blochovu knjigu čitati uporedo s npr. Jenkinsovom knjigom *Promišljanje historije (Re-thinking History)*, 1991), zahvaljujući činjenici što su obje knjige na hrvatski jezik prevedene iste, 2008. godine i što dobro ilustriraju spomenute promjene problemskih težišta. Iako Jenkinsova knjiga predstavlja korjenito epistemološko i disciplinarno preispitivanje historije, odnosno »radikalnu historizaciju historije« (str. 105), a Blochovu karakterizira pouzdanje u njezinu zanatsku osnovicu, moguće je pronaći dodirne točke rasprave. I Jenkins posvećuje pažnju povjesničarevoj praksi, pitanju činjenica, pristranosti, izvora, kauzalnosti i znanstvenosti historije, ali na njih gleda onom kritičnošću i skepticizmom kakve ne možemo ni približno naći kod Blocha te ta pitanja postavlja na potpuno drugačije epistemološke osnove. No moguće je pronaći i određene sličnosti u pojedinostima. Tako Bloch, primjerice, promatra historiju u odnosu prema različitim znanostima, najčešće prirodnima, dok slično radi i Jenkins, samo što historiju stavlja u suodnos s drugim disciplinama, posebice književnom teorijom i filozofijom. Bloch će nadalje za svjedočanstva koristiti i pojam »trag«, koji će preferirati Jenkins kritizirajući nazivanje izvora dokazom. Bloch zatim naglašava vrijednost razumijevanja koje omogućuje historija, a Jenkins se u kritici i želi za drastičnom preobrazbom historije zalaže, između ostalog, »za seriju historija koje bi nam pomogle razumjeti svijet u kojem živimo« (str. 106-107). I Bloch i Jenkins zapravo se kritički odnose prema onome što oni smatraju tradicionalnom historiografijom i žele – sa svojih pozicija – reviziju historije. I na kraju, obojica razmatraju pitanje čemu/kome služi historija, ali, naravno, dolaze do različitih zaključaka: Bloch naglašava njezinu društvenu funkciju, dok će Jenkinsu baš ona biti na meti. Vremenska udaljenost između tih dviju knjiga pokazuje iskristalizirane razlike u pogledima u jednom dijelu tadašnjih i

sadašnjih rasprava o historiji, ali se može također primijetiti da je riječ o određenom dijelu problema koji, čini se, trajno prate rasprave o historiji kao disciplini.

Moguća čitanja Blochova djela završit ću razmatranjima poznatog francuskog filozofa P. Ricoeura. U studiji *La mémoire, l'histoire, l'oubli* (2000), dijelom prevedenoj na hrvatski jezik (*Quorum*, br. 2, 2008, str. 241-266), Ricoeur promatra »ispitivanje odnosa historije i svjedočanstva« u *Apologiji historije* M. Blocha, »povjesničara koji je nesumnjivo najbolje odredio mjesto svjedočanstva u konstrukciji povijesne činjenice«. Naglasak je na Blochovu tretiranju svjedočanstva kao »traga prošlosti u sadašnjosti« i pojmu traga kao »krovnom pojmu« kada je riječ o pisanim i nepisanim svjedočanstvima. Ricoeur zatim posvećuje pažnju Blochovoj analizi logike kritičke metode jer želi »približiti doprinos Marca Blocha toj logici kritičke metode i onaj Carla Ginzburga u vezi s »indicijskom paradigmom«. Historijsko je znanje, prema Ginzburgovim citatima koje Ricoeur donosi, kao i ono liječnikovo, dakle, neizravno i indicijsko; do prošlosti vode jedino tragovi i indicije. Ricoeur uspoređuje Blochovu i Ginzburgovu analizu, ističući pritom da pojam traga objedinjuje i svjedočanstva i indicije, čime se znatno proširuje koncept historijskog dokumenta.

Sve navedeno govori o različitim mogućim pristupima Blochovu djelu, što potvrđuje važnost njegova prevođenja, kao uostalom i Jenkinsova djela. Treba međutim reći da brojni tekstovi ovdje spomenutih autora (R. Barthes, H. White, R. Koselleck, C. Ginzburg, P. Ricoeur) još uvijek nisu prevedeni, što je potrebno učiniti, pored ostalog i kako bi se povećao broj djela koji hrvatski čitatelji mogu koristiti za vlastito razmišljanje i uključivanje u raspravu o problematiziranju historije kao discipline.

Branimir Janković

Radoslav Katičić, *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Ibis grafika, Zagreb – Mošćenička Draga 2008, 386 str.

U Zagrebu je 2008. svjetlo dana ugledala zanimljiva knjiga poetski nadahnuta naslova *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine* akademika Radoslava Katičića.

Autor na temelju slavenskih mitoloških sakralnih narodnih pjesama rekonstruira »drvo svijeta« te mjesto koje na njemu zauzimaju dva glavna božanstva Perun i Veles i njihov sukob. Svjedočanstva o slavenskim vjerovanjima sačuvala su se u narodnim imenima za razne lokalitete (brda, rijeke i sl.) u Hrvatskoj i drugim slavenskim zemljama. Upozorava se kako ta imena nisu pridavana nasumično, već se u njima nazire stari slavenski pogled na svijet, primjerice Perun se javlja kao ime za vrhove brda.

Knjiga je razdijeljena na deset poglavlja, dok su pri kraju priloženi njihovi sažeci na hrvatskom i njemačkom jeziku, popisi literature i sigli te kazalo.

U *Uvodu* autor ponajviše nastoji metodološki pojasniti rad na temi, a posebno se bavi »rekonstrukcijom tekstova sakralnog pjesništva« (str. 1-2). Te su pjesme bile temeljnim dijelom obreda te su važne za razumijevanje slavenske mitologije.

Prvo poglavlje nosi naslov *Mitovi naše poganske starine i Natko Nodilo* (str. 11-37). Autor kritički pristupa studiji *Stara vjera Srba i Hrvata* Natka Nodila tiskanoj u deset dijelova kroz period od pet godina (1885-1890). Analiziraju se odabrani dijelovi – priča o Pojezdi i Prijezdi, bogu Jarilu te pitanju ognjenoga božanstva. Tekst je prožet primjerima iz narodnih predaja, ali se upozorava i na tekstove u Vedi i Avesti. Nodilova knjiga je, smatra R. Katičić, više

vrijedna zbog sakupljenih narodnih vjerovanja, nego kao uspjela, suvremena i znanstveno relevantna analiza.

Drugo poglavlje nosi naslov *Čudesno drvo* (str. 39-84) gdje se nastoji analizom narodnih pjesama u slavenskih naroda rekonstruirati »drvo života«. R. Katičić ga, nadahnut tekstem tih pjesama, predstavlja kao »trodijelno«. Tako je pri korijenu drveta voda, uobičajeno se pojavljuje životinja vrijednog krzna (hermelin, kuna i sl.), kamen, zaljubljeni par ili zmija – zmaj. Pri sredini drveta su pčele, dok je vrh suh i zlatan, a na njem obitava orao – sokol. U mitološkoj borbi zmija pokušava dopuzati do vrha, ali je orao sprječava. To je, ističe R. Katičić, borba dva boga – Velesa i gromovnika Peruna. Korpus tekstova na kojima autor gradi svoje teze je zadivljujući te se kreće od narodnih pjesama dalmatinskih otoka do velikih prostranstava slavenske istočne Europe. Sve se nastoji prikazati i u sklopu širih, indoeuropskih vjerovanja, primjerice usporedbom s tekstovima Ilijade i Ede.

Treće poglavlje nosi naslov *Čiji to dvor stoji na gori* (str. 85-122). R. Katičić rekonstruira opis nebeskoga dvora u vjerovanjima starih Slavena na tekstovima slavenske i baltske provenijencije. Prema njima dvor je bio smješten na vrhu planine, osobito je lijepa i bogato uređena eksterijera – naglasak je dan na razne kovine. Stanovnici su se u tekstovima poistovjećivali sa nebeskim tijelima: gospodar – gromovnik Perun – mjesecom, gospodarica – Mokoš? – suncem i djeca im sa zvijezdama.

U sljedećem poglavlju (*Ljuta zvijer*, str. 123-179) rekonstruiraju se predodžbe boga Velesa. Autora posebice zaokupljaju ruska »Jaroslavska legenda« i »Povest vremennyh let« gdje su podaci o tome dobro očuvani. Tako se Veles u tekstovima često pojavljuje kao zmaj, zmija ili medvjed – ovisno o ulozi koju je imao naspram Peruna i ljudi (»ljuta zvijer«, »dlakava zvijer«, »vrtjeti Velesu bradu« i »šumski Veles«). Upozorava se na tradicije kod Čeha i južnih Slavena.

Nakon pojašnjavanja pitanja oko glavnih sudionika, slijedi rekonstrukcija središnjeg motiva slavenske mitološke priče – opis božanskoga boja (*Božanski boj*, str. 181-264). Osobit naglasak dan je bjeloruskoj tradiciji; zmaj, zmija živi u kamenu ili pod kamenom, ženi se, nema potomstva i nakon nekoga vremena pada kao žrtva Perunova progona munjom no nije ubijen, već stjeran »ondje gdje mu je i mjesto«. Priloženi su zanimljivi i brojni fragmenti ritualnih zagovora protiv zmijskih ujeda. Na temelju vjerovanja poljeskih seljaka autor rekonstruira detalje boja. Najstariji prijevod bajke *Mačak u čizmama* Charlesa Perraulta na ruski jezik je od osobita interesa za R. Katičića jer ondje pronalazi odjeke starih slavenskih vjerovanja. Naime, prijevod nije u potpunosti vjeran, već je prilagođen slavenskoj mitološkoj slici. Osobito je zanimljiva autorova »cjelina rekonstruirane tekstovne predaje« slavenskog mitološkog božanskog sukoba na str. 261, a koja se postupno predstavlja od str. 253.

Nakon navedenih rekonstrukcija autor se u poglavlju *Uz rub Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (str. 265-284) posvećuje etimologiji dviju riječi: črt i opsočiti.

Posljednja tri poglavlja ove knjige posvećena su trima mjestima u Hrvatskoj gdje se na osnovi dobro očuvanih imena pojedinih lokaliteta može rekonstruirati slavenski sakralni mit. Tako u sedmome poglavlju naslova *Perunovo svetište nad Žrnovnicom kod Splita* (str. 285-299) autor upozorava na imena tri vrha: Perunsko, Perun i Perunić (obitavalište Perunovo) kod rijeke Žrnovnice (prema bjeloruskoj predaji Perun lupa mlinskim kamenom o drugi mlinski kamen (žrvanj) i tako stvara munje kojima bije zmiju-Velesa), pod njima se nalazi Zmijin kamen i lokalitet Rakite (mjesta gdje se po predaji nalazi Veles), crkvice na rijeci koju ljudi zovu Gospa u Siti (poveznica uz božicu Mokoš) itd.

U sljedećem poglavlju naslova *Perunovo svetište nad Mošćenicama u svjetlu toponimije i topografije* (str. 301-312) autor također rekonstruira slavenski mit. Mošćenička Draga, malo pitoreskno ribarsko selo na sjeveroistočnoj obali Istre, podno visoke i šumom obrasle planine Učke, nalazi se ispod srednjovjekovne seoske općine Mošćenica. Iza njih se očuvalo staro slavensko ime za jedno brdo – Perun, pod njime teče Potok, a kod njega se nalazi špilja Potuklica. Na temelju analize svjedočanstava mještana i lokalne predaje R. Katičić pretpostavlja kako se očuvala, ponešto izobličena, priča o bogu Velesu. Upozorava se na neke probleme vezane uz lokalne nazive Trebišća i Petrebišća i njihova moguća tumačenja.

U posljednjem poglavlju *Veles kao Vrtra ispod Povila kod Novog Vinodolskog* (str. 313-326) autor upozorava na ime poluotoka Velesa u blizini ovoga gradića i ime vode Žrnovnice te mogućih implikacija tih imena. Tekst obiluje tumačenjem temeljenim na pjesmi iz Rgvede.

Autorova usredotočenost na stare slavenske sakralne pjesme, koje su se gotovo nepromijenjene zadržale do naših dana, vrlo je poučno; osobito u novije vrijeme kada se nastoji dokazati kako Hrvati nisu Slaveni. Vrijedi upozoriti na usporedbu pjesme sa dalmatinskoga otočića Šipana i iz daleke Rusije, a koje su u svojoj sadržajnoj osnovi iste. One su se očuvala usprkos prohujalim stoljećima, prisilnoj kristijanizaciji i posljedično tomu zatiranju narodnih običaja i kasnijim različitim kulturnim kretanjima. Seljak je, suočen sa strašnim prirodnim silama i pitanjem vlastita bitka, ostao postojan u vjerovanjima svojih otaca, koja su se doduše zamaskirala novom vjerom – kršćanstvom, ali su i dalje ostala dovoljno živa kao dio narodne svijesti i kulture. Ova knjiga, kako i na više mjesta ističe R. Katičić, nije mogla nastati bez prethodnih napora brojnih slavista, etnologa itd. U velikoj mjeri svi su oni igrali mrtvu trku sa vremenom, i (barem) nisu ostali poraženi. Sela su tijekom 20. stoljeća, kao izvorište i plodno tlo života narodne predaje, uslijed modernizacije u većini slavenskih zemalja postepeno ostajala bez svojih stanovnika. Manji je dio ljudi, koji je nastavio ondje živjeti, pokleknuo pred suvremenom kulturom; teško je da još uvijek ima mnogo djece na selu koju se može zainteresirati pripovijedanjem starih narodnih predaja, dok će vjerojatno u bliskoj budućnosti nestati i pripovjedača.

Analize kakve se može pronaći u recima *Božanskog boja* može načiniti samo izniman lingvist i filolog; valja poznavati mnoštvo starih, izumrlih jezika i njihovo kulturno okruženje te još veći broj suvremenih jezika – što se vidi ponajviše u autorovu neumornom citiranju izvornih tekstova iz svih slavenskih jezika. Ovakvo djelo zahtijeva poznavanje stare slavenske književnosti (narodnih pjesama i priča), ali i, kao je to autor pokazao, poznavanje stare indijske, stare grčke i stare nordijske književnosti. No ovakva tema iziskuje još nešto – nadahnuće. Čitatelj će se, uzевši u ruke ovu vrijednu knjigu, uvjeriti kako ono nije skriveno samo u iznesenim fragmentima slavenskih sakralnih pjesama iz davnine, već će ga pronaći u autorovim razmišljanjima i otkrivanju pretkršćanske mitološke zbilje kako hrvatskog, tako i drugih slavenskih naroda.

Ozren Kosanović

***Obsidio Iadrensis / Opsada Zadra*, u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, sv. 54, rukopis Veljka Gortana priredili Branimir Glavičić i Vladimir Vratović u suradnji s Damirom Karbićem, Miroslavom Kurelcem i Zoranom Ladićem, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 2007, 348 str.**

U pedeset i četvrtom svesku niza *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, u sklopu serije *Scriptores* (sv. VI), 2007. je objavljeno kritičko izdanje djela *Obsidio Iadrensis / Opsada Zadra*. Radi se o kronici mletačke opsade Zadra 1345-1346, nepoznatog autora, iz koje saznajemo niz vrijednih podataka o političkim i društvenim prilikama u Zadru i okolici u 14. stoljeću, a vrijednost djela leži i u tome što nam daje uvid u onodobnu diplomaciju, donosi opis ratne opreme, vojnih akcija i svečanih ceremonija, topografiju Zadra i njegove bliže okolice itd. Rad na ovome djelu prvi je prije tridesetak godina započeo akademik Veljko Gortan, a poslije određene vremenske stanke nakon njegove smrti, priređivanje rukopisa nastavili su akademik Branimir Glavičić, dr. Miroslav Kurelac i prof. dr. Vladimir Vratović, u suradnji s dr. Damirom Karbićem i dr. Zoranom Ladićem. Priređivanje rukopisa izvršeno je na Odsjeku za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu, te je rezultiralo modernim kritičkim izdanjem popraćenim uvodnim studijima, kronologijom događanja, znanstvenim aparatom i faksimilima najstarijeg sačuvanog rukopisa (nalazi se u Arhivu HAZU pod signaturom II. a. 35).

Izdanje se strukturalno dijeli u nekoliko cjelina. Prva je, sukladno uobičajenom načinu izdavanja vrela, uvodna studija koja je podijeljena u nekoliko poglavlja, a donosi analizu kronike iz različitih aspekata. Priređivači u njoj donose povijesnu i jezičnu raspravu o samome djelu, ukazuju na vrijednost i značaj kronike te iznose kronologiju političkih događaja. Tako je prvo poglavlje »Ljetopis 'Obsidionis Iadrensis libri duo', njegovo historiografsko i povijesno značenje« (str. 3-20), kojemu su autori Miroslav Kurelac i Damir Karbić, podijeljeno na dva potpoglavlja: *Zadar između Venecije, ugarsko-hrvatskog kralja i hrvatskih velikaša* i *Djelo »Obsidio Iadrensis« kao povijesni izvor, dokument vremena i politički spis*. Autori prvo raspravljaju o političkom i strateškom položaju Zadra u 14. stoljeću i opisuju zbivanja s naglaskom na odnose Zadra i Venecije do 1345, odnosno do izbijanja novog mletačko-zadarskog sukoba i opsade koja je predmet kronike. Ukazuju i na odnose Zadra s vladarskom kućom Anžuvina te s moćnim plemićkim rodovima Šubića koji je igrao značajnu ulogu u onovremenoj politici. Nakon opisa događaja i političkih odnosa koji su neposredno prethodili opsadi Zadra, autori kratko ukazuju i na povod mletačkoga napada 1345. godine. U drugom dijelu autori donose podatke o korištenju kronike u dosadašnjoj historiografiji, a nakon toga raspravljaju o pitanju autorstva kronike i vremenu njezinoga nastanka. Autori zatim utvrđuju žanrovsku pripadnost djela, raspravljaju o motivima za sastavljanje kronike i o tome tko je mogao biti njezin naručitelj. Budući da original rukopisa nije sačuvan, autori na kraju ukazuju i na postojanje različitih prijepisa kronike.

Drugo poglavlje je, kako stoji i u samom naslovu, »Kronologija događaja« (str. 21-35), a autori su mu Damir Karbić i Zoran Ladić. Ovdje je riječ o prilogu u kojemu autori na temelju diplomatske građe i samog spisa *Obsidio Iadrensis* donose kronologiju političkih događaja, važnih za Zadar i Dalmaciju, u razdoblju od 1344. do 1347. godine. Među ovim faktografskim podacima poseban je naglasak stavljen na one koji su dokumentirali odnose Zadra s Venecijom, kraljem i velikašima te događaje vezane uz samu opsadu Zadra. Ova je kronologija dodatna vrijednost izdanja same kronike jer čitatelju daje čvrstu osnovicu na temelju koje se djelo može lakše pratiti, ali i smjestiti u jasniji događajni kontekst.

Jezičnu analizu spisa donosi Branimir Glavičić u sljedećem poglavlju pod naslovom »Latinski jezik Kronike *Obsidio Iadrensis*« (str. 37-49). Donoseći obilje primjera iz samoga teksta kronike, Branimir Glavičić detaljno analizira piščevu uporabu latinskoga jezika na više razina: od pravopisa i fonetike preko morfologije, sintakse i stilistike do leksika i frazeologije. Zaključivši kako se radilo o obrazovanom autoru koji se ipak slabije služio latinskim, Branimir Glavičić ukazuje i na nedostatke piščevog latinskog jezika.

Nakon povijesne i jezične analize te kronološkog pomagala, slijedi prijevod svih tih poglavlja na engleski jezik. Time je omogućeno razumijevanje studija kojima je ovo kritičko izdanje popraćeno i široj znanstvenoj publici koja se ne koristi hrvatskim jezikom. Tekst Miroslava Kurelca i Damira Karbića o političkom položaju Zadra preveli su Zoran Ladić i Matthew J. Suff [»The Chronicle *Obsidionis Iadrensis libri duo* and its Historiographical and Historical Importance« (str. 53-67); potpoglavljia: *Zadar between Venice, the King of Hungary-Croatia and Croatian Magnates*, i *The Chronicle Obsidio Iadrensis as a Source, Document of One Historical Period.*]. Kronologiju događaja preveli su Goran Budeč i Matthew J. Suff [»A Chronology of Events« (str. 69-84)]; a studiju Branimira Glavičića o latinskom jeziku kronike preveli su ponovno Zoran Ladić i Matthew J. Suff [»The Latin Language of the Chronicle *Obsidio Iadrensis*« (str. 85-100)].

Nakon prijevoda na engleski slijede »Tehničke napomene o izdanju« (str. 101-102), gdje je ukratko opisana povijest priređivanja rukopisa. Prvo se ukazuje na početke rada na rukopisu, poduzete od strane Veljka Gortana. Nakon toga objašnjava se na koji je način, nakon njegove smrti, obavljen rad na preuređivanju strukture djela i osuvremenjivanju prijevoda. Objašnjava se i tko je sve bio uključen u izradu kritičkoga izdanja. Isto tako, ovdje se donose objašnjenja kratica korištenih u znanstvenom aparatu priređenog teksta kronike, i u prikazu konkordanci poglavlja.

Slijedi dio pod nazivom »Konkordanca poglavlja u različitim rukopisima i izdanjima« (str. 105-108), u kojemu su autori Damir Karbić i Zoran Ladić donijeli tablični pregled konkordanci poglavlja s obzirom na pet različitih rukopisa i izdanja djela *Obsidio Iadrensis*. Ti rukopisi i izdanja su: rukopis prijepisa Franje Jeronima de Fumatisa; rukopis prijepisa Domenica Ignazia Frauenbergera; čistopis Ivana Lučića Luciusa; izdanje u djelu *De Regno Dalmatiae et Croatiae* Ivana Lučića Luciusa te u djelu *Scriptores rerum Hungaricarum, Croaticarum et Dalmaticarum* Johanna Georga Schwandtnera.

Od pomagala za korištenje teksta kronike i znanstvenoga aparata valja ukazati na to da su Damir Karbić i Zoran Ladić izradili bilješke (str. 292-316), popis izvora i literature (str. 317-323), i kazala: Kazalo osobnih imena (str. 327-328), Kazalo zemljopisnih pojmova (str. 331-332), Kazalo stvari (str. 335-344) te Kazalo autora (str. 347-348). Nakon popratnog znanstvenog i priručnog aparata nalazi se faksimil kronike, odnosno njezinog rukopisa, prijepisa Franje Jeronima de Fumatisa (78 folija *recto* i *verso*). Na samom kraju nalazi se sadržaj ovoga kritičkoga izdanja.

Središnji dio izdanja je, dakako, sama kronika *Obsidio Iadrensis* (str. 114-291). Kronika je podijeljena u dvije knjige: prva ima dvadeset i četiri poglavlja, a druga dvadeset poglavlja. Sadržaj kronike prema poglavljima nalazi se prije samoga teksta (str. 110-113). Rukopis je priređen sukladno uobičajenom načinu dvojezičnih izdavanja: s desne strane se nalazi latinski tekst, a s lijeve prijevod na hrvatski jezik. U podnožnim bilješkama nalaze se konkordance rukopisa koji je izabran za priređivanje (najstariji prijepis Franje Jeronima de Fumatisa) s ostalim prijepisima i izdanjima. U prvoj knjizi, nakon što autor kronike objašnjava

svuju motivaciju za pisanje ovoga djela, on prvo opisuje šire političko-vojne prilike kako u Dalmaciji tako i u čitavom Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu. U tome kontekstu on se dotiče širokog spektra tema: od vojnog pohoda kralja Ludovika u Hrvatskoj i Dalmaciji do odnosa Zadrana i Venecije. Autor nakon toga opisuje tijek sukoba, ali i donosi čitav niz podataka o unutarnjim prilikama u Zadru u razdoblju sukoba s Mlečanima. Tema odnosa Zadrana, Venecije i kralja, dominira, dakako, i u drugoj knjizi kronike, zajedno s osnovnom tematikom prikaza tijeka sukoba Zadrana i Mlečana. U ovome dijelu autor također nastoji živo oslikati društvenu atmosferu koja je vladala Zadrom u vrijeme mletačke opsade. S obzirom na osnovnu tematiku i motive kronike prva mogućnost istraživanja svakako je politička atmosfera i politički odnosi u Zadru 14. stoljeća. Kako i sami priređivači navode, upravo na temelju žestokog protumletačkog stava autora kronike može se iščitati položaj Zadra unutar Dalmacije u svijesti suvremenika sredinom 14. stoljeća. Na taj način otkriva se i vrijednost spisa za istraživanje društvene povijesti Dalmacije: naime, u jeku razvoja komunalnog sustava vidljiv je stav zadarske patricijske elite toga razdoblja prema Mlečanima. Budući da iz samoga spisa ne saznajemo tko je autor, otvara se i rasprava o pitanju autorstva. Priređivači ipak na temelju tvrdnje samog autora navode da je Zadraniin plemenitog roda, i donose nekoliko prijedloga o tome tko bi on mogao biti. Zaključuju kako je autor bio stariji svećenik iz patricijske obitelji, ali isto tako iskazuju nadu »da će neka nova istraživanja baciti neko novo svjetlo na ovaj problem«. Još jedna razina vrijednosti spisa je to što na temelju njega saznajemo o onovremenim historiografskim postupcima. Autor kronike je objašnjavajući svoju motivaciju za sastavljanje djela naveo kako želi »ukazati na mletačka zvjerstva i ostaviti ih budućim generacijama«, no s druge strane želi ostaviti i dojam objektivnosti »i prikazati događaje, i glavni uzrok sukoba i sporove među suparnicima«. Prema tome, sama kronika je prvorazredno povijesno vrelo za istraživanje srednjovjekovnog idejnog sustava u pisanju povijesti. Budući da autor u svojoj kronici u prvi plan kao glavne aktere stavlja Zadrane kao cjelinu, s posebnim naglaskom na zadarski patricijat, djelo otvara široke mogućnosti istraživanja aktancijalnih i žanrovskih razina srednjovjekovnih narativnih vrela. Na to upozoravaju i priređivači koji navode kako se ovo djelo može »odrediti kao kronika, pošto događaje opisuje u sustavnom vremenskom slijedu«, ali da unatoč tome »djelo predstavlja daleko kompleksniji slučaj«. U tome kontekstu vrijednost spisa leži i u mogućnosti istraživanja narativnih postupaka samoga autora, odnosno stila pripovijedanja i opisa događaja. Posebnu razinu istraživačkih mogućnosti čine upravo autorovi opisi različitih vidova društvenoga i svakodnevnoga života u Zadru. Tako npr. opisuje događanja koja su pratila opsadu, poput podizanja gradskog barjaka na trgu na blagdan sv. Krševana (poglavlje 18 prve knjige), ili pak emotivna stanja stanovništva Zadra poput opisa tuge zbog zločina koji su učinili zadarski gusari (poglavlje 21 prve knjige). Iz ovih nekoliko naznačenih primjera vidljiva je tematska i problematska slojevitost kronike, te je jasno kako perspektive korištenja sežu i mnogo dalje, čime promatrani spis zauzima važno mjesto među hrvatskim srednjovjekovnim narativnim, ali i drugim vrelima.

Kritičko izdanje djela *Obsidio Iadrensis / Opsada Zadra* predstavlja izraz visokog standarda u izdavanju hrvatskih srednjovjekovnih izvora. Svojom opremljenošću znanstvenim aparatom on čitateljima i znanstvenicima daje potrebna pomagala za istraživanje samoga spisa, a svojim povijesnim i filološkim analizama smješta spis u povijesne okvire i njegov jezični kontekst. Samo djelo svojim sadržajem daje velike mogućnosti istraživanja, od političko-društvenih prilika do svakodnevnog života u Zadru i Dalmaciji 14. stoljeća, te stoga ostaje

čvrsto uvjerenje da će hrvatski povjesničari, latinisti i drugi istraživači i ubuduće ovoj kronici posvećivati dužnu znanstvenu pozornost.

Marko Jerković

Franjo Šanjek, *Dominikanci i Hrvati. Osam stoljeća zajedništva (13.-21. stoljeće), Kršćanska sadašnjost i Dominikanska naklada Istina, Zagreb 2008, 402 str.*

Crkveni povjesničar Franjo Šanjek u ovoj knjizi obrađuje djelovanje dominikanaca unutar hrvatskog naroda dugo čak osam stoljeća. Upoznat ćemo se s njihovim počecima u 13. stoljeću, ali i s radom koji je izvršio snažan utjecaj na socijalnu i kulturnu povijest Hrvata. »Uvod« (11-14) nam donosi neke osnovne podatke vezane za dominikance. Njihov začetnik, Kastiljanac Dominik de Guzmán, utemeljio je red početkom 13. stoljeća. Dominikanci su prosjački red, a glavna im je uloga propovijedanje i zaštita siromašnih tj. općenito marginalnih dijelova društva. Utemeljenje prvih zajednica u Hrvatskoj Dominik de Guzmán povjerava Pavlu Dalmatincu i još četvorici drugova u prvoj polovici 13. stoljeća te se od tada njihovi samostani počinju širiti i postupno ravnomjerno pokrivati čitav hrvatski prostor. Dominikanci su, osim radu sa siromašnima, također bili iznimno posvećeni naobrazbi i znanosti pa se uz njih vezuju i prve teološke refleksije u Hrvata.

Prvi dio knjige naslovljen je »Dominikanci na hrvatskom prostoru« (17-132) i opisuje svestrani rad dominikanskog reda, od njihovog pojavljivanja do početka 21. stoljeća, među Hrvatima. Prvo poglavlje »Dolazak dominikanaca u Hrvatsku« (19-51) opisuje početke dominikanskog djelovanja diljem Hrvatske. Odluka o osnivanju prvih samostana u Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu donesena je na drugom općem zboru Reda braće propovjednika 1221. u Bologni, a misija je povjerena Pavlu Dalmatincu, uglednom pravniku i teologu bolonjskog sveučilišta. Od tada dominikanski samostani počinju nicati po cijeloj Hrvatskoj: u Istri tijekom mletačke prevlasti nad istarskim primorjem u 13. stoljeću (Novigrad, Poreč), hrvatskom primorju oko 1250. u gradu Pagu i Rijeci 1477, uz dalmatinsku obalu najstariji dominikanski samostan je onaj dubrovački osnovan krajem 1225. ili početkom 1226, u središnjoj Hrvatskoj dominikanci se prvi put spominju u Modrušu 1479, dok je zagrebački samostan utemeljen 30-ih godina 13. stoljeća. U drugom poglavlju, »Ustroj dominikanskih zajednica na hrvatskom prostoru (13-20. stoljeće)« (53-77), upoznat ćemo se s dominikanskom organizacijskom strukturom, kronološkim razvojem tih upravnih jedinica na hrvatskom prostoru kao i popisom provincijala i vikara. Dominikanci se organiziraju u provincije, samostalne samoupravne jedinice koje se poklapaju s granicama država, i vikarijat, regionalne jedinice unutar provincije. Budući da su se prostori koje su naseljavali Hrvati tijekom povijesti nalazili unutar različitih država, to se stanje odrazilo i na dominikansku organizaciju. Tako su hrvatski samostani na svojim počecima bili unutar Ugarske provincije, da bi se 1378. dalmatinski i albanski samostani udružili u Dalmatinsku dominikansku provinciju. Od vikarijata na hrvatskom području postojali su Dubrovačka dominikanska kongregacija (1487-1835) i Hrvatska dominikanska kongregacija (1508-1587). Konačno 1962. osnovana je Hrvatska dominikanska provincija koja je objedinila samostane na hrvatskom prostoru. Na neizbrisiv trag koji su dominikanci ostavili u hrvatskoj prosvjetnoj i znanstvenoj povijesti podsjetit će nas poglavlje »Dominikanci i razvoj hrvatskog školstva« (79-90). Ovaj izniman crkveni red imao je vlastiti školski sustav u kojemu je važnu ulogu imao samostanski lektor, redovnik

osposobljen za predavanje i samostalno vođenje škole u kojoj su se podučavala slobodna umijeća kao nužni preduvjet za daljnji studij teologije. Svoj sustav dominikanci su proveli i među Hrvatima. Biskup Augustin Kažotić osnovao je katedralnu školu u Zagrebu oko 1304/05. ustrojenu po uzoru na srednjovjekovne »svečane studije« organizirane unutar svake dominikanske provincije, koja se posebno isticala po svojoj socijalnoj osjetljivosti tj. pružala je naobrazbu bez naknade siromašnim studenima. Također za potrebe studija biskup je naručio ili donio dragocjene rukopisne kodekse od kojih se neki i danas čuvaju u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu. Dominikanski impulsi prema poticanju obrazovanja ogledaju se i u prijedlogu Ivana Stojkovića o osnutku generalnog studija u Dubrovniku koji je ipak ostao neostvaren. Ta se zamisao ostvaruje osnutkom Zadarskih generalnih studija 1495. kada se zadarski provincijski studij preustrojava u generalni sa sveučilišnim pravima i povlasticama. Usmjerenost na obrazovanje nužno je rezultirala i osnutkom dominikanskih knjižnica o kojima saznajemo iz sljedećeg poglavlja, »Knjižnice« (93-102). Među najstarije i najznačajnije spada dominikanska knjižnica u Dubrovniku, datira iz prve polovice 13. stoljeća, a sadrži rukopise raznolike provenijencije među kojima se ističu čuvena historiografska, filozofska i jezikoslovna djela. Vrijedna knjižna ostavština vezuje se, također, za biskupa Kažotića prilikom osnutka katedralne škole u Zagrebu kao i djelovanje zadarskih dominikanaca za potrebe generalnog studija u Zadru. Iduća dva poglavlja, »Navjestitelji božje riječi« (105-112) i »Hrvatski dominikanci u službi kršćanskog jedinstva« (115-118), bave se propovjednom i diplomatskom djelatnošću dominikanaca. Naime, budući da su se isticali svojom obrazovanošću, dominikanci su često obavljali, uz propovjednu, i diplomatsku djelatnost najčešće fokusiranu na dalmatinsko zaleđe i Bosnu. U svom radu ističu se teološkim djelima i govorima kao i obranom hrvatskog jezika u Crkvi. Tijekom razdoblja osmanske ekspanzije posebno zagovaraju jedinstvo kršćana među kojima su samo neki od istaknutih pojedinaca Ivan Stojković, Andrija Jamometić, Juraj Križanić i dr. »Dominikanci i inkvizicija u Hrvata« (121-125) obrađuje dominikansku ulogu u crkvenom inkvizicijskom radu. Usporedo s dominikanskom misionarskom djelatnošću događa se i doticaj s krivovjercima, prvenstveno bosansko-humskim krstjanima, te se pojava inkvizicije na hrvatskim prostorima podudara s dolaskom prosjačkih redova, dominikanaca i franjevaca. Prva sudišta heretika osnivaju se u Kopru za Istru, Zadru za Dalmaciju, Zagrebu za Slavoniju i Bosnu te Dubrovniku za Dubrovačku Republiku. Posljednje poglavlje prvog dijela, »Apostolsko poslanje izvan domovine« (127-132), odnosi se većim dijelom na rad dominikanaca u novije doba. Na području sjeverne Amerike i u zapadnoeuropskim zemljama dominikanci se posvećuju vjerskoj, ali i socijalnoj, obrazovnoj i kulturnoj djelatnosti među hrvatskim iseljeništvom.

Drugi dio naslovljen »Galerija hrvatskih dominikanaca« (135-240) sadrži poglavlja posvećena bližoj analizi lika i djela samo nekih od znamenitih hrvatskih dominikanaca. Obrađeni su: »Pavao Dalmatinac (oko 1190.-1255.)« (139-149), »bl. Augustin Kažotić (oko 1260./65.-3. kolovoza 1323.)« (151-159), »Martin Zadranin (13./14. stoljeće)« (161-162), »Ivan Stojković Dubrovčanin, diplomat i teolog (1392./95.-1443.)« (164-174), »Andrija Jamometić, diplomat i borac za obnovu Crkve (1420./1430.-1484.)« (176-182), »Benjamin Hrvat (15./16. st.)« (184-185), »Klement Ranjina, duhovni pisac i propovjednik (1482.-1559.)« (187-195), »Vinko Paletin (1508.-poslije 1571.)« (197-210), »Ignacije Aquilin (1642.-1715.)« (212-216), »Serafin Marija Cerva-Crijević (4. listopada 1686.-24. lipnja 1759.) dubrovački historiograf« (218-225), »o. Anđeo Miškov (28. studenoga 1848.-5. kolovoza 1922.)« (227-231), »Hijacint Ante Bošković (1900.-1947.)« (233-240).

Treći i posljednji dio knjige donosi niz praktičnih pomagala, koji će pomoći pri snalaženju po knjizi, ali i vremensko-prostornom radu dominikanaca. Sadrži: »Leksikon hrvatskih dominikanaca« (243-335), »Bibliografija« (336-342), »Kronološki pregled« (345-361), »Summary« (362-367), »Pogovor« (368), »Kazalo osobnih imena« (370-380), »Pojmovno kazalo« (381-387), »Kazalo toponima i etnonima« (388-395), »Sadržaj« (396-399), »Curriculum vitae« (400-401).

Kao što su dominikanci, svojim djelovanjem na mnogobrojnim poljima, utkani u povijest hrvatskoga naroda, tako je i ova knjiga nezaobilazna za svakoga tko se hoće baviti hrvatskom crkvenom, socijalnom, kulturnom i političkom povijesti. Predstavlja pravi primjer male enciklopedije znanja o dominikancima i s pregršt podataka, ilustracija, tablica itd. zasigurno će zadovoljiti sve koji teže znati više o ovom crkvenom redu i njihovom iznimnom utjecaju na hrvatsku povijest.

Ivan Šutić

Alex Woolf, *From Pictland to Alba 789-1070*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2007, 400 str.

U izdavačkoj kući Edinburgh University Press pokrenuto je objavljivanje povijesti Škotske u ediciji *The New Edinburgh History of Scotland*, čiji je glavni urednik Roger A. Mason. Ovom edicijom planira se javnosti u deset knjiga predstaviti povijest Škotske: James E. Fraser, *From Caledonia to Pictland: Scotland to 795* (2008); Alex Woolf, *From Pictland to Alba, 789-1070* (2007); Richard Oram, *Domination and Lordship: Scotland, 1070-1230* (2006); Michael Brown, *The Wars of Scotland, 1214-1371* (2004); Steve Boardman, *The First Stewart Dynasty 1371-1488* (2006); Jane Dawson, *Scotland Re-formed, 1488-1587* (2006); Roger A. Mason, *Empire, Union and Reform 1587-1690* (2008); Ned Landsman, *Nation, State, Province, Empire 1690-1790* (najavljeno); Iain Hutchison, *Industry and Unrest 1790-1880* (2005) te Ewen A. Cameron, *Impaled upon a Thistle: Scotland since 1880* (2009).

Druga knjiga ove edicije, autora Alexa Woolfa naslovljena je *From Pictland to Alba 789-1070*, a tiskana je 2007. godine. Glavni interesi ovoga autora jesu teme iz povijesti ranosrednjovjekovne Škotske te uopće teme iz ranosrednjovjekovne povijesti Britanije, što je vidljivo iz nekih novijih objavljenih naslova: *Landscape and Environment in Dark Age Scotland* (2006) i *Where was Govan in the Early Middle Ages?* (2007).

Knjiga je tematski podijeljena na dvije cjeline te sadrži osam poglavlja. U prvoj je cjelini riječ o pitanjima iz političke povijesti od 789. do 1070, o kojima se raspravlja u šest poglavlja: 1. The Coming of the Vikings, 2. The Scaldingi and the Transformation of Northumbria, 3. Last Days of the Pictish Kingdom (839-89), 4. The Grandsons of Cinaed and Grandsons of Ímar, 5. The Later Tenth Century: A Turmoil of Warring Princes te 6. The Fall of the House of Alpín and the Moray Question. Druga cjelina posvećena je razvojnim procesima onoga vremena i sadrži dva poglavlja: 7. Scandinavian Scotland i 8. Pictavia to Albania.

Autor na početku nastoji ocrtati prostor današnje Škotske u 8. stoljeću. Ističe kako je ovo razdoblje »iznimno opskurno u povijesti sjeverne Britanije« (str. 2). Čitatelja upoznae s glavnim problemima oko izvora i njihova tumačenja. Uz to ističe probleme s kojima se susreću istraživači ranih država na sjeveru Britanije, kao i pojašnjenja oko rasprostiranja njihova teritorija. Priložen je i osvrt o osobitostima prirode u to doba, poljoprivredi, trgovini, društvenim odnosima, pitanju kristijanizacije stanovništva i crkvi.

Izlaganje započinje kraćim pregledom stanja kraljevske vlasti na području zemlje Pikta odnosno područja današnje Škotske tijekom druge polovine 8. stoljeća (str. 41-42). Ističe se kako valja biti oprezan pri uzimanju 793. za godinu nakon koje su Vikinzi (upad na područje Northumbrije) počeli dolaziti na područje današnje Škotske. Naime, područja koja su im se morala naći na tome putu nisu previše zastupljena u izvorima pa stoga postoji mogućnost njihovoga naseljavanja i prije navedene godine – riječ je primjerice o otočju Shetland, otočju Orkney i sjevernim Hebridima. A. Woolf piše o etničkom sastavu, geografskom smještaju pojedinih grupa stanovništva te društvenom razvitku na području Skandinavije u razdoblju od kasne antike do vremena seobi na područje Britanije. Provale iz Skandinavije na područje današnje Škotske promatraju se u širem kontekstu i u nizu uzročno-posljedičnih veza ekonomske i političke prirode. U tekstu se razmatraju zbivanja oko vladarske kuće Wrguist (789-839), problemi prikazivanja dinastičkoga kontinuiteta, razdjeljivanje državnih tradicija i sl. Vladarska kuća Wrguist suvereno je vladala zemljama Pikta, Britima u Clydesdaleu i Gojdelima (Gaelima) iz Dal-Riade (Dal Riata).

Pri raščlanjivanju situacije u zemlji Pikta i Dal-Riadi važna su zbivanja u susjednoj Northumbriji. Zbog toga se analiziraju politička zbivanja na tome području tijekom 9. stoljeća odnosno dolazak Danaca u Northumbriju 866/867. godine. Zanimljiv je autorov opis međusobnog utjecaja Danaca i Angla u Northumbriji tijekom druge polovine 9. stoljeća te njihova postupna kristijanizacija. Krajem 870-ih na northumbrijsko prijestolje izabran je danski kraljević i kršćanin Gotfrid (str. 78). Do 900. u ovoj je državi došlo do velikih promjena.

Za drugu polovinu 9. stoljeća postoje problemi s izvorima, a autor se okreće i lingvistiци kako bi potkrijepio svoje zaključke. Pouzdanost kraljevskih genealogija kasnijih škotskih kraljeva koje su se pozivale na izravno srodstvo sa Cinaedom (ili Ciniodom) vrlo je problematična za vrijeme od sredine 8. do sredine 9. stoljeća, ali i ranije od toga perioda. Osobita je pozornost posvećena vremenu nakon Cinaeda, kada na vlast dolazi njegov brat Domnall (858-862), potom njegov nećak Konstantin (862-876) i njegov brat Áed (876-878). A. Woolf ističe kako je prema irskim kronikama Áed bio posljednji kralj Pikta (str. 117).

Autor veći dio teksta četvrtoga poglavlja posvećuje vladaru Konstantinu (900-943) uz iscrpno korištenje i uspoređivanje izvora raznih provenijencija. Priložen je osvrt o Ragnallovom osvajanju Northumbrije, padu Mercije i priznavanju seniorstva tri welška kralja Edwardu od Wessexa. Granica između ova dva vladara je do 918. bila linija stare granice Northumbrije i Mercije. U ovo se vrijeme u anglo-saskoj kronici po prvi put koristi naziv Scottas. Autor se osvrće i na neka pitanja iz povijesti Engleske i Walesa.

Važno mjesto u šestom poglavlju zauzima razmatranje vladavine Konstantinova nasljednika Mael Coluima (943-954) na prijestolju kraljevstva Alba (Alban). Njegovo ime Mael Coluim odnosno Privrženik Kolumba govori o povezanosti dinastije Alpinida s kultom ovoga sveca. Uz to razmatraju se ličnosti poput Eadreda, Erika – Erika Krvave Sjekire, Ildulba i njihovih nasljednika.

Posljednje poglavlje prve tematske cjeline bavi se padom vladarske kuće Alpín, državom Knuta Velikoga te područjem današnje Engleske i otočjem Orkney. Prvi spomen kralja Škotske (rex Scotiae), odnosno Škotske (Scotia) može se pronaći u jednoj kronici iz 11. stoljeća (str. 248). Zanimljivo je autorovo razmatranje o kralju Duncanu I. (1034-1040) (Donnchad) i njegovom vojvodi Macbethu (Macbethad). Macbeth ga je ubio i preuzeo vlast u zemlji sljedećih sedamnaest godina, a autor ističe da njegova vladavina najvjerojatnije nije prošla mirno i da se novi vladar morao silom održavati na vlasti. Nakon Macbethove smrti 1057.

na prijestolje je došao sin Duncana I, Mael Coluim. On je nakon konsolidiranja vlasti napao Northumbriju 1061, a njegova neprijateljstva prema Engleskoj nastavila su se i nakon njezina pada pod normansku vlast 1066. godine. Osvajanjem Strathclydea, između 1066. i 1070, teritorijalno je zaokružio svoje posjede.

A. Woolf upozorava na poteškoće rekonstrukcije prošlih događanja preko nordijskih saga, ali i na velike probleme s usuglašavanjem geografskoga nazivlja u izvorima sa suvremenim imenima.

Zaključuje se kako u razdoblju kojim se bavi knjiga na sjeveru zemlje nije bilo gradova, stanovništvo je uglavnom živjelo u razbacanim nastambama ili manjim utvrdama. Glavne gospodarske grane bile su zemljoradnja i stočarstvo, a novac se nije kovao. U dijelovima Walesa, Irske i Škotske došlo je do raslojavanja redovničke zajednice. Oni najjače vjerske gorljivosti postali su poznati u Irskoj kao Céili Dé, a u Škotskoj kao Culdees – Prijatelji Boga. Živjeli su asketski, u manjem broju – primjerice dvanaestorica redovnika i opat. Najočitije je bilo nestajanje Pikta i njihova zamjena Škotima odnosno njihovo miješanje. Ova je tranzicija problematična, zbog malih vijesti u izvorima, ali je prema autoru do nje došlo negdje između smrti Áeda, sina Cinaedova, i stupanja na vlast njegova unuka Konstantina, dakle između 878. i 889. godine. A. Woolf smatra kako su možda Cinaedovi unuci bili u izgnanstvu u Irskoj kod njihove strine, gdje su primili gojdeljsku kulturu. Na taj je način njihovim povratkom na vlast u domovini pomiren piktski i škotski element unutar kraljevstva (str. 322). Poseban naglasak autor je dao jezičnim pitanjima, imenima i nazivima.

Autor velik dio svojih razmišljanja nastoji pojasniti primjenom analogija. One su svakako dobrodošle u svakome pojašnjavanju, no u ovoj su knjizi često vremenski i prostorno pomaknute. Tako primjerice autor nastoji pojasniti svoja stajališta s nekim aspektima razvoja na području jugoistočne Europe (str. 255, 294 i 297), zbivanjima u 20. stoljeću i sl. Smatram kako bi uspješnije i plauzibilnije bile one analogije koje bi se temeljile na primjerima iz neposrednoga okruženja prostora kojim se bavi.

Alex Woolf na zanimljiv način rekonstruira ranosrednjovjekovnu prošlost na području današnje Škotske. To se vidi u prvome redu u podrobnoj analizi izvora, usporedbi izvora različite provenijencije, rekonstrukciji podrijetla i duljine vladavine pojedinih kraljeva itd. Naravno, autor ni u kojemu slučaju ne daje naslutiti kako su njegova razmatranja i tvrdnje konačne, naprotiv vidljivo je njegovo nastojanje za davanje podloge daljnjoj diskusiji o problemima kojih se svojim pisanjem dotiče (obično su dvojbena pitanja u tekstu odijeljena i uokvirena kao posebna cjelina). Knjiga je opremljena s 11 karata i 11 genealoških stabala što dodatno pridonosi njezinoj iznimnoj kvaliteti. Priložena joj je bibliografija korištenih zbirki izvora te sekundarne literature i kazalo. Stoga ju valja preporučiti svima zainteresiranima za škotsku povijest, ali i europsku srednjovjekovnu povijest uopće.

Ozren Kosanović

Björn Weiler, *Kingship, Rebellion and Political Culture. England and Germany, c. 1215 – c. 1250*, Palgrave Macmillan, Basingstoke – New York 2007, 251 str.

U izdavačkoj kući Palgrave Macmillan izašla je 2007. knjiga Björna Weilera naslovljena *Kingship, Rebellion and Political Culture. England and Germany, c. 1215 – c. 1250*. (približan

prijevod: »Kraljevsko dostojanstvo, pobuna i politička kultura u Engleskoj i Njemačkoj od 1215. do 1250. godine«).

Knjiga je podijeljena na tri cjeline i devet poglavlja. Prva cjelina naslova »Kingdoms in Turmoil – The Structures and Framework of Revolt« sadrži tri poglavlja: »To Be King in Name as well as Deed: the Revolt of Henry (VII) in Germany (1234–5)«, »The Marshal Rebellion in England (1233–4)« i »Rebellion in Context«. Druga cjelina naslova »The Ideals and Norms of Politics« također se sastoji od tri poglavlja: »Loyalty, Justice and Honour: Henry (VII) and Frederick II«, »Justice, Loyalty and the Absence of Honour: Frederick II and Henry (VII) as Seen by Their Contemporaries« i »Loyalties True and False: Political Values in England«. Treća i posljednja cjelina naslovljena »The Ways and Means of Politics« sastoji se od poglavlja: »Creating a Public«, »Addressing the Public: Rituals, Gestures and Charters« i »Townsmen, Clergy and Knights: the Public in Politics«.

B. Weiler nastoji analizirati funkcioniranje kraljevske vlasti u Engleskoj i na području Svetog Rimskog Carstva odnosno ponajviše na području srednjovjekovnih njemačkih zemalja. Uz pojedinačne analize, autor se bavi i uspoređivanjem ustanka Richarda Marshalla protiv engleskoga kralja Henrika III. Plantageneta (1216-1272) od 1233. do 1234. i pobune njemačkoga kralja Henrika VII. protiv njegova oca, cara Fridrika II. Hohenstaufovca (1197-1250) od 1234. do 1235. godine. Valja naglasiti kako srž analize nije događajna povijest, već politička kultura toga vremena, ali i funkcioniranje vlasti (str. X-XI). Važno mjesto u tekstu predstavljaju razmatranja o različitoj upravnoj strukturi tadašnje Engleske i Njemačke. Ističe se kako je Engleska imala organizirani administrativni aparat u službi kralja, dok se Njemačka sastojala od labavih saveza različitih područja pri čemu je važnu ulogu imala simbolička komunikacija (ceremonije i rituali) u obraćanju vladaru i odnosima između kralja i cara (str. XI).

Autor započinje svoje izlaganje ocrtavanjem političkih prilika u doba cara Fridrika II. Područje kojim je car vladao sastojalo se od niza zemalja: Njemačke, Burgundije, sjeverne Italije, Sardinije, Sicilije s većim dijelom južne Italije i Jeruzalemom. No na svakom su području bile drugačije tradicije pa se stoga Carstvo teško može promatrati bez uzimanja tih specifičnosti u obzir. Sin Fridrika II, Henrik VII. bio je uzdignut na prijestolje kralja Njemačke. To je, po svemu sudeći, bio ustupak papi Honoriju III. (1216-1227) za Fridrikovo krunjenje carskom krunom. Takva je situacija nosila određene probleme – nije postojao presedan za istovremeno obnašanje vlasti oca i sina. Tako se nerijetko događalo da je regentsko vijeće, dok je Henrik VII. bio maloljetan, donosilo odluke suprotne onima cara Fridrika II. Kada je Henrik VII. dosegao punoljetnost izbili su sukobi sa ocem oko vizija daljnje razvoja i upravljanja državom. Usljed takvih je sukoba Henrik VII. okupio sebi vjerne ljude krajem 1234. u Frankfurtu – uglavnom biskupe iz južne Njemačke i ministerijalce. Povezivanje s Lombardskom ligom u prosincu 1234. dodatno je izazvalo cara. Kolika je točno podrška Henrik VII. bila nije posve jasno, ali je primjerice uključivala područja Alzasa, Švapske i Frankonije. Kako se sin, protivno danim zakletvama, otvoreno pobunio, preostalo je čekati carevu reakciju. Car je računao da svojom pojavom, sjajem dvora i pratnje, može privoljeti neopredijeljene na svoju stranu. Stoga se polako kretao iz Bavarske kroz Frankoniju, a da nije došlo do velikih okršaja s kraljevim pristašama. Izgleda da mu se sin predao već u srpnju 1235. te je zatočen u Apuliji gdje je poživio do 1242. godine. Na prijestolju ga je naslijedio brat Konrad IV. koji je nakon očeve smrti postao i carem.

U vrijeme vladavine engleskoga kralja Ivana Bez Zemlje (1199-1216) jedan je dio engleskih baruna 1215. pozvao kraljevića Luja, sina francuskoga kralja na englesko prijestolje. Kralju su ostali odani grof Ranulph Chester, grof od Pembrokea William Marshal, nadbiskup

od Canterburyja Stephen Langton i biskup od Winchestera Peter des Roches. Nakon smrti kralja, u listopadu 1216, morali su osigurati vlast njegovu maloljetnom sinu Herniku III. Kraljevskim vijećem je, kao namjesnik, upravljao William Marshal. Ponešto izmijenjena Magna Carta opet je potvrđena, sve u namjeri da se pridobiju buntovnici. No vrijedila je do kraljeve punoljetnosti kada ju je on trebao ponovno potvrditi – što je i učinjeno 1225. godine. Međutim Henrik III. je ostao pod paskom namjesnika i nakon dosegnute punoljetnosti. Tijekom 20-ih godina 13. stoljeća zabilježen je niz barunskih pobuna. Krizu koja je uslijedila 1223. započeo je sukob Huberta de Burgha i Petera des Rochesa. H. Burgh je uklonio kliku biskupa P. des Rochesa iz kraljeve blizine, a njega primorao da napusti Englesku (otišao je u križarski rat s Fridrikom II. 1227). Biskup se nakon četiri godine izbjivanja vratio u Englesku gdje je uspio vratiti kraljevo povjerenje 1232, ukloniti ljutog neprijatelja H. Burgha i okupiti svoje sljedbenike. Za Burghovo uklanjanje dobro su mu došli nemiri usmjereni protiv stranaca koji su imali crkvene povlastice u Engleskoj. Naime, upravo je H. Burgh bio optužen za glavnog pokretača nemira. To je poslužilo za daljnja poniženja – istragu Burghova sudskog mandata (od čega je bio izuzet), što ga je natjeralo da potraži sigurnost u kapeli priorata Merton. Međutim svetost crkvenoga utočišta je prekršena, H. Burghu je suđeno, oduzeta su mu kraljevska lena te je osuđen na doživotnu tamnicu. Iako nije sudjelovao u ovom sukobu, Richard Marshal (njegov brat William umro je 1231) bio je zadužen za dio oduzetih Burghovih posjeda. Njegovo nezadovoljstvo kraljevom politikom iskristaliziralo se kada mu je zbog nje prijetio gubitak novčanih prihoda (str. 14.). Nakon toga je kralj, u sporu između Petra des Rochesa i njegova prijatelja Petra de Maulaya sa Marshalovim rođakom Gilbertom Bassetom, stao na stranu prvih. R. Marshal je zatim svojim postupcima izazivao kralja što je naposljetku dovelo do oružanih sukoba. Tako je u kolovozu 1233. kraljevska vojska opsjedala Marshalov dvorac Usk, zatim su sukobi eskalirali pa je H. de Burgh bio oslobođen iz zatočeništva. Velik problem kralju u odnosima s crkvom zadavalo je prijašnje narušavanje njezina »utočišta« danog H. de Burghu. Kralj je zbog sve većeg i šireg nezadovoljstva magnata i prelata morao ukloniti P. des Rochesa. Prikladnu priliku iskoristio je dok je ovaj boravio u diplomatskoj misiji na dvoru francuskog kralja Luja IX. Svetog (1226-1270). Takav potez ga je pomirio s pobunjenicima, ali je u međuvremenu R. Marshal umro od zadobivenih rana iz borbi u Irskoj. Marshalova pobuna je u Engleskoj tijekom 13. stoljeća bila simbol pravedne i hrabre borbe protiv tiranije i obrane pravilnoga načina kraljevskog vladanja. S druge strane, njemački kralj Henrik VII. postao je simbolom nesretnoga kraljevića prekomjerno kažnjena za svoj neposluh. U knjizi je dat osvrt i na niz primjera političkog nasilja u Njemačkoj.

Zbog prirode izvora, ističe autor, engleski su medievisti bili okrenuti prema organizaciji i radu kraljevske uprave, a njemački prema idejama, ritualima i sl. (usp. str. 130). Henrik VII. je svojom pobunom nastojao reorganizirati državu, ali i zadobiti očevo (carevo) uvažavanje te ga natjerati da poštuje njegov položaj kralja. U očima njegova oca sin je imao obveze prema bogu i caru koje je prekršio. Ističe se politička pristranost onovremenih kronika u kojima se carevi protivnici sin Henrik VII. i vojvoda Fridrik Austrijski prikazuju nedostojni svoga položaja jer vrše razna nasilja: muče, pale, ruše i sl. Osobito se razmatra odnos kralja Henrika VII. prema gradovima u Njemačkoj, prema caru, odnosi seniora i vazala i sl.

Više puta je u knjizi istaknuto kako je engleski kralj Henrik III. izdao više povelja od njemačkog cara Fridrika II. (prvi je godišnje izdavao nekih 5000, dok ih je drugi tijekom polustoljetne vladavine izdao 3200; str. 35). Istaknuta je važnost javnoga pokazivanja političkih stavova i njihovo simboličko značenje u obje zemlje.

Autor je nastojao dokazati kako su vladari u ove dvije različite zemlje dijelili »slične norme političkog ponašanja«, dok su mehanizmi vladanja bili drugačiji. Uz to za Englesku i Njemačku bilo je važno »zajedničko upravljanje, pravednost, zaštita nemoćnih«, ali su ta pitanja za njih imala različitu važnost. Tako su »njemački kneževi obnašali mnoge funkcije koje su u Engleskoj pripadale kralju« (str. 173).

Knjiga B. Weilera predstavlja vrijedan doprinos proučavanju političkog života, razmjera kraljevske vlasti u Engleskoj, kraljevske i carske vlasti u Svetom Rimskom Carstvu u prvoj polovini 13. stoljeća te komparativnoj analizi u historiografiji uopće. Autorova su razmišljanja predočena na zanimljiv način, uz kritičke osvrtne na izvore te obogaćuju današnju medievistiku.

Ozren Kosanović

María Bullón-Fernández (ur.), *England and Iberia in the Middle Ages, 12th – 15th century. Cultural, Literary, and Political Exchanges*, Palgrave Macmillan, Basingstoke – New York 2007, 264 str.

U sklopu tematskog niza The New Middle Ages izdavačke kuće Palgrave Macmillan tiskan je 2007. zbornik radova *England and Iberia in the Middle Ages, 12th – 15th century. Cultural, Literary, and Political Exchanges* čija je urednica María Bullón-Fernández. Zbornik se sastoji od uvoda (*Not All Roads Lead to Rome: Anglo-Iberian Exchanges in the Middle Ages*), devet poglavlja iz pera jednakog broja autor(ic)a, bibliografije i kazala.

Autorica prvoga poglavlja naslova *Medieval England and Iberia: A Chivalric Relationship* (str. 11-28) je Jennifer Goodman Wollock. Započinje s ocrtavanjem epizoda iz križarskih ratova, boravka engleskih i škotskih križara na području Pirenejskoga poluotoka u 12. stoljeću i njihovoj pomoći lokalnim kršćanskim snagama protiv Maura. Autorica spominje djelovanje sir Jamesa Douglasa (1286-1330) u vojsci kastiljskoga kralja Alfonsa XI. (1312-1350), a protiv maurskih snaga. U tekstu se govori o djelovanju grofova Henrika Grosmonta i Williama Montaguea. Ističe se kako su engleske vojne snage sudjelovale u pohodima portugalskoga kralja Ivana I. (1385-1433), a dat je osvrt na ratove kastiljskoga kralja Petar Okrutnog (1350-1369) tijekom druge polovine 14. stoljeća, pljačku kastiljske mornarice na području Cornwalla 1405. itd. Autorica upozorava na povezanost engleskih i iberijskih vladarskih kuća iz druge polovine 13. stoljeća, u osamdesetim godinama 14. stoljeća te iz prvoga desetljeća 16. stoljeća. Uz to priložen je kraći osvrt o viteškim redovima i mjestu viteštva u književnosti.

Lluís Cabré u drugom poglavlju naslova *British Influence in Medieval Catalan Writing: An Overview* (str. 29-46) nastoji utvrditi utjecaj srednjovjekovne engleske književnosti na srednjovjekovnu katalonsku književnost. Priloženi su kraći osvrti na rad Raymunda Lullua (1232-1316), Arnaua de Vilanovu (1240-1311), franjevca Francesca Eiximenisa (1330-1409) i Bernata Metgea (1340-1413).

Autorica sljedećega poglavlja naslovljenog *The Shrine as Mediator: England, Castile, and the Pilgrimage to Compostela* (str. 47-65) je Ana Echevarría Arsuaga. U radu se analiziraju mogući morski i kopneni putovi od Engleske do Santiaga de Compostela. Tijekom 14. i 15. stoljeća engleskim hodočasnici problem je predstavljao Stogodišnji rat. No ni ratne prilike nisu spriječile u potpunosti hodočasnike da dolaze u Compostelu. U to vrijeme je najčešći bio put morem od Engleske do luke La Coruña u Galiciji te zatim kopnom do Compostele.

Četvrtome poglavlju naslova *Leonor of England and Eleanor of Castile: Anglo-Iberian Marriage and Cultural Exchange in the Twelfth and Thirteenth Centuries* (str. 67-87) autorica je Rose Walker. U poglavlju se analizira kulturna razmjena Engleske i Kastilje u doba Eleonore Engleske i Eleonore Kastiljske, istaknutih kraljica tijekom 12. i 13. stoljeća. Eleonora Engleska (u. 1214) bila je udana za kastiljskog kralja Alfonsa VIII. (1158-1214) dok je Eleonora Kastiljska (u. 1290.) bila udana za engleskog kralja Edvarda I. (1272-1307). Autoricu zanimaju iluminirani manuskripti u posjedu ovih kraljica – Eleonora Kastiljska ih je imala u svome posjedu, dok je za Eleonoru Englesku to teško odrediti. U tekstu se razmatraju umjetničke osobitosti tih manuskripata te se za neke od njih nastoji utvrditi gdje su i kada nastali. Uz to analiziraju se umjetničke osobitosti grobnica ovih kraljica, u svrhu čega su priložene i fotografije.

Cynthia L. Chamberlin u petom poglavlju naslova *A Castilian in King Edward's Court: the Career of Giles Despaigne, 1313–27* (str. 89-117) razmatra djelovanje slobodnjaka Gileasa Despaignea (»od Španjolske«, geografski pojam). On je bio pouzdanik kralja Edvarda II. (1307-1327), pratio ga je u vojnim pohodima u Škotskoj (prisutan kod Bannockburna), djelovao je u korist kralja protiv neloyalnoga plemstva, a bio je i diplomatski poslanik u kraljevstvima na području Pirenejskoga poluotoka. Razmatra se detaljnije Edvardova nastojanja za sklapanje savezništva s Kastiljom, usmjerenoga protiv Francuske Karla IV. (1322-1328). Na ovome opisu jasno se očitava ondašnja složena politička situacija. Uz to opisuju se prilike uslijed kojih je Edvard detroniziran, a na prijestolje postavljen njegov četrnaestogodišnji sin. Stvarnu vlast u rukama imali su kraljica-majka Izabela i Roger Mortimer od Lancastera. No njihova se vlast za stanovništvo pokazala gorom od Edvardove pa je živi detronizirani kralj postao problemom za njihov režim. Njegova je smrt stoga bila »neobično dobro« tempirana. No njegov je nasljednik Edvard III. (1327-1377) uklonio 1330. s vlasti svoju majku i pogubio Mortimera. Tada se u povijesnim izvorima opet pojavljuje Giles Despaigne koji je u ime novoga kralja boravio u Kastilji kako bi uredio izručenje kraljevih ubojica koji su pobjegli iz Engleske.

Šestom poglavlju naslova *Anglo-portuguese Trade During the Reign of João I of Portugal, 1385–1433* (str. 119-133) autorica je Jennifer C. Geouge koja upozorava na relativno slabu istraženost teme kojom se odlučila baviti. Ona nastoji ustvrditi što se zna o trgovačkim odnosima između Engleske i Portugala. Snažnija trgovina između Portugala i Engleske započinje u vrijeme Rikarda Lavljeg Srca (1189-1199), čije su snage pomogle u pobjedi nad Maurima. No autorica smatra kako su najzanimljiviji trgovački odnosi bili u vrijeme portugalskoga kralja Ivana I. Njegov dolazak na prijestolje poduprli su Englezi. Ivan se nastojao učvrstiti na vlasti i to osobito trgovinom, pri čemu se uzdao u englesku pomoć. Engleska je Portugal opskrbljivala žitom, vunom, suknom i oružjem. Portugal je u Englesku izvezio pluto, smolu, med, ulje, smokve, grožđice, datulje, sol, vino i kožu. Kruna tih dobrih savezničkih odnosa bio je ugovor u Windsoru 1386. kojim su se obje zemlje obvezale na uzajamnu vojnu pomoć u slučaju napada te povlaštenu trgovinu. No kada su Portugalci kasnili s isplatom dugova Ivana I, Englezi su prekršili sporazum i na vlastitu ruku plijenili brodove i robu. Takva je politika ozbiljno narušavala odnose dviju zemalja. Mjere Rikarda II. (1377-1399) da se to spriječi nisu se pokazale uspješnim. Engleski su trgovci u Portugalu imali zajamčene povlastice, što nije bio slučaj s portugalskim trgovcima u Engleskoj. Oni su uslijed engleskih nasilja u Portugalu počeli primjenjivati slične metode. No tijekom ustanka u Portugalu od 1397. do 1398. Englezi su se odazvali u pomoć poslavši vojnike. Ipak, nasilja prema trgovcima su se

nastavila, a poseban problem je bila i taksa na portugalsko vino. No dolaskom Henrika IV. (1399-1413) na vlast u Engleskoj prilike su se poboljšale – bio je oženjen za sestru Ivana I. Međutim pojedinačni incidenti su se nastavili usprkos novome vladaru. Portugal je ispaštao i zbog englesko-francuskoga sukoba u Stogodišnjem ratu. Henrik V. (1413-1422) nastojao je voditi politiku svojih prethodnika prema Portugalu, dok se u doba Henrika VI. (1422-1461) javljaju stare teškoće. Prekid savezništva zbio se 1470. kada je portugalski kralj Alfonso V. (1438-1481) proglasio rat Engleskoj. No taj sukob je vrlo kratko trajalo te su nakon toga dvije zemlje i dalje imale, uz kraće prekide, dobre savezničke odnose.

Sljedeće je poglavlje naslova *Philippa of Lancaster, Queen of Portugal – and Patron of the Gower Translations?* autorice Joyce Coleman (str. 135-165). Philippa od Lancastera (1387-1415), kćer Johna od Gaunta, bila je udana za kralja Portugala Ivana I, kako bi se utajile vladarske ambicije njezina oca. Autorica teksta se pri ocrtavanju kraljičina karaktera oslanja na pisanje Fernão Lopesa i Gomesa Eanesa de Zurarae. U tekstu se opisuju zanimljive epizode iz kraljičina djetinjstva, vezane uz mnogočlanu obitelj (velik broj polubraće i polusestara). Kako bi se jasnije prikazalo rodbinske veze ove obitelji priloženo je genealoško stablo. John od Gaunta se ženidbom za Konstanzu Kastiljsku nadao preuzeti krunu te zemlje. Problem je činilo susjedno portugalsko kraljevstvo, gdje je nakon smrti kralja Ferdinanda (1345-1383) i previranja koja su uslijedila, na prijestolje došao njegov polubrat Ivan 1385. godine. Ferdinandova legitimna nasljednica bila je njegova kćer Betrice, žena Ivana I. Kastiljskog (1379-1390), koji se zbog opisane situacije pripremao osvojiti Portugal (str. 140). Ivan Portugalski uspio je pobijediti kastiljsku invazijsku vojsku te je ojačao savez s Engleskom ženidbom za Phillipu, dok je svoga tasta pozvao da preuzme krunu Kastilje. Autorica ističe kako je anglofilija bila duboko usađena u odgoj Phillipine djece. Tekstu je priložena i rasprava o pokrovitelju prijevoda i identitetu prevoditelja knjige *Confessio amantis*, Johna Gowera.

Amélia P. Hutchinson autorica je osmoga poglavlja naslovljenoga »*Os Doze De Inglaterra: A Romance of Anglo-Portuguese Relations in the Later Middle Ages?*« (str. 167-187). U poglavlju se analizira legenda prema kojoj su dvanaestorica engleskih vitezova uvrijedili dvanaest dama iz pratnje vojvotkinje od Lancastera. One su nakon toga zatražile vojvodu od Lancastera, Johna Gaunta, da im obrani čast. Vojvoda je u tu svrhu zatražio od portugalskog kralja Ivana I, svoga zeta, dvanaesticu najboljih ljudi. Dolaskom u Englesku pobijedili su tamošnje vitezove, nakon čega su se devetorica vratila u domovinu, dok su preostala trojica lutala Europom. Autorica nastoji utvrditi vezu između tekstova koji donose ovu priču, nastanak legende, moguću političku pozadinu te mogući utjecaj književnosti vezane uz legende o kralju Arturu na oblikovanje ovakve priče.

Posljednje poglavlje autora R. F. Yeagera naslovljeno je *Chaucer Translates the Matter of Spain* (str. 189-214). Autor upozorava kako je engleski književnik Geoffrey Chaucer vjerojatno sudjelovao u diplomatskim misijama na području Pirenejskoga poluotoka odnosno bio uključen u neke političke kombinacije između Engleske i Kastilje. Utvrđuje se kakav je utjecaj na njegovo pisanje imao boravak tamo.

Ovdje prikazana knjiga predstavlja zanimljiv i vrijedan prilog za upoznavanje političkih, ekonomskih i kulturnih veza srednjovjekovne Engleske i kraljevstava na Pirenejskome poluotoku.

Ozren Kosanović

***Carreiras Eclesiásticas no Occidente Cristão (séc XII-XIV). Ecclesiastical Carrers in Western Christianity (12th-14th c.)*, Centro de estudos de história religiosa Universidade católica Portuguesa, Lisabon 2007, 350 str.**

U suvremenoj je historiografiji istraživanje crkvenih karijera srednjovjekovnoga svećenstva postalo trend koji uzima sve veći zamah. Metoda kojom se povjesničari najčešće služe kako bi utvrdili zajedničke karakteristike svećenstva kao društvene grupe (obiteljsko i geografsko porijeklo, društveni status, obrazovanje itd.), i sukladno tome način njegovoga napredovanja u crkvenoj hijerarhiji, je prozopografija, odnosno metoda kolektivne biografije. Upravo na toj metodi utemeljen je i projekt *Fasti Ecclesiae Portugalie: prozopografija portugalskog katedralnog svećenstva (1071-1325)*, koji je bio djelatna u razdoblju od 2002-2006, i koji je za cilj imao stvoriti bazu podataka o članovima portugalskih kaptola od 12-14. stoljeća. Na projektu je radila skupina portugalskih povjesničara u suradnji s povjesničarima iz drugih zemalja, a izvođen je pri Centru za istraživanja religijske povijesti na Teološkom fakultetu Portugalskog katoličkog sveučilišta.

Jedan od rezultata toga projekta bilo je održavanje međunarodnoga znanstvenog skupa pod nazivom »Crkvene karijere na kršćanskom Zapadu«, koji se održao u rujnu 2006. u Lisabonu, te je skup 2007. popraćen zbornikom radova. U tome zborniku, pod nazivom *Carreiras Eclesiásticas no Occidente Cristão (séc XII-XIV). Ecclesiastical Carrers in Western Christianity (12th-14th c.)*, nalazi se šesnaest radova i uvodna riječ.

Predgovor knjizi napisan je prvo portugalskim (»Apresentação«, str. 7-8), a zatim i engleskim jezikom (»Presentation«, str. 9-10). U njemu su Ana Maria Jorge, Hermínia Vilar i Maria João Branco, u ime istraživača na projektu *Fasti Ecclesiae Portugalie*, ukratko ukazali na temeljne postavke, metodu i ciljeve projekta, a zatim i pojasnili strukturu, važnost i doprinos održanoga skupa i zbornika radova.

U prvom članku, pod nazivom »Conclusions drawn from the Prosopographic Analysis of the Canons belonging to the Cathedral Chapters of Medieval Hungary (1200-1350)« (str. 15-28), ugledni mađarski povjesničar László Koszta raspravlja o razvoju kaptola na području ugarskoga crkvenog uređenja od razdoblja njegove organizacije na prijelomu 11. i 12. stoljeća pa do 13. stoljeća, u kojemu su se kaptoli formirali kao neovisne pravne i gospodarske zajednice. Autor analizira ulogu kanonika u društvenom i pravnom životu Ugarsko-hrvatskoga kraljevstva, ali i njihove odnose s biskupima i kraljem.

Iluminado Sanz Sancho autor je članka »Prosopografía de los componentes del cabildo catedralicio de la catedral de Córdoba en la Edad Media (1238-1450): Aportaciones a la historia social y cultural« [Prozopografija članova katedralnog kaptola u Kordobi u srednjem vijeku (1238-1450): Prinosi društvenoj i kulturnoj povijesti] (str. 31-60). Koristeći objavljene i neobjavljene izvore, autor je pokazao važnost koju je kaptol imao za srednjovjekovno društvo Kordobe te da su njegovi članovi pripadali srednjem i gornjem sloju stanovništva. Pobrojao je 403 člana kaptola u razdoblju od 1238. do 1450, čija imena autor donosi u abecednom popisu, s pripadajućim osnovnim referencijama na izvore.

Slijedi članak »The Portuguese Clergy and the European Universities in the 12th and 13th Centuries« (str. 63-75), u kojemu autor Ingo Fleisch raspravlja o dodirima portugalskog kaptolskog svećenstva s intelektualnim kretanjima u Europi prije osnutka sveučilišta u Lisabonu (1288/89). Istražuje se s kojim su sveučilištima, kulturnim krugovima i akademskim

disciplinama kanonici iz Portugala najviše dolazili u kontakt. U tom se kontekstu raspravlja i o utjecaju obrazovanja na crkvene karijere tih kanonika.

U članku »Portuguese Ecclesiastics and Portuguese affairs near the Spanish Cardinals in the Roman Curia (1213-1254)« (str. 79-100), autorica Maria João Branco analizira veze portugalskog svećenstva bliskog kralju s dva španjolska kardinala u Rimskoj kuriji (Pelayom Gaitánom i Gilom Torresom). Promatra se utjecaj poznanstava s visokim crkvenim dostojanstvenicima na mogućnosti napredovanja u karijeri, te »umreženost« i međusobne kontakte portugalskih prelata.

Sljede dva članka na francuskome jeziku od kojih prvi autora Saula Antónija Gomesa nosi naziv »La formation intellectuelle du clergé séculier portugais du XIIe au XIVe siècle« [Intelektualno formiranje portugalskog klera od 12. do 14. stoljeća] (str. 103-120). U članku autor promatra školovanje klera, najprije u katedralnim školama, pa na sveučilištima, i kako su ti trendovi utjecali na njihovo intelektualno formiranje. Osim toga, koristivši diplomatsku građu, npr. dokumente vezane uz parnice, ali i književna i teološka djela koja su nastala u krugu portugalskog klera, zaključuje da se ta obrazovna elita posve uklapa u tadašnje opće intelektualne trendove u Europi.

Maria Helena da Cruz Coelho i Maria do Rosário Barbosa Morujão autorice su sljedećeg članka »Les testaments du clergé de Coimbra: des individus aux réseaux sociaux« [Oporuke klera iz Coimbre: od individualnog do društvenih mreža] (str. 123-138) u kojem se rasvjetljava oporučivanje klera iz Coimbre u razdoblju od 1104-1324. godine. Autorice analiziraju tko su bili primatelji dobara te koja su točno dobra testatori posjedovali. Istražuje se i pitanje željenih mjesta za ukop. Zaključuje se kako pisanje oporuke nije bio samo individualan čin, nego je imao i šire društveno značenje. Ono je služilo i kao strategija urbane oligarhije za demonstraciju svoje moći, koja se naročito očitovala u osiguravanju prebendi katedralnog kaptola u Coimbri za članove svoje obitelji. U dodatku su autorice donijele popis testamenata koje su koristile u ovome radu.

U sljedećem članku »The Viseu and Lamego Clergy: Clerical Wills and Social Ties« (str. 141-149), autor Anísio Miguel se Sousa Saraiva proučava sačuvane oporuke svećenstva u biskupijama Viseu i Lamego iz razdoblja od 1147-1325. godine. Upozoravajući na velike mogućnosti proučavanja takvoga tipa dokumenata, autor je poseban naglasak stavio na istraživanje veza svećenstva čije su oporuke sačuvane sa svojim rođacima i drugim društvenim grupama.

Carlos de Ayala Martínez autor je članka »Los Obispos de Alfonso VIII« [Biskupi Alfonsa VIII.] (str. 153-186). Autor proučava način na koji je kralj Alfonso VIII. od Kastilje krajem 12. i početkom 13. stoljeća formirao mrežu od 41 biskupa u 10 dijeceza kako bi si osigurao političku, ekonomsku i vojnu pomoć. Osim pomoći (*auxilium*) i savjeta (*consilium*) biskupi su pomagali i u konsolidaciji kraljevstva kao funkcioneri kraljevske kurije. Bili su i agenti sinjorijalne moći tijekom njihova širenja, odnosno zauzimanja zemljišnih posjeda. Ističe i kako su neki biskupi djelovali u smjeru samostalnog upravljanja Crkvom, neovisno od kraljevog autoriteta. U dodatku donosi popis promatranih biskupa i godine njihova upravljanja svojim biskupijama.

Juan José Sánchez-Oro Rosa napisao je članak pod nazivom »Una Iglesia de frontera al servicio del Rey: La extremadura Leonesa como laboratorio político (1157-1230)« [Granična biskupija u kraljevoj službi: leonska *extremadura* kao politički laboratorij] (str. 189-206). Autor promatra odnose moći između biskupije Leona i njegovih kraljeva u razdoblju od

1157-1230. godine. Istražuje način na koji je smještaj na pograničnom području kraljevstva utjecao na političko djelovanje biskupâ i njihovu crkvenu administraciju.

Slijedi članak poljskog autora Jaceka Maciejewskog pod nazivom »Which Way to Bishopric? Origin and Careers of Polish Bishops in the 13th Century« (str. 209-217). U njemu autor promatra načine na koji su svećenici dolazili do biskupske stolice u poljskim biskupijama 13. stoljeća. Istražuje čimbenike koji su išli u prilog pojedincima na njihovom putu do uspješne crkvene karijere: tako promatra društveno porijeklo kandidata i veze njihovih obitelji; važnost njihove povezanosti s biskupijom na čiju su vrhovnu čast pretendirali; te važnost i ulogu njihovoga prethodnog uspona u crkvenoj ili svjetovnoj hijerarhiji.

U članku »In Defence of Episcopal Power: the Case of Bishop Egas of Viseu« (str. 221-241), autorice Hermínie Vasconcelos Vilar, promatra se odnos između države/kralja i biskupâ, na primjeru Egasa, biskupa Viseua (1288-1313). Autorica donosi biskupovu biografiju, a zatim raspravlja o njegovom spisu *Summa de Libertate Ecclesiastica*, koji donosi argumente u obranu crkvenih sloboda, ali i zrcali širi kontekst odnosa (sukoba) Crkve i države na prijelazu 13. u 14. stoljeće.

Članak Petera Linehana »An Archbishop in Angustiis (May 1280)« (str. 245-255) donosi raspravu o nadbiskupu Toleda i kardinalu s titularnom crkvom Albana Goçalvu Pérezu Gudielu († 1299). Autor prvo donosi njegovu biografiju i crkvenu karijeru. Zatim prelazi na središnji dio članka u kojemu analizira nadbiskupovo pismo kastiljskom kralju Alfonsu X. u kojemu je nadbiskup, pažljivo birajući riječi, nastojao objasniti okolnosti svoga nenadanog izbora na tu crkvenu čast.

U članku »The King's Service and God's Service: Attitudes of the Prelate from Porto, D. Vicente Mendes (1260-1296)«, autorice Maria Cristina Cunha i Maria João Oliveira Silva donose raspravu o političkoj i crkvenoj ulozi biskupa Porta Vicenta Mendesa u 13. stoljeću. Autorice donose njegovu biografiju i ukazuju na vodeću ulogu koju je biskup imao u sukobima između portugalskih prelata i kraljeva, oko raznih prava i privilegija. Nakon toga, autorice donose i diplomatsku analizu izvora vezanih za biskupiju Porto na temelju kojih raspravljaju o načinu biskupova upravljanja biskupijom.

Tri istraživača sa sveučilišta u Lisabonu, Mário Farelo, Filipa Roldão i André Evangelista Marques napisali su članak »Les clerics dans l'administration dionysienne (1279-1325)« [Kler u administraciji kralja Denisa (1279-1325)] (str. 271-313). Istražuje se svećenstvo u službi kralja Denisa. Autori analiziraju uključivanje 104 pojedinca u portugalsku kraljevsku administraciju, njihove crkvene karijere te kompleksnu mrežu osobnih odnosa i ovisnosti. Tekst je popraćen tablicom u kojoj se prikazuju poveznice između kraljevskih i crkvenih sfera djelovanja klera u službi kralja Denisa krajem 13. i početkom 14. stoljeća.

»De la publication de livres à la mise en ligne d'une base de données: Les premiers enseignements du puzzle des *Fasti Ecclesie Gallicanae*« [Od knjiga do internetske baze podataka: Prvi pogledi na mozaik *Fasti Ecclesie Gallicanae*] (str. 317-330) rad je Héléne Millet i Stéphanie Raux u kojem se prezentira francuski prozopografski projekt *Fasti Ecclesie Gallicanae* koji je započeo 1991. godine. U repertoriju je dosad objavljena građa devet francuskih dijeceza (Amiens, Rouen, Reims, Besançon, Agen, Rodez, Angers, Mendes, Sées). Ukazuju i na perspektive uključivanja i ostalih biskupija u taj projekt, te na potrebu njegovoga širenja na europsku razinu. Upućuju i na web stanicu <http://www.artichow.org> gdje se mogu dobiti uputstva za izradu prozopografskih pomagala (grafikoni, dijagrami i sl.), koji su baza u istraživanjima kolektivne biografije kako članova kaptola, tako i drugih društvenih grupa.

Posljednji članak autorice Katerine Keats Rohan »What's in a Name? Some Reflections on Naming and Identity in Prosopography« (str. 333-347), metodološke je naravi. Autorica objašnjava značenje i funkciju te uporabu imena u izvorima. Ukazuje na potrebu kritičkog pristupa imenima u prozopografskim istraživanjima, jer ona nisu korištena samo radi označavanja (imenovanja) pojedinaca, nego i u svrhu njihovog svrstavanja u razne društvene kategorije.

Iako kvantitativne metode u povijesnim istraživanjima izazivaju stanovite kontroverze, ipak povjesničari ne zaziru od prozopografije, te je ona jedna od najčešće korištenih takvih metoda jer povezuje generalno i pojedinačno, odnosno statistiku i studije pojedinih slučajeva (*case studies*). Na taj način ona historiografiji pruža komparativnu perspektivu analize rezultata povezujući trendove pojedinog razdoblja s epizodama iz svakodnevnog života društvenih zajednica. Ovim zbornikom portugalski istraživači i njihovi kolege s drugih europskih sveučilišta široj znanstvenoj javnosti predstavljaju upravo takav suvremeni prozopografski metodološki princip u rješavanju aktualnih pitanja iz crkvene povijesti. Prema tome, vrijednost rezultata iznesenih u ovome zborniku leži u tome što oni zrcale sustavan rad jedne skupine autora, koji će iznjedrili i stanovite paradigme u istraživanju portugalske crkvene povijesti, ali i u tome što predstavljanjem svojih organizacijskih i metodoloških načela ova skupina autora ustanovljuje model i za druga slična istraživanja katedralnog svećenstva raznih europskih regija.

Marko Jerković i Suzana Miljan

Pisma i poruke rektora Dalmacije i Mletačke Albanije, sv. 1. Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog (priredili Lovorka Čoralić i Damir Karbić), Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. LV, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 2009, 298 str.

U Državnom arhivu u Mlecima pohranjen je fond *Capi del Consiglio de' dieci: Lettere di Rettori e di altre cariche* (skraćeno *Consiglio dei Dieci: Lettere Rettori ai Capi*) koji sadrži brojne dokumente vezane uz mletačko upravljanje istočnim Jadranom. Razvrstan je prema pojedinim regijama i gradovima, a za hrvatsko područje važni su spisi koji se odnose na gradove Istre (Labin, Dvigrad, Novigrad, Vodnjan, Grožnjan, Sveti Lovreč, Motovun, Poreč, Pazin, Pula, Oprtalj, Rašpor, Rovinj, Umag i Bale), Dalmacije (Cres, Osor, Krk, Rab, Pag, Nin, Zadar, Šibenik, Trogir, Split, Klis, Knin, Makarska, Omiš, Sinj, Brač, Hvar, Korčula, Imotski), Boke kotorske odnosno nekadašnje Mletačke Albanije (Herceg-Novog, Budva, Bar, Kotor i Ulcinj). U razdoblju mletačke vladavine istočnim Jadranom predstavnici vlasti i gradske općine šalju pisma, molbe, izvješća i druge spise magistraturama u Mletke. Upravo ti dokumenti čine sastavni dio fonda na temelju kojeg je objavljena prva knjiga edicije *Pisma i poruke rektora Dalmacije i Mletačke Albanije* pod naslovom *Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog*.

Prvi objavljeni i ovdje prikazani svezak priredili su dr. sc. Lovorka Čoralić s Hrvatskog instituta za povijest i dr. sc. Damir Karbić s Odsjeka za povijesne znanosti HAZU. Knjiga je objavljena 2009. u izdanju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, a rezultat je rada na projektima *Hrvatski istočnojadranski prostor i Mletačka republika u ranom novom vijeku* (Hrvatski institut za povijest) i *Latinički izvori, studije i pomagala za društvenu i gospodarsku povijest* (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti). Autori su transkribirali ukupno 109

dokumenata koji se odnose na gradove u Mletačkoj Albaniji, a navedeni su u naslovu knjige. Građa navedenog fonda *Capi del Consiglio de' dieci: Lettere di Rettori e di altre cariche* čuva se u svežnjevima pod brojevima 275 (Herceg-Novi), 274 (Budva i Bar) i 278 (Ulcinj). Vremensko razdoblje koje obuhvaćaju dokumenti podudara se s razdobljem mletačke vladavine na tim područjima te poglavito zahvaća razdoblje ranog novog vijeka.

Knjiga započinje kratkim uvodom na hrvatskom, engleskom i talijanskom jeziku (5-28) u kojem priređivači donose osnovne podatke o arhivskom fondu i konkretnoj građi, kao i o načinu i primjenjenim pravilima transkripcije dokumenata.

Središnji dio knjige sadrži transkribirane dokumente za sva četiri grada Mletačke Albanije: Bar (29-88), Ulcinj (89-117), Budvu (119-162) i Herceg-Novi (163-271). Spisi se objavljuju kronološkim slijedom unutar svake cjeline (grada). Autori prvo navode regestu, zatim su opisane vanjske oznake dokumenta, slijedi prijepis teksta i na kraju datacija, potpis pošiljatelja, tergo (naslov kojem je spis upućen) i kratka datirana regista za koju je naznačeno kako je napisana drugim rukopisom. Neki dokumenti sadrže transkribirane popratne spise. Osim u manjem broju dokumenata na latinskom, najveći broj spisa pisan je na talijanskom jeziku (mletačkom dijalektu).

Izvjestitelji u dokumentima su poglavito razni nositelji mletačke vlasti, od vrhovnih predstavnika (knez, načelnik, rektor, kapetan, kaštelan, rizničar), predstavnika komunalne vlasti (suci, vijećnici, izaslanici odnosno oratori komune) do privatnih osoba. Najčešće su spisi upućeni Vijeću deseterice, a znatno manji broj naslovljen je na dužda. Iznimke su spisi iz Herceg-Novog, u primjeru kojega je dio dokumenata upravljen na druge mletačke magistrature. Dokumenti iz Herceg-Novoga imaju još jednu specifičnost. Naime, kako su ondje dva providura bila nadležna za grad (providur za Herceg-Novi te providur za Kotor i cjelokupno područje Mletačke Albanije), nerijetko se oba dužnosnika javljaju kao pošiljatelji. Sadržajno se dokumenti odnose na vojnu opremu i posadu u gradovima, izvješća o stanju u pograničnim područjima, probleme financiranja raznih službi, unutarnju situaciju u gradovima, posebice s obzirom na društvene sukobe i nemire, utjecaj Crkve i klera na opće prilike na lokalnoj razini te na odnos katolika i pravoslavaca. Na samom kraju knjige nalaze se kazala osobnih imena (273-286), mjesta (287-289) i stvari (290-297).

Knjiga *Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog* od izuzetne je važnosti jer osim što donosi niz dosada nepoznatih podataka, na njenoj se građi mogu temeljiti i daljnja povijesna, društvena, politička, gospodarska i druga istraživanja potonjih gradova. Također može poslužiti kao model za objavljivanje slične izvorne građe.

Ana Mešić

Spisi istarskih bilježnika I, Spisi labinskih bilježnika, sv. 1, Knjiga labinskog bilježnika Bartolomeja Gervazija (1525-1550), priredili Zoran Ladić i Elvis Orbanić, Državni arhiv u Pazinu, Pazin 2008, 353 str.

U sklopu projekta Spisi istarskih bilježnika Državnog arhiva u Pazinu, u posebnom izdanju, objavljena je 2008. *Knjiga labinskog bilježnika Bartolomeja Gervazija (1525-1550)*, najstarija sačuvana notarska knjiga grada Labina, koju su priredili Zoran Ladić i Elvis Orbanić. Knjiga se strukturalno dijeli na nekoliko cjelina: na kraće uvodne dijelove, predgovor i riječ glavne urednice, zatim uvodnu studiju, te središnji dio knjige, prijepis bilježnice labinskog

notara Bartolomeja Gervazija. Knjiga je bogato opremljena i priložima, te donosi i presliku originalnog bilježnikovog rukopisa.

U *Predgovoru* (str. 9) javni bilježnik u Puli Denis Krajcar pozdravlja izdavanje ovog djela koje svjedoči o kontinuitetu javnog bilježništva u Istri još od vremena Bartolomeja Gervazija, u ranonovovjekovnom Labinu. U *Riječi glavne urednice* (str. 10-12) Mirjana Matijević-Sokol iznosi podatke vezane uz projekt »Spisi istarskih bilježnika«, daje kratku povijest razvitka notarijata općenito i opis gradiva bilježnika koje se čuva u Državnom arhivu u Pazinu.

Prije središnjeg dijela knjige nalazi se uvodna studija pod naslovom *Uvodnik* (str. 13-19) koja je podijeljena na dva potpoglavlja. Prvo potpoglavljje je *Kratka diplomatska analiza* (str. 13-15) gdje su autori istakli karakteristike ovog notarskog rukopisa. Bilježnička knjiga labinskog notara Bartolomeja Gervazija čuva se u Državnom arhivu u Pazinu pod signaturom HR-DAPA-6, Općina Labin, kutija 7, a sadrži 68' obostrano ispisanih folija. Na svakom papiru utisnut je vodeni znak, koji su autori identificirali pregledavanjem baze podataka vodenih znakova »Piccard« dostupne na internetu te zaključili da je papir vrlo vjerojatno proizveden u talijanskom gradu Comu. Labinski notar Bartolomej Gervazije pisao je mješavinom kasnosrednjovjekovne kurzivne gotice i rane humanistike, na latinskom jeziku i venecijanskim dijalektom talijanskog jezika (*Veneto*). Autori su provedenom analizom zaključili da je notarova ortografija srednjovjekovna (npr. piše *vxor* umjesto *uxor*), te da je koristio »božićni stil«, što je bila jedna od karakteristika pisanja u istočnojadranskim komunama. Nadalje, pokušali su dati i kratko objašnjenje tko je bio Bartolomej Gervazije, o kome nije ostalo mnogo sačuvanih podataka. Iz arhivske građe je poznato da je bio svećenik te da je 1554. bio pod istragom inkvizicije zbog nesluženja mise i neobavljanja svećeničke službe. Također znamo da je napustio Labin te da se preselio u Treviso ili Vicenzu. Analizirajući stil invokacije koji je koristio u zapisivanim oporukama, Ladić i Orbančić su primijetili da u svome kasnijem djelovanju notar reducira invokacije, te više ne spominje inače karakteristično navođenje svetaca, što su povezali sa stavom prema protestantizmu u razdoblju održavanja Tridentskog koncila. Drugo potpoglavljje nosi naziv *O povijesnim okolnostima u labinskoj komuni u XVI. stoljeću i mogućnosti daljnjih istraživanja povijesti Labina na temelju bilježničkih knjiga* (str. 16-19). U njemu autori donose pregled prostornog proširenja grada nakon što je u 15. stoljeću porastao broj stanovnika, što je bilo uvjetovano gospodarskim rastom i strateškim položajem grada. Objašnjeno je kako je Mletačka republika prepustila jurisdikciju nad Barbanom Labinu, a nakon toga, kad je on postao zemljišni posjed obitelji Loredan, na mjesto kapetana često su birali ljude iz Labina. Tijekom 15. stoljeća Labin dobiva pravo biranja biskupa, franjevački samostan i hospital, a na početku 16. stoljeća fontik za žito iz kojeg se ono dijelilo siromašnim građanima. Borbe s uskocima bile su stalna prijetnja sigurnosti komune. Općenito manjka studija o povijesti Labina, i već je ova knjiga velik doprinos razumijevanju života u labinskoj komuni u 16. stoljeću. Autori naglašavaju daljnje priređivanje izvorne građe notara koji su uslijedili nakon Bartolomeja Gervazija, a bilo ih je oko sedamdeset koji su djelovali u Labinu u razdoblju od početka 16. do kraja 19. stoljeća.

Uvodnu studiju slijede dva priloga od kojih prvi donosi popis labinskih bilježnika u vremenskom razdoblju od 1525. do 1797. (str. 21-23). Ladić i Orbančić napominju kako je popis privremen, budući da se fond nalazi u prilično nesređenom stanju, a daljnja istraživanja će pomoći u razjašnjavanju nekih nedoumica (npr. jesu li notari Zvanne tj. Alvise Luciani i Zvanne Luciani pok. Antonija ista osoba). U drugom prilogu donosi se *Kronološki popis i regesta dokumenata iz knjige* (str. 25-31) gdje su u tabelarnom obliku navedeni arhiv, fond i signatura,

ime notara uz dataciju dokumenata te njihovu vrstu. Navedeni prilozi sačinjavaju integralan dio uvodne studije i uvelike pomažu bržem pretraživanju građe.

Glavni dio knjige je *Prijepis prve bilježničke knjige labinskog bilježnika Bartolomeja Gervazija (1525-1550)* koja sadrži 112 dokumenta privatno-pravne naravi (str. 35-180). Notar je primarno zapisivao oporuke, a vezano uz njih donosi i kodicile tako da oporučni zapisi sačinjavaju 63% dokumenata u bilježnici (62 + 9 od 112 zapisa). Po svojoj učestalosti slijede različiti dogovori vezani uz miraz koji čine 17% ukupnih zapisa (19 od 112), dok ostalih 20% odlazi na razne vrste darovnica, zakupa te druge aktivnosti (tako npr. saznajemo i za slučajeve postavljanja prokuratora, kao i posvajanja u obitelj). Ovakav izvor nudi vrlo širok spektar mogućnosti istraživanja iz društvene povijesti, posebice svakodnevnog života u navedenom razdoblju. Dobar pokazatelj rečenog je i nedavno objavljeni rad Zorana Ladića pod naslovom »Labinsko društvo u ranom novom vijeku u zrcalu bilježničkih dokumenata bilježnika Bartolomeja Gervazija« (*Historijski zbornik* LXII, 2009, br. 1, str. 47-70) u kojem autor analizira strukturu labinskog društva prema podacima iz navedenog izvora.

Nakon prijepisa bilježnice notara Bartolomeja Gervazija slijedi *Preslik rukopisa* (str. 181-318). Autori su naglasili, premda je to vidljivo i iz faksimila, da bilježnica završava na foliji 68, ali su već od folije 64 listovi ostali neispisani. Nakon preslika, donose se *Indeksi osoba* (str. 319-335), *mjesta* (str. 336-337) i *stvari* (str. 338-351) što čitateljima omogućuje lakše snalaženje u razmatranju priređenoga rukopisa.

Knjiga labinskog bilježnika Bartolomeja Gervazija (1525-1550) vrlo je vrijedan doprinos hrvatskoj historiografiji zbog svog preciznog prijepisa, uvodne studije, detaljnih kazala i preslike izvornog rukopisa. Namjera projekta Državnog arhiva u Pazinu je daljnja objava istarskih bilježničkih spisa iz gradova Bala, Brtonigle, Buja, Buzeta, Grožnjana, Kanfanara-Dvigrada, Kostanjice, Labina, Momjana, Motovuna, Novigrada, Pazina, Poreča, Pula, Rovinja, Svetvinčenta, Umaga, Višnjana te Završja. Nadamo se da se daljnje kritičko pripremanje ostalih istarskih bilježnika neće spuštati ispod standarda koji je postavilo ovo djelo.

Suzana Miljan

Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka: s analitičkim inventarom bujuruldija (1643-1807) serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku, Državni arhiv u Dubrovniku, Matica hrvatska – ogranak Dubrovnik, Istorijski arhiv Sarajevo, Kantonalni arhiv Travnik, Dubrovnik 2008, 280 str.*

U izdanju Državnog arhiva u Dubrovniku, Ogranak Matice hrvatske u Dubrovniku, Istoriskog arhiva u Sarajevu i Kantonalnog arhiva u Travniku objavljena je knjiga Vesne Miović *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka: s analitičkim inventarom bujuruldija (1643-1807) serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku*. U knjizi Vesna Miović na temelju sačuvanih osmanskih dokumenata obrađuje različite aspekte odnosa Dubrovačke Republike i Osmanlija u dubrovačkom zaleđu, odnosno na području Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka. Knjiga je podijeljena u dvije glavne cjeline: studiju u kojoj autorica obrađuje problematiku odabranih tema i analitički inventar bujuruldija. Studija se sastoji od četiri poglavlja, a opremljena je s 33 ilustracije, najčešće faksimilima pojedinih bujuruldija, crtežima Petrunjele Vuković te povijesnim ilustracijama onodobnih autora.

U uvodnom poglavlju *Uvod: O nastanku i sudbini osmanskih spisa Državnog arhiva u Dubrovniku* (str. 9-18), autorica analizira opće stanje arhivske građe bujuruldskih spisa i sudbinu bujuruldija i ostalih osmanskih spisa za vrijeme francuske i austrijske vladavine te način i kriterije pri sastavljanju inventara. Utvrđeno je da spisi uglavnom pripadaju namjesnicima Bosanskog ejaleta, a tek manji dio izdali su namjesnici Hercegovačkog sandžaka i obuhvaćaju vrijeme od 1643. do 1807. godine.

U drugom poglavlju *Bujuruldije namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka* (str. 19-26) autorica analizira osnovnu stilsku formu i strukturu bujuruldija. Prva bujuruldija pojavljuje se 1643. godine. Prvotno su se njima služili uglavnom veliki veziri, a namjesnici pokrajina počeli su se tim novim tipom dokumenta u osmanskoj diplomatiji služiti u drugoj polovici 17. stoljeća. Autorica ističe da po sačuvanim pismima nije moguće utvrditi uspostavu i razvoj bujuruldija iako su i ranije postojala pisma u obliku naređenja, no ona, za razliku od bujuruldija, nemaju ustaljenu formu i jezik. Autorica ističe kako turska diplomatika dijeli bujuruldije u dvije grupe: one s kratkim naređenjem i podneskom u kojemu su obično opisane problematične okolnosti i prijedlog rješavanja problema, dok drugi tip obuhvaća i opis okolnosti i naređenje u jednom dokumentu.

Treće poglavlje naslovljeno je *Službeni profil namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka: pečat, sâh, naziv funkcije, naslov* (str. 27-36). Bujuruldije su većinom ovjerene pečatima, a manji dio njih ovjereno je sâhovima ili skraćenim vlastoručnim potpisom bosanskih namjesnika. Sâhovi se uvijek nalaze samo na primjercima s ispisanim podneskom, no autorica smatra kako nije moguće jasno zaključiti zašto neke bujuruldije nose sâh, a neke pečat. Budući da se turski bosanski zapovjednici u dokumentima pojavljuju s različitim naslovima (beglerbeg, mutasarif, valija, muhafiz, serdar), autorica napominje da se za problematiku ove studije odlučila unificirati turske nazive tih funkcija u neutralni izraz namjesnik Bosanskog ejaleta ili namjesnik Hercegovačkog sandžaka. Ipak, može se tvrditi da su namjesnici Bosanskog ejaleta od sredine 17. stoljeća uglavnom bili bivši veliki veziri, a namjesnici Hercegovačkog sandžaka bili su paše ili sandžak-begovi.

Posljednje poglavlje *Odnosi Dubrovačke Republike i Bosanskog ejaleta* (str. 37-124) predstavlja središnji dio istraživanja i sastavljeno je od jedanaest potpoglavlja. U prvom potpoglavlju *Dubrovačka diplomacija na dvorovima bosanskih i hercegovačkih namjesnika* opisuje se diplomatski ceremonijal kojim su dubrovački poklisari ukazivali počast novim bosanskim ili hercegovačkim namjesnicima, problemi s pojedinim bosanskim namjesnicima koji su kršili nezavisnost Dubrovačke Republike, a koje su, u većini slučajeva, dubrovački poklisari na kraju uspjeli diplomatskim putem ukloniti uz pomoć suparnika unutar turskih vođa. Autorica ističe kako je Dubrovčanima bilo najvažnije hoće li namjesnici koji su se često mijenjali prihvatiti njihove zahtjeve, hoće li dosljedno provoditi odluke više vlasti i u kakvim su odnosima s vrhovnom vlasti u Istanbulu. Zbog toga su dubrovački poklisari pazili i na darove i podmićivanja, odnosno činili su sve kako bi stekli i zadržali naklonost bosanskih namjesnika. Posebna je pozornost u potpoglavlju *Presudna uloga Bosanskog namjesnika Sejfullaha-paše u dubrovačkoj borbi za smanjenje harača* pridana uspjehu dubrovačke diplomacije 1703. kad su dubrovački poklisari nakon mnogo pokušaja uspjeli ishoditi smanjenje godišnjeg danka Porti. U sljedećem potpoglavlju *Bosanski namjesnici kao dubrovački zaštitnici: Travnički sporazum* obrađuje se slučaj iz sredine 18. stoljeća kada je tripolitanski gusar Nuh-reis oteo trabakulu mletačkog poslanika i sklonio se u dubrovačku luku. Mlečani su taj slučaj htjeli iskoristiti kako bi što više naštetili svojem protivniku Dubrovniku, pa su, i nakon što im je

plaćena novčana odšteta za trabakulu, i dalje upadali u Cavtat i iskorištavali drva na Mljetu i Lastovu, blokirali luku i naplaćivali tranzit. Sukob s Venecijom riješen je nakon dvije godine intervencijom bosanskog namjesnika i sporazumom u Travniku kojim se Mlečanima brani iskorištavanje dubrovačkog teritorija i omogućava dubrovačkim brodovima neometano isplivljavanje. U potpoglavlju *Trgovačke bitke* autorica nabraja trgovačke povlastice koje su Dubrovčani ishodili u Osmanskom Carstvu, ali spominje i slučajeve kada su Dubrovčani imali problema u provođenju tih povlastica. Osobito su im probleme pravili lokalni trebinjski i novljanski turski zapovjednici koji su često nametali vlastite poreze i carine. Autorica ovdje spominje i trgovačko nadmetanje Dubrovčana s Venecijom, koja je razvijala svoje luke na Jadranu i trudila se razbiti monopol na sol koji je Dubrovnik imao na nekim područjima. Autorica ističe kako su se Dubrovnik i Venecija tijekom cijelog 18. stoljeća (odnosno nakon Požarevačkog mira 1718) borili za naklonost Osmanlija kako bi izborili nesmetanu trgovinu i ostvarili određene trgovačke povlastice. U potpoglavlju *Dubrovački lazareti i luka: dubrovački emini u službi bosanskih namjesnika* analizira se uloga dubrovačkih emina koji su prvenstveno vodili brigu o izvršenju obveza koje su Dubrovčani imali prema osmanskoj državnoj riznici, no autorica drži da se na temelju mnogih dokumenata može utvrditi da su dubrovački emini zapravo bili neslužbeni konzularni predstavnici na području Dubrovačke Republike. Sljedeće potpoglavlje *Razbojnici, hajduci, lopovi i ubojice* govori o stradanju Dubrovčana od strane hajduka i osvetničkih osmanskih jedinica u drugoj polovici 17. stoljeća. Vesna Miović smatra kako je za razbojničke upade djelomično kriva i dubrovačka politika neutralnosti za vrijeme Kandijskog i Morejskog rata. Dubrovnik je tada surađivao s Osmanlijama, ali je i često znao propustiti hajduke u istočnu Hercegovinu pravdajući se kako nema snage da im se suprotstavi. Takvo je ponašanje ljutilo obje strane i dovelo do osvetničkih osmanskih i hajdučkih pohoda na pogranična područja. U ovom potpoglavlju opisuje se i kako se Dubrovnik pokušao zaštititi od hajdučkih i drugih pljačkaških pohoda, te ponašanje Dubrovnika kada bi neki njegovi podanici počinili ili bili optuženi za neki zločin na osmanlijskom teritoriju. Naslovi ostalih, manjih potpoglavlja su: *Slavni bjegunci: Vasilije, posljednji pečki patrijarh; Vođe konavoske pobune; Dvije lažne bujuruldije: Odjaci dubrovačkog spora s velikim vezirom Kara-Mustafom; Pretpostavka: Bujuruldija koju je Evlija Čelebi držao u rukama; Hercegovачki katolici pod dubrovačkom zaštitom i Ljekovite vode Bosne: omiljena lječilišta Dubrovčana.*

U *Zaključku* (str. 125-127) autorica ističe kako su sve glavne odluke i pojedinosti osmansko-dubrovačkih odnosa nastale na Porti. Iako je Porta uglavnom štitila dubrovačke interese jer su joj Dubrovčani plaćali harač, Dubrovačka je Republika provođenje svake odluke vrhovne vlasti morala osigurati kod najviše vlasti u svojem susjedstvu, a to je bio Bosanski ejalet i Hercegovачki sandžak. Porta često nije bila informirana o pravom stanju stvari, odnosno njezina odluka, vezana uz neku molbu ili zahtjev Dubrovačke Republike, najviše je ovisila o izvještaju i mišljenju namjesnika Bosanskog ejaleta. Zbog toga su dubrovački poklisari činili sve kako bi namjesnika Bosanskog ejaleta pridobili za svoje želje i molbe. Iza svih odluka bosanskog namjesnika stajali su teški pregovori, nagovori i podmićivanje, a Dubrovčani su takvim načinom često znali ishoditi i povlastice koje nisu bile u skladu s naredbom više vlasti. Dubrovački poklisari pažljivo su određivali kakve će darove i koliko novaca dati bosanskom namjesniku, a često im je glavna taktika u pregovorima bila naglašavanje i preuveličavanje vlastitih teškoća. Tako su uspjeli ishoditi smanjenje godišnjeg harača, jer su bosanski namjesnici Porti poslali lažni izvještaj o dubrovačkom siromaštvu. Autorica smatra da su Dubrovčani ukupno od 1703. do 1804. oštetili sultanovu riznicu za otprilike 500.000 cekina.

Vesna Miović zaključuje kako su Dubrovčani bili prisiljeni na bilo koji način steći naklonost bosanskog namjesnika jer bez podrške iz zaleđa ne bi mogli opstati.

Drugi dio knjige predstavlja *Analitički inventar bujuruldija namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka* (str. 129-209) u kojemu se nalazi cjeloviti pregled svih bujuruldija (ukupno 321) koje su kronološki popisane uz pripadajuću signaturu.

U prilogu (str. 213-251) nalaze se faksimili pečata namjesnika Bosanskog ejaleta i namjesnika Hercegovačkog sandžaka: 72 pečata različitih namjesnika, 49 pečata namjesnika ejaleta i 23 pečata namjesnika sandžaka. Iznad faksimila pečata nalazi se ime vlasnika pečata i godina iz kojeg potječe, a ispod naziv funkcije i naslov koji je namjesnik imao, te referenca izvornika.

Potom je dan Glosar prevedenih osmanskih turskih izraza (str. 253) i Glosar izvornih osmanskih turskih izraza (str. 254-255), popis Vrela Državnog arhiva u Dubrovniku i Literature (str. 256-262), Kazalo osoba (str. 263- 270), Kazalo zemljopisnih naziva i pripadajućih osmanskih administrativnih i sudbenih jedinica (str. 271-275) i sažetak na engleskom jeziku (str. 277-280).

Knjiga Vesne Miović, povjesničarke i orijentalistice, nastavak je opsežnog istraživanja i sastavljanja inventara iz osmanskog fonda dokumenata iz serije *Acta Turcarum*. Vesna Miović bavi se istraživanjem odnosa Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva na svim razinama i autorica je brojnih radova koji obrađuju tu problematiku, od kojih ovdje treba posebno istaknuti *Dubrovačku diplomaciju u Istanbulu* (2003) i *Dubrovačku Republiku u spisima osmanskih sultana* (2005). Knjiga *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka* još je jedan vrijedan prinos u istraživanju povijesti Dubrovnika u ranomoderno doba, a od velike je vrijednosti i za one koji proučavaju gospodarsku povijest i dubrovačku diplomaciju. No ono što je najvažnije jest činjenica da, uz latinske, talijanske i hrvatske izvore, autorica koristi i vrela pisana turskim jezikom, čime pokazuje da se služi vještinom koju poznaje vrlo malo hrvatskih povjesničara, a čime bitno nadopunjuje povijesnu sliku koju razmatra u ovoj knjizi. Uz to, studija se odlikuje uzornim znanstvenim aparatom koji prati i nadopunjuje tekst.

Bruno Škreblić

Raffaella Sarti, *Živjeti u kući. Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.-1800.)*, Ibis grafika, Zagreb 2006, 306 str.

U početnom poglavlju *Uvod* (1-9) autorica nas upoznaje s djelom. Cilj joj je rekonstruirati materijalni život obitelji iz prošlosti, a kao izvor poslužiti će joj materijalni predmeti, ali i pisani izvori koji sadržavaju detalje iz privatnog svakodnevnog života ljudi. Geografski i kronološki svoj rad smješta u granice današnje Europe i novi vijek, a kao predmet istraživanja ističe teme kao što su povijest obitelji, žena, kuće, potrošnje, arhitekture, prehrane, uređenja prostora i odijevanja. Napominje da će kroz individualne primjere nastojati istražiti »raširenost određenih običaja i načina života«, a svoju knjigu određuje kao »povijest obitelji proučavane s gledišta njezina materijalnog života te istovremeno kao povijest materijalnog života koja kao predmet proučavanja uzima obitelj«.

Prvo poglavlje *Dom i obitelj: »pars destruens« ili raščlanjivanje* (13-48) bavi se pripadnicima društva koji, naizgled, ne spadaju u ovu studiju. Prikazuju se slučajevi skitnica i

beskućnika, društvenih skupina kod kojih su (ne)posjedovanje doma i obitelji usko povezani. Autorica ističe da, iako je veliki dio novovjekovnog stanovništva, pretežno siromašnog ili na rubu siromaštva, ranjiv na povijesne događaje i gospodarske oscilacije, društvena marginalnost ipak ne rezultira uvijek neposjedovanjem doma i obitelji. Također, ovo poglavlje bavi se raščlanjivanjem i pojašnjavanjem pojmova neraskidivo vezanih za dom i obitelj, kao što su brak, zajednički život i funkcioniranje doma. »Zakoniti su brakovi bili od središnje važnosti s obzirom na nasljedne odnose članova obitelji« – stoga autorica analizira »što su Crkve, svjetovne vlasti i narodne tradicije novovjekovne Europe smatrale brakom, a što nisu«. Dotiče se i nekih promjena koje se zbivaju u vjerskom i obiteljskom životu prilikom pojave reformacije, posebno utjecaja na razvoj redovničkog života. Definira termin »familia«, odnosno na hrvatskom »obitelj«, te prati razvoj od riječi koja je u latinskom označavala skupinu robova do današnjeg značenja, mnogostruke promjene njene upotrebe i širenje u razne europske jezike. Prvo poglavlje autorica zaokružuje sažimanjem prethodno iznesenih uvodnih razmišljanja, još jednom stavljajući naglasak na nestalnost termina, shvaćanja i raznolikost pojedinih dijelova Europe u proučavanom razdoblju.

Tema drugog poglavlja *Dom i obitelj: »pars costruens«. Ili skrasiti se, »settle down«, »s' établir«, »casarse«* (49-85) je zasnivanje mladih obitelji, početak njihovog zajedničkog života, praksa prvotnog zajedničkog življenja, njihovog financiranja i društvenog statusa. Upoznajemo se s čitavom lepezom primjera od uređivanja vlastitog domaćinstva, preko patrilokalnosti (dolazak žene u kuću muža), uxorilokalnosti (dolazak muža u kuću žene), pa sve do života više parova zajedno, tzv. »višestruke obitelji«, kao i s razlikom učestalosti određenih modela među raznim društvenim slojevima. Obrađuje se ritual prijenosa »mladenkinih dobara« i njegov sadržaj, s posebnim osvrtom na običaj prijenosa kreveta u novi dom koji je »često poprimao poseban značaj i težinu među mladenkinim dobrima«. Autorica nastoji odgovoriti na pitanje tko je plaćao miraz i brinuo se za materijalni početak mladog bračnog para. Glavnu razlikovnu liniju povlači između bogatih i siromašnih, ističući da se kod siromašnijih slojeva društva pojedinac većinom morao osloniti na svoje sposobnosti, a ne na obitelj, kako bi sebi osigurao dostatna sredstva za ženidbu, dok je kod bogatijih obitelji postojala veća materijalna pomoć mladim supružnicima, ali i, sukladno tome, veće uplitanje u odabir partnera. Osim od vlastitog rada, djelomično i životne sreće, materijalna situacija pojedinca ovisila je o ostavštini roditelja, te se autorica dotakla procesa nasljeđivanja, a kao i kod mnogih drugih aspekata života novovjekovne Europe i ovdje vlada izuzetna raznolikost običaja i zakona. Najbitnije odrednice koje utječu na društveni život stanovništva je nasljeđivanje u odnosu na smrt roditelja i broj nasljednika. Tako se upoznajemo s primjerima i društvenim posljedicama prijenosa dobara tijekom života roditelja, ali i čekanja do njihove smrti, kao i s razlikama s obzirom na praksu jednog ili više nasljednika. Završavajući kratak pregled o financiranju mladih bračnih parova ističe se da je muški doprinos najčešće bila zemlja, a ženski pokretna dobra i novac, iako, naravno, ovo nije bilo apsolutno pravilo, a »načini na koji su muškarci i žene nabavljali ta dobra bili su različiti ovisno o ekonomskim, društvenim i kulturnim prilikama«. Dobra koja su supružnici imali nisu nosila samo ekonomsku, već i simboličku vrijednost, a dva takva, u ovom tekstu obrađena primjera su javno izlaganje miraza i simbolizam prstena u instituciji bračne zajednice. Čin vjenčanja pratilo je mnoštvo obreda, rituala i postupaka koji su trebali omogućiti sretan život mladenaca, ali i označiti prijelaz iz jednog života u drugi. Zbivanja i značenja vezana za svadbeno slavlje bila su posebno važna jer, kako se u tekstu navodi, »europska civilizacija, za razliku od ostalih kultura, u razdoblju koje

proučavamo nije imala obrede inicijacije putem kojih mladi prelaze u skupinu odraslih« pa je vjenčanje »za dobar dio stanovništva predstavljalo taj prijelaz«. Poglavlje završava autoričinim zaključkom da je vjenčanje rijetko bio individualni posao već je često »formiranje novog para bilo rezultat duga i tegobna puta, kako za one koji su se vjenčavali, tako i za njihovu obitelj, rodbinu, prijatelje, susjede koji su bili upleteni u taj događaj«.

U poglavlju *Oblici doma i oblici obitelji* (87-100) nastoji se istražiti uzročno-posljedična veza između veličine obitelji i njenog doma. Iako na prvi pogled logično djeluje da što je veća obitelj to je veći i stambeni prostor, autorica napominje da je to »previše pojednostavljen zaključak« te svoju tvrdnju potkrepljuje raznim primjerima. Veličina doma, naravno, ovisi o brojnosti obitelji, ali i o ekonomskim mogućnostima obiteljske zajednice kao i o funkcijama koje se obavljaju u domu. Naime, dom osim utočišta može imati višestruke uloge kao što su npr. skladišna i gospodarska, što sve pridonosi organizaciji i veličini doma. Posebno je istaknuta dinamična priroda obiteljske zajednice, njene neprestane promjene, cijepanja i spajanja, te dobri međuljudski odnosi kao preduvjet zajedničkog života (osim kod siromašnijih slojeva društva koji su često, spletom okolnosti, bili primorani na zajednički život).

Dom (101-169) je poglavlje koje se bavi stambenim objektom, njegovim standardom, načinom izgradnje, sadržajem i napretkom, poboljšanjem kvalitete života. S obzirom na sredinu u kojoj se dom nalazi, autorica razlikuje seoski i gradski dom. U novom vijeku organizacija prostora unutar seoske zajednice doživljava promjenu, sela postaju prostranija i počinje ih karakterizirati rastrkani način naseljavanja. Seoska arhitektura nipošto nije statična već doživljava promjene, pokazuje se tendencija zamjene slabijeg građevnog materijala jačim, što naravno počinje od najvažnijih građevina u selu. Promjene najčešće zahtijevaju povećana primanja pa su one spore, ali primjetne. Teži se odvojiti prostore za ljude od onih za životinje, a pojavljuje se i određeni stupanj specijalizacije prostorija. »Općenito se između 16. i 18. stoljeća javlja sklonost za poboljšanjem prostorija za stanovanje, namještaja i udobnosti. Kuće su u prosjeku postale veće, čvršće i zdravije.« Autorica preko istraživanja posmrtnih imovnika koji sadrže opise pokojnikovih dobara i podatke o smještaju pojedinih predmeta u prostorijama doma nastoji utvrditi promjene životnih uvjeta. Tako uočava povećanje seoskog luksuza, predmeta kao što su stol, stolice, krevet, stolnjaci, sat, metalni pribor za jelo itd., što upućuje na posjedovanje tih predmeta pa time i poboljšanje kvalitete života. Gradski život novog vijeka obilježen je povećanjem broja velikih gradova. Gotovo svi europski gradovi opasani su zidinama te se nastoji iskoristiti slobodan prostor unutar njih, dolazi do vertikalnog širenja stambenih zgrada. Gradsku panoramu obilježavaju zbijene kuće i mračne ulice, a pločnici su puni razne nečistoće, što rezultira intenzivnim i snažnim (neugodnim) mirisima. Što se tiče gradskih interijera, oni, još u većoj mjeri nego seoski, postaju opremljeniji, brojniji su stolovi, stolice, kreveti, ormari itd. Pojavom novih i ekonomičnijih materijala povećava se uporaba pribora za jelo, njegova dostupnost, kao i razne vrste posuđa. Stari predmeti kao što su npr. srebrni pribor za jelo ili škrinja počinju polako gubiti svoju praktičnu primjenu, ali dobivaju na sentimentalnoj vrijednosti. Dolazi i do reorganizacije same kuće kako bi se dobile zasebne prostorije za različite funkcije, tako se pojavljuje predsoblje, zahod, radna soba, blagovaonica. Ove promjene ne događaju se svuda istovremeno, autorica napominje da »vrijeme kada će doći do tih preobrazbi i njihove etape variraju ovisno o sredinama, premda je druga polovica 18. stoljeća, izgleda, bilo doba velikih promjena u mnogim krajevima«.

Poglavlje *Prehrana* (171-218) vodi nas u novovjekovnu kuhinju i blagovaonicu. I po pitanju manira za stolom Europa je izrazito raznolika, postoje mnogobrojne geografske,

kulturološke, društvene i vjerske razlike. Ono što je zajedničko većini Europe po pitanju prehrambene prakse je povećana upotreba pribora za jelo. U širokoj upotrebi pojavljuju se žlica, nož, vilica i tanjur, a autorica nas upoznaje s njihovim porijeklom, razvojem upotrebe i postupnim širenjem diljem kontinenta. Čin zajedničkog blagovanja, osim očite praktične, imao je i društvenu važnost, primjerice »sjediti za istim stolom smatralo se trenutkom u kojem se izražavalo i ostvarivalo obiteljsko jedinstvo«, izražavala se pripadnost, isto kao što se i raskid obiteljskog jedinstva mogao izraziti razdvajanjem prehrambenih praksi. Društvena hijerarhija (spolna i generacijska) također je bila prisutna, a očitovala se u položaju za stolom, vremenu prehrane, odvajanju stolova (npr. za muškarce i za žene). Kod viših slojeva društva poslove u kuhinji i posluživanje uglavnom su obavljali pripadnici muškog spola. »Muškarci su bili u prednosti jer su priprema i spremanje jela zahtijevali osoblje od potpunog povjerenja i u društvu organiziranom na osnovu stroge spolne hijerarhije takvo je, dakle, bilo uglavnom muško osoblje.« Ovakva praksa počinje se sporo mijenjati tek krajem novog vijeka. Za razliku od aristokracije, kod obitelji iz nižih i srednjih slojeva društva priprema hrane povjeravala se ženama. Žene pripadnice elite nisu sudjelovale u još jednom obliku »hranjenja« – dojenju. One su obično svoju djecu davale »plaćenim« dojiljama. Za ovo je najčešće bila kriva moda i društvene konvencije, kao i imperativ da se ne zanemari društveni život. Razlike između viših i nižih slojeva ogledaju se i u vjerovanju »da svatko mora jesti ovisno o vlastitoj 'kvaliteti'« pod čim se prvenstveno podrazumijevalo društveni položaj, tako da različite prehrambene namirnice dobivaju klasnu komponentu te su »prirodno« namijenjene određenom sloju. Što se tiče same hrane autorica se posebno osvrće na važnost, konzumaciju i porijeklo kruha i mesa. Prehrambene navike imaju važnu ulogu u identitetu skupine, preko njih se mogu uočiti kulturološke i vjerske granice, pa se na njih odražavaju i povijesne pojave kao što je npr. pojava reformacije ili sukob s Osmanlijama. Novi vijek karakterizira konzumacija i uzgoj potpuno novih vrsta prehrambenog bilja kao što su riža, heljda, rajčice i feferoni. Od napitaka tu je pojava čaja, kave i kakaa koji, kao i većina novih proizvoda, svoju prvu primjenu imaju u medicini, ali ubrzo prelaze potpuno u domenu prehrane. Ipak najznačajniji prehrambeni noviteti su kukuruz i krumpir koji tijekom proučavanog razdoblja doživljavaju širenje na čitavu Europu, ponajprije zahvaljujući strahu od gladi. Ove dvije namirnice, zbog velikih prinosa, pogodovale su demografskom rastu i izbjegavanju gladi, ali istovremeno »pridonijeli su osjetnom pogoršanju kvalitete prehrane većine Europljana«.

Pretposljednje poglavlje *Odijevanje* (219-241) usredotočuje se na tekstilne proizvode, odjevnu modu i sve veću ulogu odijevanja u prezentiranju društvenog statusa. Aktivnosti vezane za odjeću, kao što su predenje, šivanje i tkanje, gotovo su isključivo ženske, uz iznimku organiziranog tkanja gdje uz žene sudjeluju i muškarci. Odjeća, tj. dovoljne količine, tijekom čitave povijesti predstavlja određeni luksuz pa je tako i u novom vijeku prisutna neprestana reciklaža unutar obitelji, a odjeća je podložna uvijek iznova prepravljanju. Stoga ne čudi što je razgranata trgovina rabljene odjeće, a s obzirom na nedostatak mreže trgovina, česti su putujući trgovci koji udovoljavaju potražnji izvan gradskih sredina. U novom vijeku, između mnogih ostalih odjevnih predmeta, na važnosti posebno dobiva donje rublje. Ono, iako njegovi začeci sežu u antiku, a koristi se i u srednjem vijeku, tijekom novog vijeka ulazi u širu upotrebu te je povezano ponajprije s percepcijom osobne higijene. Naime, »kupanje se počinje smatrati opasnim« tako da se razvija »suho« poimanje higijene i čistoće; rublje počinje imati ključnu ulogu jer se smatralo da ono upija prljavštinu i nečistoću epiderme. Mogućnost čestog mijenjanja donjeg rublja, pa tako i održavanja higijene, ovisila je o broju zamjenskih

komada pa je u tom smislu bila povlastica samo viših i srednjih slojeva društva. Što se tiče samih tkanina, one u 18. stoljeću postaju lakše, prozračnije i šarenije, u čemu značajnu ulogu igra razvoj tekstilne industrije, a dolazi i do povećanja broja posjedovanja odjevnih predmeta, koji su zabilježeni u dokumentima (jakete, kaputi, plaševi, cipele, šeširi). Poglavlje sadržava i razne promjene koje su se zbivale u modi, ono što se u pojedinom trenutku smatralo »jako lijepim«, kao i boje koje su se koristile u raznim prigodama (npr. »zelena je povlastica dvora i vojvodskih lovaca te je, stoga, zabranjena svim stanovnicima muškog spola«). Boje su bile presudne i kada se htjelo obilježiti pripadnike određene društvene ili vjerske skupine, primjerice prosjake, prostitutke ili Židove. Od kasnog srednjeg vijeka odjeća je u službi i sve jasnijeg naglašavanja spolnog identiteta, tako hlače postaju obilježje muškaraca, a suknje gotovo isključivo ženska odjeća.

Posljednje poglavlje *Unutar i izvan kuće. Nekoliko zaključnih misli* (243-272) posvećeno je ženama i obitelji. U njemu se ispituju određeni stereotipi, ali i sažimaju prethodno izrečene ideje u knjizi. Autorica se usredotočuje na mijenjanje odnosa između žena i muškaraca krajem novog vijeka i porast ženskih prava kao i širenje domene njihovog djelovanja. Ističe opadanje važnosti obiteljskih interesa i polagani prelazak prema dominaciji osjećaja u obiteljskoj sferi. U konačnici, važno je istaknuti da Raffaella Sarti načima mnoga pitanja potičući na budući rad. Čitava knjiga sadrži mnoštvo tema iz »povijesti svakodnevice« te, osim svoje vrijednosti kao određena vrsta sinteze, može poslužiti kao nepresušan izvor ideja za multidisciplinarna istraživanja.

Knjiga je opremljena s 3 seta ilustracija koje obuhvaćaju likovna djela, zemljopisne mape i fotografije predmeta proučavanog razdoblja, a na kraju se nalaze »Zahvala« (273-275), »Bilješke« (277-291), »Pojmovnik« (293-294) i »Indeks« (295-306).

Ivan Šutić

Mirko Androić, *Starogradska varaždinska općina, Državni arhiv u Varaždinu, Varaždin 2008, 165 str.*; Mirko Androić, *Spomenici starogradske varaždinske općine, Državni arhiv u Varaždinu, Varaždin 2008, 229 str.*

Godine 2008. Državni arhiv u Varaždinu objavio je dvije knjige varaždinskog arhivista, povjesničara, publicista, osnivača i dugogodišnjeg direktora varaždinskog Arhiva prof. Mirka Androića (1922-1982). Obje knjige predstavljaju značajan prilog poznavanju upravno-teritorijalne organizacije varaždinskog gradskog područja na kojemu su istovremeno postojale dvije upravne jedinice: gradska i starogradska varaždinska općina. U knjizi *Starogradska varaždinska općina* Androić sustavno istražuje povijest starogradske varaždinske općine i njezine odnose s varaždinskom gradskom općinom i varaždinskim vlastelinima, dok u knjizi *Spomenici starogradske varaždinske općine* objelodanjuje tri najvažnija izvora za istraživanje njene povijesti: »Zapisnik o izboru službenika starogradske varaždinske općine 1787. do 1850.«, »Sudski zapisnik starogradske varaždinske općine 1837. do 1850.« i »Zapisnik o kupoprodaji kuća i starogradskih zemljišta 1843. do 1850.«.

Knjiga *Starogradska varaždinska općina* podijeljena je na tri dijela. Prvi dio donosi Androićev rukopis o starogradskoj varaždinskoj općini koji je podijeljen na sljedeća poglavlja: (1) Iobagiones Castri, (2) Castrenses, (3) Iobagiones Castri Warasd – Castrenses Castri Warasd, (4) Unutrašnje uređenje starogradske varaždinske općine, (5) Uprava, (6) Starogradski sudac,

(7) Starogradski prisežnici, (8) Vulični kaproli, (9) Kvartir meštiri, (10) Dimnjakov inspektori, (11) Inspektori mesnic, (12) Pupilski otec, (13) Inspektor pekova, mer i vag, komesar spricalke, (14) Starogradski notar, (15) Privredna djelatnost u starogradskoj varaždinskoj općini, (16) Odnosi s gospodarima tvrđe i gradom Varaždinom, (17) Kada i kako je došlo do sjedinjenja starogradske varaždinske općine s općinom grada Varaždina. U drugom dijelu knjige nalazi se Androićev izbor od 46 dokumenata iz Državnog arhiva u Varaždinu koji se odnose na starogradsku varaždinsku općinu. Dokumenti su većinom uzeti iz Zapisnika poglavarstva Slobodnog i kraljevskog grada Varaždina, te iz obiteljskog fonda Erdödy. U posljednjem dijelu knjige Vid Lončarić pripremio je bibliografiju objavljenih radova i rukopisa M. Androića.

U uvodnom dijelu Androić ističe ciljeve njegova istraživanja: »utvrditi postojanje jedne nepoznanice u našoj historiografiji« (postojanje starogradske varaždinske općine – op.a.); »ustanoviti da je današnji grad Varaždin nastao sjedinjenjem dviju zasebnih općina«; »ukazati na jednu od mogućnosti razvitka srednjovjekovnih pripadnika kraljevskih kasta u Slavoniji«. Androić u prva tri poglavlja objašnjava porijeklo starogradske varaždinske općine. S obzirom da se starogradska varaždinska općina prvi puta spominje u dokumentima tek u 18. stoljeću, postavlja se pitanje kada i kako se je razvila ova upravno-sudska jedinica. Androić prema dostupnim arhivskim izvorima nastanak starogradske varaždinske općine smješta najkasnije u 16. stoljeće, a njen razvitak objašnjava društvenom diferencijacijom podanika varaždinskog kasta (u svojoj analizi Androić prvo istražuje pravni i ekonomski položaj podanika srednjovjekovnih kraljevskih kasta u Slavoniji, a nakon toga položaj varaždinskih jobagiona kasti i kastrenza). U sljedećih jedanaest poglavlja Androić razmatra unutrašnje uređenje i upravnu organizaciju općine koja je bila slična organizaciji varaždinske gradske općine. Napominjem da je temeljnu razliku u organizaciji ovih općina predstavljala pozicija varaždinskih vlastelina koji su imali značajne ovlasti pri izboru i nadzoru nad radom službenika starogradske varaždinske općine (imali su pravo davati i neposredne naloge). Posebnu pozornost Androić je posvetio gospodarstvu starogradske varaždinske općine čiji su se pripadnici bavili zemljoradnjom, stočarstvom, vinogradarstvom i obrtom, te odnosu općine s varaždinskim vlastelinima i varaždinskom gradskom općinom. Starogradska varaždinska općina, iako je bila samostalna općina u sudsko-upravnom i ekonomskom smislu, cijelo vrijeme svog postojanja priznavala je vrhovništvo vlasnika varaždinske tvrđe. Varaždinski vlastelini su s tog naslova imali značajan utjecaj na njezinu upravu (naprimjer pri izboru njezinih službenika, mogli su davati naloge starogradskom sucu itd.). S druge strane, odnosi dvije općine bili su često napeti, ispunjeni međusobnim razmiricama, ali i suradnjom. U posljednjem poglavlju Androić objašnjava kako je došlo do sjedinjenja dviju općina i zašto je do njega došlo tek sredinom 19. stoljeća.

Kao manji nedostatak Androićeva rukopisa istaknuo bih nepregledno organiziranu strukturu teksta, odnosno nedostatak većih tematskih cjelina koje prepoznajemo kada čitamo tekst (geneza starogradske varaždinske općine, unutrašnje uređenje i uprava starogradske varaždinske općine, gospodarska djelatnost u starogradskoj varaždinskoj općini, odnosi s gospodarima tvrđe i gradom Varaždinom, sjedinjenje starogradske varaždinske općine s općinom grada Varaždina). Uz to, knjiga nije opremljena sadržajem što dodatno otežava snalaženje u tekstu.

Izdavanje rukopisa M. Androića predstavlja važan doprinos varaždinskoj historiografiji kojim se zaokružuje njegov bogati znanstveno-publicistički opus. U predgovoru knjige *Starogradska varaždinska općina* istaknuta je namjera izdavača da objavi još jedan Androićev

rukopis, »Ekonomika srednjovjekovnog grada Varaždina«, kojom će biti završen ovaj izdavački niz. Time ne samo da bi spoznaje do kojih je Androić došao u svome znanstveno-istraživačkom radu postale dostupnije širokoj čitalačkoj javnosti, već na temelju ovih izdanja možemo objektivnije procjenjivati njegov doprinos našem poznavanju ekonomske i društvene povijesti, te povijesti uprave i sudstva na području grada Varaždina (V. Lončarić s pravom upozorava da su se ponekad rezultati njegovih istraživanja koristili bez navođenja izvora).

Zaključno, valja reći da *Spomenici starogradske varaždinske općine* i *Starogradska varaždinska općina* predstavljaju zaokruženu cjelinu kojom dobivamo jasnu sliku povijesti starogradske varaždinske općine potkrijepljenu izvornim dokumentima. S obzirom da o ovoj temi do sada nije objavljen niti jedan rad, Androićevo djelo je ključno u razumijevanju dinamike odnosa na varaždinskom gradskom području i njezine upravno-teritorijalne organizacije. Nadamo se da će uskoro biti objavljena i posljednja knjiga u ovom izdavačkom nizu koja će biti vrijedan izvor za daljnja istraživanja ekonomske povijesti grada Varaždina.

Ivan Obadić

Suraiya Faroqhi, *Sultanovi podanici: Kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2008, 410 str.

Ova knjiga eruditskog zamaha autorice Suraiye Faroqhi, povjesničarke i znanstvenice na području osmanskih studija, predstavljena je – ponešto zakašnjela (10 godina nakon izvornog izdanja) – i hrvatskoj akademskoj zajednici u prijevodu dr. Tatjane Paić-Vukić. Autorica je prezentirala brojna dostignuća svoga opsežnog rada na primarnim izvorima te se ujedno profilirala kao jedna od ključnih figura historiografije osmanskog ranoonovovjekovlja. Nastojala je ukazati na široka područja osmanske povijesti ranog novog vijeka koja su ostala netaknuta i neotkrivena te koja su u historiografskom smislu sve donedavno smatrana marginalnima. Riječ je o kulturi svakodnevice u Osmanskom Carstvu od sredine XV. do početka XX. stoljeća, točnije do 1908. godine i mladoturskog prevrata.

Suraiya Faroqhi karijeru je započela na Sveučilištu u Hamburgu, ali je već veoma rano – kao studentica, preko razmjene – otišla na Sveučilište u Istanbulu, gdje pod utjecajem oca moderne osmanske historiografije Ömer Lüfti Barkana započinje njezin istraživački put. Pod snažnim utjecajem braudelovske historije dugog trajanja, svoj istraživački interes usmjerava u tom pravcu. Doktorat znanosti na temu vizitatorskih dokumenata iz kasnog 16. stoljeća upućenih sultanu elaborira kao sliku vremena i osmanske politike navedenog razdoblja. Daljnja usavršavanja na sveučilištima u SAD-u i Turskoj, kao i paralelna istraživanja u glavnom povijesnom arhivu u Istanbulu, usmjerila su pažnju autorice prema, do tada, nizažgled marginalnim slojevima društva i društvenim odnosima u Osmanskom Carstvu. Kao rezultat istraživanja već 1984. godine pojavljuje se knjiga *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, u izdanju Harvard University Pressa, a nedugo zatim i *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri* u izdanju Cambridge University Pressa. Nakon povratka u rodnu Njemačku, 1987. godine, nastavlja znanstveno-istraživački angažman koji rezultira novim knjigama poput *Pilgrims and Sultans*, a potom i knjiga *Subjects of Sultans* (u hrvatskom prijevodu *Sultanovi podanici*). Postavljanjem u »kožu« osmanskih gradskih trgovaca i arhivskom analizom njihova društvenog položaja, S. Faroqhi je ukazala

na međudjelovanje i interakcije različitih društvenih slojeva kroz trgovinu, ali i civilizacijske i kulturne utjecaje kojima je Osmansko Carstvo bilo izloženo. Suraiya Faroqhi trenutno je profesorica emerita na Ludwig Maximilian sveučilištu u Münchenu.

Namjera je autorice da čitatelj *Sultanovih podanika* upozna raznolik i bogatu baštinu civilizacije »s one strane granice«, te da odbaci premisu o osmanskome svijetu kao svijetu rata i uništenja; smatram da je ostvarena kroz prikaz kulture svakodnevice i visoke kulture. Polazeći od teorija bliskih povijesti književnosti, autorica na samom početku postavlja pitanje produkcije i recepcije kulturnih blagodati. Iako su nastojanja historiografije prije Faroqhi uglavnom bila usmjerena prema produkciji, što se oslikava kroz minuciozne osvrtne prema arhitektonskom naslijeđu, umjetnosti, ratovanju i povijesti »velikih« događanja, Faroqhi svoj istraživački angažman posvećuje upravo onom dijelu povijesti koji je efemerno prikazan u većini dotadašnjih studija. Nosioci kulture osmanskog perioda koji su uključeni u njenu studiju prvenstveno su građani i, u manjoj mjeri, seljaci. Izostavljene skupine u istraživanju poput migranata, tjelesno nesposobnih, siromašnih koji su prema riječima autorice imali veoma malo dodira s kulturnim činjenicama, rezultat su operacionalizacije u služnju arhivskom građom koja ih pretjerano ne spominje i vjerojatno poticaj daljnjim studijama. Fokus je prvenstveno na građanima koji su mogli imati kontakte s kulturom viših slojeva društva i koji su kao takvi mogli stvarati nove hibridne forme te usvajati estetska nastojanja i ostvarenja visokih slojeva.

»Kultura svakodnevice« koja se opisuje u radu, rezultat je – prema autoričnim riječima – onoga što bi se moglo nazvati »kulturom potrošnje«. Riječ je o segmentu osmanske povijesti koji je nepravedno bio izostavljen, odnosno u kojem je analiza potrošnje i proizvodnje prvenstvena bila usmjerena prema proizvodnji, a slijedom toga i potražnji postojećih proizvoda. No u ovom radu autorica pažnju prvenstveno usmjerava prema uvjetovanosti proizvodnje potrebama društva, odnosno težište stavlja na potrebe i slijedom toga uvjetovanost proizvodnje. Pitanje koje se provlači kroz rad jest pitanje odnosa stvaratelja i konzumenata, točnije odnosi između pokrovitelja, umjetnika i publike. Posebno su važan dio rada društvene mreže putem kojih se prenosilo znanje za umjetničko stvaralaštvo, a napose simbolički jezik u pozadini pojedinih fenomena – značenja svečanosti, arhitektonskih oblika, odlike građevine i sl. Osvrtanjem na simbolički kapital materijalne kulture osmanskog perioda, autorica je na neki način u oslikavanju društvenih odnosa među različitim slojevima društva, uronila u onaj dio historije koji, antropološkim jezikom govoreno, otkriva sustave značenja i određuje odnose i vrijednosti u društvu. Upravo ovo nastojanje i uranjanje u simbolički kapital osmanskog nasljeđa, mjesto je na kojem autorica koketnim odnosom s antropološkom znanosti uspostavlja interdisciplinarni odnos koji rezultira brojnim novitetima i saznanjima. Kako i sama kaže, riječ je o »zakašnjeljoj sintezi« jer su rijetki pokušaji pisanja ovakve vrste osmanske historije. Društveni konteksti u takvim pokušajima izostali su nauštrb forme utjelovljene u analizama arhitektonskih nacrti, poreznih i ratnih popisa, čime kultura svakodnevice nije bila primarna briga osmanskih povjesničara. Tek proučavanjem kvalitete odnosa kulture i društva, odnosno povezivanjem književnosti, umjetnosti, arhitekture i ratovanja, kultura svakodnevice može se uspostaviti kao legitiman istraživački fenomen. Jedno od rješenja ovog gordijskog čvora historiografije osmanskog perioda leži i u širokom zaobilaženju kulture zbog njezine povezanosti s religijom. Upravo su nastojanja mlade turske države za sekularizacijom usmjerila povjesničare prema čvrstoj građi u arhivima, dok su politička ideologija, kulturna simbolika i načini izražavanja osjećaja potpuno izostavljeni u istraživanjima. Kultura svakodnevice pojavljuje se

tek onda kada bavljenje religijskim temama nije više pitanje ugrožavanja sekularnosti turske države. Kultura svakodnevice time otkriva širok spektar pojava – od etiketiranja posjećivanja susjeda do načina pripravljanja hrane; od simbolike boja do priča muškaraca u kavanama. Time se otkrio sasvim novi svijet nesvjestan etikete »kultura svakodnevice«, ali koji je razbio mitove jedinstvene i unificirane osmanske kulture i omogućio razumjevanje njezine raznolikosti, višestrukosti i isprepletenosti različitim interesima i strujanjima.

Jedan od važnijih elemenata knjige jest i struktura rada koja odaje vještinu snalaženja u izvorima i uspostavljanju kohezije arhivske građe. Riječ je o dvostrukom pisanju povijesti u kojem se isprepliću svijest o refleksivnosti historiografskog pisma i induktivna metoda kontekstualizirana općim strujanjima vremena. Primjerice, s jedne strane neprestano se uspostavlja potreba za shvaćanjem kvalitete konteksta »pisanja povijesti« koji određuje pogled na prošlost, dok se s druge strane induktivnom metodom uspostavlja »povijest na izvoru«. Naime, kontekstualiziranjem životnih priča poput one o Osman-agi Temišvarskom, moldavskom knezu Demetriju i janjičaru Sulejmanu autorica unosi svježinu u historiografiju jer razmatranja o kulturnim, društvenim i mentalitetnim granicama, isključivosti i uključivosti »Drugog« ukazuju na sliku interreligijskih, interkulturalnih i civilizacijskih odnosa na europskom prostoru. Isto tako, u povijest širih gibanja autorica upisuje i putanje mikrohistorijskih pojava poput kave i drugih kultura čijim se razmatranjima u lokalnim okvirima mogu uočiti šira ekonomska gibanja, međuodnosi i trenja te ukazati na povezanost širih područja ljudske djelatnosti – ekonomije, kulture, umjetnosti, poljoprivrede i sl. Ukazivanjem na takve odnose kroz analizu povijesnog života jedne kulture autorica zapravo obavlja dvojak posao. Jednim udarcem ona rješava pitanja do tada uspostavljenih modela i granica historiografskog posla izvan čijih se okvira nije izlazilo u povijesnim analizama, dok s druge strane preispitivanjem i argumentiranim rušenjem do tada čvrsto uspostavljenih paradigmi, ona kvalitativno prema njima postupa kao prema izvorima utvrđujući društveno-ideološki kontekst historiografskih stremljenja i pojava u turskoj historiografiji.

Smatram bitnim za napomenuti i slučaj u kojem se autorica djela spotaknula o vlastita stajališta. Riječ je o paradoksalnoj situaciji u kojoj opisuje »ljude bez kulture«, točnije pomorce, gusare, migrante koji nemaju stalnu matičnu kulturu. U iste doduše ne ubraja trgovce i one koji su također u doticajima s drugim kulturama. Upravo ova ideja fiksiranosti kulture u određeno područje i nemogućnosti postajanja kulture u zanimanjima koje karakterizira promjena mjesta boravka, greška je koja se direktno suprotstavlja autoričinom isticanju isprepletenosti kulturnih izričaja kao ključne odlike kulture svakodnevice. Migrantska iskustva u antropološkim analizama ukazuju upravo na postojanje i njegovanje kulture matičnog prostora čak i u translokálnosti kao ključnoj kategoriji migratornih sustava. Ako takva razmatranja stavimo u kontekst zanimanja poput piratstva, pomorstva, gusarstva i sl., možemo pretpostaviti da u takvim slučajevima nije riječ o izostanku kulture, već o ponešto drugačijim okolnostima njezina manifestiranja.

Sultanovi podanici koncipirani su kao rad napisan u braudelovskoj maniri, no produbljen za komparativne analize društvenih, religijskih i kulturnih odnosa na prostoru Osmanskog Carstva od kraja 15. do početka 19. stoljeća. Na tako širokom prostoru i u dugom vremenskom trajanju, Faroqhi nas upućuje u kulturu svakodnevice koja se manifestira kroz vjerovanja i predodžbe u raznim vremenima, granice i što je značilo po kulturu njihovo prelaženje, kroz kulturu žena u osmanskoj povijesti i njihovu ulogu, umjetnosti, gradski život, obrede i svečanosti, kroz krize i utjecaje na odnose u Carstvu. Čitatelj se upućuje u različite aspekte

života osmanskog društva, odnose i uloge te različite manifestacije osmanske kulture u arhitekturi, pismu, književnim djelima, odjeći. Rezultati ovakvih istraživanja »širokog luka« ujedno su i produljeni za usporedbe navedenih tekovina u različitim slojevima osmanskog društva te interpretacijama i ulogama koje su im pridodane.

Tomislav Oroz

Dinko Šokčević, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga*, Naklada Pavičić, Zagreb 2006, 382 str.

Stereotipi među narodima rijetko kada su proizvod neposredno stečenog iskustva, već na njihovo stvaranje i mijenjanje, kako primjećuje autor ove knjige, najviše utječu politika i politički odnosi. Pri stereotipiziranju naroda još se i danas, često i u medijima, može uočiti nacionalna karakterizacija u stilu 19. stoljeća, a to je uvjerenje da osobine neke nacije nužno uvjetuju ne samo vođenje politike nekog naroda, nego i konkretno djelovanje svakog pojedinca. Autor pristupa nacionalnim karakterizacijama prema shvaćanjima moderne socijalne psihologije koja odbacuje ovakav način generalizacije, ali pretpostavlja kako se značajke neke kulture češće javljaju u jednoj zajednici nego u drugoj, te kako će u konkretnoj situaciji pripadnici iste zajednice, pod utjecajem zajedničke kulture, reagirati na sličan način. Obradivši brojnu literaturu, što na mađarskom što na hrvatskom jeziku, Dinko Šokčević uočava presudne trenutke u mađarsko-hrvatskim odnosima od 1790. do 1918. kada se mijenjala i stvarala jedna nova slika Hrvata kod Mađara odnosno Mađara kod Hrvata. Šokčević se koncentrirao na novine, publikacije i historiografska djela koja su imala odjek u široj javnosti i samim time izravno mijenjala sliku drugoga.

Knjiga je sastavljena od četrnaest poglavlja, uz predgovor i pogovor, a sadrži i popis literature, kazalo imena, te bilješku o piscu. Autor je započinje predgovorom u kojem iznosi svoju namjeru i pristup predočavanju »nastanka, oblikovanja i razvoja slike drugoga« u razdoblju od 1830. do 1918, premda zbog lakšeg razumijevanja procesa koji su doveli do mijenjanja slike drugoga ponekad proširuje taj vremenski okvir. Ipak, vrijednost ovog djela je uvelike u autorovom obračunu s nekim danas općeprihvaćenim stereotipima o zajedničkoj hrvatsko-mađarskoj prošlosti. U predgovoru se tvrdi kako *mađarizacija* u smislu pokušaja jezične asimilacije nije uspjela, pa se tumači kao pokušaj nametanja vanjskih znakova mađarske prevlasti odnosno hrvatske podređenosti u nagodbenom razdoblju. Ustvari, Šokčević ovdje navodi tumačenje *mađarizacije* Franje Račkog iz članka napisanog povodom postavljanja dvojezičnih natpisa: »U Pešti imali bi znati da se Hrvati ne boje mađarizacije, za koju su oni odviše svjesni, a preko Drave odviše slabi i nerazvijeni. (...) Kroz 800-godišnji savez s Ugarskom nije ni 800 Hrvata naučilo mađarski. Mađari ne mogu pomađariti ni svojih Slovaka, Rusa, Hrvato-Srba, Rumunja i Nijemaca, kamoli bi mogli Hrvate, koji su samo karika u lancu slavenskih naroda balkanskog poluotoka«. Dok se u široj percepciji hrvatske javnosti smatra kako je *mađarizacija* kontinuirani pokušaj nametanja mađarskog jezika koji je trajao više od cijelog stoljeća, autor u predgovoru i kroz ostatak knjige argumentira kako je takvih pokušaja bilo isključivo prije 1848. (ako zanemarimo neke beznačajne ekstremiste nakon te godine) i to s minimalnim, ustvari nikakvim učinkom.

Kroz prva dva poglavlja autor nas upoznaje s općim okvirom slike drugoga u razdoblju od 1790. do 1918. i iznosi ključne trenutke u kojima se ta slika mijenjala. Osim što u prvom

poglavlju prepoznaje politiku kao ključni čimbenik pri mijenjanju pogleda jednog naroda na neki drugi, kao »izum« 19. stoljeća ističe svjesno »stvaranje« nacionalnog karaktera nekog drugog naroda. Zajedničko za sliku Hrvata kod Mađara i obratno je njen, u pravilu, pozitivan karakter do 1790. kada je došlo do prvog zahtjeva za uvođenjem mađarskog jezika kao službenog na teritoriju krune sv. Stjepana. Dok mađarski nacionalni pokret svoj program temelji na stvaranju nacionalne države s jednim političkim narodom (po uzoru na francusku državu) ilirci se suprotstavljaju svojom koncepcijom južnoslavenske integracije, te s jedne i druge strane dolazi do razaranja starih stereotipa o »braći po oružju i ustavu«. Svoju najnižu točku, a samim time i najnegativniju sliku drugoga, hrvatsko-mađarski odnosi doživljavaju 1848. kada dolazi do pohoda Jelačićeve vojske na Mađarsku. Šokčević ovdje ispravno upozorava na pogrešku ukoliko taj događaj, kao i kompletne hrvatsko-mađarske odnose, izoliramo iz konteksta Habsburškog Carstva; konkretno, za Jelačićev pohod glavni impuls došao je s bečkog dvora uz jaku podršku iliraca koji su se tog trenutka povodili za austroslavenskom preobrazbom Monarhije. Nakon sloma revolucije neoapsolutizam donosi zaokret u slici Mađara kod Hrvata jer se ponovno nalaze »na istoj strani«, u otporu prema Beču. Međutim, takvo raspoloženje javnosti trajat će samo do zasjedanja Hrvatskog sabora 1861. kada su iznijete neke nove, nijansiranije slike Mađara i hrvatsko-mađarskog savezništva koje će postupno prihvatiti šira javnost. U razdoblju od 1903. do 1918. izdvaja se vrijeme od 1903. do 1905, dakle pripremanje Riječke rezolucije, kada se svjesno pokušava promijeniti negativna percepcija Mađara, te vladavina Hrvatsko-srpske koalicije do 1907, s istim težnjama. Ipak, ocjena je kako se negativna slika Mađara kod Hrvata održala kroz posljednje godine postojanja Austro-Ugarske Monarhije i promijenit će se tek nakon raskida državnopravnih veza s Mađarskom.

U drugom poglavlju Šokčević pruža kratak osvrt na suvremene teorije o formiranju nacija i objašnjava neizbježnost sukobljavanja mađarskog nacionalnog pokreta s nemađarima na teritoriju krune sv. Stjepana. Kao ključni razlog ističu se ideološki temelji mađarskog plemstva koje uz ideju jednog političkog naroda u mađarskoj nacionalnoj državi prihvaća liberalne ideje, te kao takvo ne može ili ne želi razumijeti posebne nacionalne pokrete koji se rađaju kod slavenskih naroda Monarhije. Na isti način kao pripadnici ilirskog pokreta i mađarska nacionalna elita imala je u interesu razoriti staru tradicionalnu sliku južnog susjeda. Proces mijenjanja te slike s mađarske strane autor dijeli na dva razdoblja; prvo, od 1790. do tridesetih godina 19. stoljeća odnosno jačanja ilirskog pokreta i drugo, od pojave ilirskog pokreta do sloma državne zajednice 1918. godine. Iako se u široj mađarskoj javnosti slika Hrvata mijenja nagore, ona tek poslije tridesetih godina počinje poprimati izrazito negativne boje kad se Hrvate promatra kao glavne pomagače bečkog dvora koji sprečavaju mađarsku nezavisnost ili kao opasan narod kojemu je cilj utopiti Mađarsku u »slavenskom moru« pod vodstvom Rusije. Ipak, i u mađarskoj i u hrvatskoj percepciji drugoga često su postojali »dobri Hrvati« i »dobri Mađari«, pri čemu ulogu »dobrih Hrvata« igra Horvatsko-vugerska stranka, u nagodbenom razdoblju unionistička Narodna stranka. Slika Hrvata postaje negativnija nakon događaja iz 1883, a u posljednjim desetljećima zajedničke države ona postaje sve nijansiranija, dok će jače pozitivne tendencije poprimati, kao i u Hrvatskoj, tek raspadom Monarhije.

Treće poglavlje detaljnije objašnjava stvaranje slike Mađara kod Hrvata od strane iliraca, te pokušava objasniti stavove i razloge djelovanja mađarona, u današnjoj percepciji hrvatske javnosti ozloglašanih protivnika hrvatskog nacionalnog pokreta. Pritom Šokčević, kao u prethodnom raskrinkavanju pojma mađarizacije, ruši stereotipe o mađaronima duboko ukorijenjene u našem društvu. Kao prvo, navodi se činjenica kako još ne postoji znanstveno

djelo koje bi na temelju činjenica opsežno i objektivno prosudilo pojavu i značenje Horvatsko-ugarske stranke i Khuenovih unionista u hrvatskoj povijesti. Motiv mađarona u prvom redu bio je obrana ustava i starog savezništva s Mađarima, prilikom čega su dijelili s Mađarima strah od ilirizma i panslavizma ne zbog moguće mađarske propasti, već zbog uništenja u prvom redu hrvatskog imena. Njihovo pristajanje uz zahtjeve o uvođenju mađarskog jezika Šokčević objašnjava političkim trenutkom u kojemu se oni približavaju mađarskim liberalima iako istinski ne podržavaju takve zahtjeve, dok izjašnjavanje pojedinaca mađarskom nacionalnošću objašnjava političkim izjašnjavanjem, a ne nacionalnim. Sve teze Šokčević argumentira citatima mađarona (navodi turopoljskog komeša Josipovića), te protivnika mađarona koji objektivnije iznose svoje ocjene (Imbro I. Tkalac).

Svijetli ton u ilirskom oslikavanju Mađara bio je njihovo pozivanje na »peldu Mađara« tj. poziv Hrvatima da slijede primjer Mađara u modernizatorskim težnjama. Prvenstveno su imali na umu gospodarski razvoj, ali bio je to poziv i na cjelokupne društvene reforme koje je mađarski nacionalni pokret artikulirao nešto prije iliraca. Ipak, pojava ilirskog pokreta značila je kraj pozitivnih odnosa većeg dijela hrvatske i mađarske javnosti, a pokrenut je i začarani krug u kojemu su ilirske tiskovine bile ispunjene borbenim davorijama koje su često vrijeđale Mađare i ponekad pozivale na otvoreni sukob, dok su na njih jednakom žestinom uzvraćale mađarske novine.

U četvrtom poglavlju objašnjava se nastanak mađarskog nacionalizma, njegovi zahtjevi i kasniji različiti pogledi na Hrvate unutar mađarske političke elite. Mađarska elita inzistirala je početkom 19. stoljeća na asimilaciji nemađara zanemarujući činjenicu kako oni nemaju nacionalnu državu, te istodobno ignorirajući rađanje nacionalnih identiteta kod susjednih naroda. Tradicionalna slika Hrvata kod Mađara definitivno nestaje pod utjecajem borbenih ilirskih davorija, a osim etikete panslavista oni u očima mađarskih liberala postaju i reakcionarna snaga bečkog dvora (ponajviše zbog Ljudevita Gaja i bana Jelačića, odnosno njihovih veza s Bečom).

Peto poglavlje posvećeno je revolucionarnoj 1848. u kojoj su se pohodom Jelačićeve vojske na Ugarsku mađarsko-hrvatski odnosi spustili na najnižu razinu dotad, a samim time je i percepcija drugoga bila najnegativnija. Prije nego što se upustio u objašnjavanje događanja i ozračja u hrvatskoj i mađarskoj javnosti koje je neposredno prethodilo sukobu Jelačićeve vojske i mađarskih revolucionara, Šokčević traži još dublje uzroke sukoba mađarskog i hrvatskog nacionalnog pokreta. Uz pozivanje na razmišljanja mađarskog političkog mislioca Istvana Biboa, Šokčević ponavlja kako je upravo strah od nacionalne propasti bila sila koja je kao sastavnica nacionalne ideologije djelovala razarajuće na međusobno pozitivnu percepciju ova dva naroda, a što se može dalje zaključiti, vodila je i jednom otvorenom sukobu kakav se odigrao 1848. godine. Tom sukobu prethodilo je već spomenuto negiranje hrvatskih municipalnih prava od strane mađarskih liberala, pa zatim žestoke reakcije Narodne stranke u Hrvatskoj i većeg dijela hrvatskog tiska koji svjesno stvara ozračje potrebe preventivnog rata protiv Mađara. S druge strane kroz pisanje mađarskih tiskovina, ponajprije *Pesti Hirlapa* (neslužbenog lista mađarskih liberala), otkrivamo već tipično nerazumijevanje situacije u hrvatskim zemljama u kojima sve do Jelačićevog prelaska Drave postoji slika o banu Jelačiću kao pukom oruđu bečke kamarile i dobrim, ali zavedenim Hrvatima. Izbijanjem rata mađarski tisak trenutno »pretvara« sve Hrvate u neprijatelje.

Sljedeća dva poglavlja bave se budućim nacionalnim ikonama Mađara i Hrvata, u to vrijeme zakletim neprijateljima, Lajosom Kossuthom i banom Jelačićom. Navodeći pisanje

mađarskih listova o banu Jelačiću od ožujka 1848. upoznajemo se s instant stvorenim stereotipima (u razdoblju od mjesec dana) o Jelačiću kao »hrvatskom diktatoru« koji ilirizira vojsku i banu kao proturevolucionarnom oruđu bečkog dvora. Zanimljivo je da se, za razliku od slike iliraca, slika o banu Jelačiću nije promijenila ni u komunističkoj Mađarskoj, ponajviše zahvaljujući Marxovom izrazito negativnom stavu prema hrvatskoj ulozi 1848. godine. Za razliku od Kossutha, a imajući u vidu njegov zaokret u emigraciji, Šokčević zaključuje kako ne postoji sličan trenutak u Jelačićevoj biografiji koji bi ikada imao potencijal izmijeniti negativan predznak bana Jelačića u mađarskoj javnosti.

Prateći posljednja desetljeća Austro-Ugarske autor za promjenu slike Hrvata kod Mađara i obratno obraća pozornost na još dvije povijesne odrednice: hrvatski narodni pokret 1903, odnosno njegov odjek kod Mađara i pokušaj promjene negativne slike Mađara kroz politiku *novog kursa*, te prijem te politike u Mađarskoj. Politika *novog kursa* temeljila se na suradnji Hrvata, Srba i Mađara, ali su potonji ispali iz priče u trenutku kada mađarski neovisnjaci, iako ne javno, prihvaćaju načela dualizma u zamjenu za vlast. Na snazi tada gubi i politika približavanja Mađarima, iako donošenjem Riječke rezolucije i stvaranjem Hrvatsko-srpske koalicije politika *novog kursa* uzima novi zamah. Osim što navodi i suprotne stavove u hrvatskoj politici koji su se protivili suradnji s Mađarima (najglasniji oponenti bili su Frankovo glasilo *Hrvatsko pravo* i Radićev *Dom*), Šokčević naglašava polet kulturne suradnje, a kao pozitivan primjer ističe pokretanje hrvatskog časopisa *Croatia* na mađarskom jeziku koji pokušava pozitivno utjecati na međusobnu percepciju Hrvata i Mađara. U pisanju mađarskog tiska Šokčević nam prikazuje pozitivnu tendenciju i želju za približavanjem od 1905, iako s razlikama u stavovima kod oporbenih i provladinih listova koji iskazuju sumnjičavost. Do promjene nagore ponovno dolazi nakon 1906. i dolaska dotadašnje mađarske oporbe na vlast, a posebno se pogoršava nakon željezničke pragmatike 1907. godine.

U zadnja tri poglavlja autor se bavi prikazom mađarskih likova i općenito mađarskih pojava u hrvatskoj književnosti proučavanog razdoblja, te viđenjem drugoga u hrvatskoj i mađarskoj historiografiji nagodbenog razdoblja. Opća ocjena je kako su hrvatski književnici druge polovice 19. stoljeća gledali na hrvatsko-mađarsku prošlost kroz naočale svog vremena i tada postojećih sukoba. Dajući zaista iscrpan pregled pisanja hrvatske historiografije o Mađarima i mađarske o Hrvatima, te njihovo viđenje zajedničke hrvatsko-mađarske povijesti Šokčević naglašava političku motiviranost za istraživanje i opterećenost historioografa suvremenim sukobima.

U pogovoru autor daje kratak osvrt na sliku drugoga od 1918. do danas, ističući pozitivne tendencije nakon pada komunizma u Mađarskoj i osamostaljenja Hrvatske.

Knjiga Dinka Šokčevića na izuzetno zanimljiv način predočava nam promjenu pogleda jednog naroda na drugi, proces koji je u pravilu pod kontrolom i svjesno usmjeravan od strane političkih elita. Kao posebnu vrijednost djela izdvojio bih tendenciju autora za rušenjem negativnih stereotipa o Mađarima i zajedničkoj mađarsko-hrvatskoj prošlosti suprotstavljajući im povijesne činjenice, te smještanjem događaja u povijesni kontekst.

Tomislav Ban

Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Leykam international, Zagreb 2007, 483 str.

Vrlo me razveselilo objavljivanje rukopisa disertacije Iskre Iveljić koja je obranjena 1997. pod naslovom »Uloga zagrebačke privredne elite u modernizaciji Hrvatske (1860.-1883.)« na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Trebalo je čekati punih deset godina da se ta sinteza djelatnosti zagrebačke privredne elite konačno i objavi.

U doba kada je cijeli svijet zahvatio kapitalistički duh natjecanja, dakle u vremenu u kojem pobjeđuju a i vladaju carevi kapitala, vrlo je važno da spoznamo da smo i mi pred stotinu i pedeset godina imali uspješne privrednike u Zagrebu koji se zahvaljujući njima i pretvorio u privrednu metropolu Hrvatske. Ta činjenica nije se mogla izbrisati ni u vrijeme bana Khuena Héderváryja koji je htio Zagreb samo kao željezničku raskršnicu i važan put prema moru, negirajući mu veliku zadaću u modernizaciji Hrvatske i njegova formiranja kao privrednog središta Hrvatske. U svojoj studiji Iskra Iveljić daje vrlo kvalitetnu i živu interpretaciju rada i života vodećih privrednih ličnosti (elita), obrađujući čitave obitelji kao jednu cjelinu, što je prvi slučaj takve analize koja daje značajne rezultate.

Iskra Iveljić napisala je zapravo sintezu vanpoljoprivrednog razvoja Zagreba od smrti bana Josipa Jelačića do dolaska bana Khuena Héderváryja na bansku stolicu i ujedinjenja Vojne krajine s Bansom Hrvatskom. Bilo je to prijelomno doba kada se između vremena Bachove germanizacije i pojačanog procesa mađarizacije poticanog Hrvatsko-ugarskom nagodbom učvršćuju probuđene građanske snage, predvođene najsposobnijim privrednicima. Oni su većinom lišeni nacionalnog naboja i svoju pažnju usmjeravaju gospodarskom razvoju, smatrajući da će upravo oni stvoriti elitu koja će preuzeti gospodarstvo, a onda posredno i kulturnu te možda i cjelokupnu društveno-političku aktivnost. Nisu bili jedinstveni niti su imali isto porijeklo, ali su svi smatrali da je važno djelovati u novim robno-novčanim uvjetima stvaranjem i jačanjem domaćeg bankarstva. Isto tako bili su jedinstveni da dotadašnje plemstvo, odgajano u drugačijim uvjetima, više ne može voditi zemlju te da je s gubitkom feudalnih prava izgubilo i ekonomsku i političku snagu za djelovanje u uvjetima snažne konkurentске borbe.

Knjiga je podijeljena u deset velikih poglavlja, a određen je broj tih poglavlja po potrebi podijeljen u manje cjeline.

U prvom poglavlju koje nosi naziv »Struktura zagrebačke privredne elite« objašnjeno je da su privrednu elitu Zagreba činili trgovci, industrijalci, bankari, vlasnici agencija, prijevoznici i građevinski poduzetnici uključivši i rukovodeće osoblje. Najbrojniji su svakako bili trgovci. Po nacionalnom sastavu privredna elita bila je raznolika, ali je i postotak domaćih ljudi bio veći nego prije. Autorica je izvela zaključak da strano podrijetlo elite nije bila samo hrvatska specifičnost i da je tako strukturirana i elita Beča.

U drugom poglavlju analiziran je Zagreb kao »kriepko središće« koje je imalo važnu ulogu u modernizaciji Hrvatske; utvrđeni su »očevi utemeljitelji«, rođeni dvadesetih i tridesetih godina, koji su radom preko zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore, ali i drugih institucija doprinijeli modernizaciji Hrvatske.

Poglavlje »Doba rada i mozganja«, odnosno poglavlje o modernizaciji privrede je najveće poglavlje u knjizi – obuhvaća 134 stranice te ima osam potpoglavlja u kojima se tematski obrađuju: 1. stručne udruge i institucije; 2. novčani zavodi; 3. prometnice; 4. trgovine i trgovci; 5. tvornice i obrtničke radionice; 6. agenture, prijevozništvo i građevinarsko poduzetništvo;

7. prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska gospodarska izložba u Zagrebu 1864. godine i 8. međunarodne gospodarske izložbe. Svako potpoglavlje rađeno je kao samostalna cjelina, a iskorišteni su brojni objavljeni radovi koje su napisali naši najbolji ekonomski povjesničari, kao što su Miroslava Despot i Igor Karaman te Mirjana Gross i Agneza Szabo. Autorica nije zanemarila koristiti ni radove manje plodnih autora. Sve su teme i pitanja opisani problemski, uz objašnjenje što je kočilo realizaciju, odnosno uvjetovalo zaostajanje koje je obično dovelo do likvidacije. Tu dakako posebnu ulogu ima zagrebačka Trgovačko-obrtnička komora, premda je imala samo savjetodavni i izvještajni karakter. Ipak, i takva je doprinosila izgradnji domaće svijesti o potrebi razvijanja određenog posla u određenoj privrednoj grani. Direktno je Komora mogla utjecati na realizaciju manje nego neki sposobni poduzetnik s novcem, pripadnik elite koji svoje iskustvo prenosi i na svoje potomstvo. S pravom je velika važnost dana novčanim zavodima koji su se umnožili upravo u ovom razdoblju, specijalizirajući se za određene poslove. Moderno poslovanje nije se više moglo obavljati bez banaka i štedionica, a bitna je karakteristika ovih zavoda da su nastajali vlastitim kapitalom s tendencijom promicanja interesa razvoja privrede u Hrvatskoj. U tom vremenu stasaju istaknuti bankarski stručnjaci koji svojim financijskim aktivnostima i svojim interesima utječu i na sinove koji onda dominiraju u određenim privrednim granama. Autorica je usvojila gledište da su osnivači zagrebačkih tvornica trgovci, objedinjeni u dioničkim društvima, i da su se razvijale one tvornice koje su svoj rad bazirale na lagano dostupnoj domaćoj sirovini i jeftinoj radnoj snazi, pa izostanak jednog od ovih faktora ne dovodi do osnutka tvornice što se zapaža na razvoju tekstilne industrije. Industrijskom razvoju najviše doprinose Židovi koji su bili skloni rizičnom ulaganju i koji su shvatili ulogu Zagreba koji je ležao na stjecištu pruga i koji je kao političko središte Hrvatske nakon što je formirana Hrvatsko-slavonska vlada stekao izvjesne uvjete za intenzivniji razvoj. O tim povoljnim preduvjetima govori potpoglavlje o zagrebačkoj izložbi 1864. koja je trebala biti poticatelj privrednog razvoja za čitavu Trojednu Kraljevinu. Činjenica da ni Pešta ni Beč nisu htjeli dopustiti da se Zagreb razvija kao proizvodni centar prisilila je pojedine zagrebačke privrednike i vladu da pokušaju organizirano izložiti proizvode na međunarodnim gospodarskim izložbama, odnosno da izvjestitelji svojim izvanredno kvalitetnim izvještajima s tih izložaba utječu na usmjeravanje domaće proizvodnje. Ključno je za čitavo to poglavlje da je autorica dokazala kako je gospodarska modernizacija bila ograničena radom Trgovačko-obrtničke komore koja se sustavno zalagala za ograničenje ekonomskog liberalizma traženjem određene kvalifikacije, odnosno određene financijske moći što je člana elite čuvalo od pauperizacije, eliminirajući od konkurencije slabe i neškolvane osloncem na državni intervencionizam.

Četvrto poglavlje odnosi se na ponašanje članova elite u politici. Iskra Iveljić ispravno je uočila nezainteresiranost većine zagrebačkih elitnih privrednika za visoku politiku. Međutim, mislim da uzrok tome nije bio u mentalitetu privrednika, već u tome što je dobar privrednik mogao ostvariti veći životni standard od političara koji je bio na burnoj stranačkoj sceni itekako izložen napadima. Ispravno je uočena i veća angažiranost privrednika na gradskoj razini, jer modernizacija grada se nije mogla obaviti bez intenzivne suradnje privrednika, kako financijskih tako i građevinskih poduzetnika. Oni su bili faktički umreženi oko postizanja određenog cilja. To je bilo izraženo u tome što je većina privrednika pripadala narodnjaštvu i vrlo mali postotak je bio pronjemački ili promađarski nastrojen, pri čemu dolazi do izražaja i protivnost onoj politici koju su vodili ostaci plemstva. Građanska opcija je u eliti apsolutno dominirala.

Poglavlje »prosvjetom k slobodi« moglo bi se zvati i »školovanjem do bogatstva i ugleda«. Tu nema nikakvih novina u odnosu na današnju realnost s tom razlikom da se tadašnja zagrebačka elita jako založila kapitalom i znanjem za osnivanje stručnih škola te raznih udruga, osobito onih koje su se zalagale za utemeljenje institucija hrvatskog značaja. Neki najimućniji privrednici stranog podrijetla ipak nisu pomagali hrvatske institucije, kao primjerice obitelj Pongratz ili Priester, koji su ipak pomagali društva općenitog značaja. Iznenađuje brojnost i snaga kulturnih institucija koje su živjele gotovo isključivo od pomoći elite koja je u cjelini većinom shvaćala Hrvatsku kao svoju trajnu domovinu pa je pomažući te institucije podizala i svoj kulturni nivo. Autorica je iskazala da se elita u tom odnosu prema kulturi i uopće shvaćanju života nije odnosila jedinstveno, pa postoje razne derivacije, uključujući i dio elite koji nastoji preuzeti plemićku baštinu i običaje, uključivši i gradnju palača ili bavljenje lovom, ali i da ih plemstvo nije rado primalo.

Šesto poglavlje govori o privrednim dinastijama, tj. što su očevi prenijeli sinovima i kako su ih i gdje odgojili da budu njihovi nasljednici. Autorica je pristupila ovoj temi selektivno i izabrala je nekoliko doista najvažnijih obitelji koje dobrim dijelom potvrđuju ono što je zaključila o eliti u prethodnim poglavljima. Obrada ove teme ovisila je uvelike o rukopisnoj ostavštini i uopće o dokumentaciji tih obitelji. Privredna inteligencija nije bila sklona peru već je svojim radom nastojala osigurati potomcima nasljedstvo smatrajući da nije važno kako su ga stekli. Povijest onih obitelji za koje je Iskra Iveljić skupila dovoljno građe napisana je vrlo kvalitetno. To je židovska obitelj Alexander koja potječe iz Güssinga u Gradišću – bili su veletrgovci i veleindustrijalci ali i humanisti. Obitelj Crnadak vuče korijene od krajiške kućne zadruge u Jasenovcu. Otac se vlastitim radom i izvanrednom sposobnošću podigao u trgovini da bi postao član više trgovačkih društava, a onda je od 1872. do 1888. bio i podnačelnik grada Zagreba te saborski zastupnik. Zahvaljujući bogatoj i dobro očuvanoj ostavštini Milivoja Crnadka, koji je umro 1947, možemo pratiti vrlo zanimljiv život ove obitelji na privrednom, ali i na privatnom području. Obitelj Eisenhuth je vjerojatno porijeklom iz Češke, a svoje je bogatstvo stekla u stolarskoj struci; ostavila je traga u muzičkom i uopće društvenom životu Zagreba. Obitelj Grahor potjecala je iz Kranjske i izgradila je složnim radom svoje bogatstvo preko graditeljstva. Izvanredno mobilna, ta je obitelj, poput Alexandrovih, izašla iz Zagreba i u provinciju. Obitelj Hatz došla je iz Ugarske, a prvi Hatz bio je trgovac i kavanar ilirske orijentacije. I sin Pavao mlađi bio je uključen u politiku, ali na strani unionista. Bio je društveno vrlo aktivan i kao primjer navodim da je bio vijećnik zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore, član središnjeg odbora Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva, utemeljitelj Krajiškog konzorcija za drvo, član upravnog odbora Prve hrvatske štedionice i Hrvatske eskomptne banke, utemeljitelj Matice hrvatske i Društva za povjesnicu jugoslavensku, član kazališnog odbora i podupirajući član Hrvatskog glazbenog zavoda te član zagrebačkog Društva čovječnosti. Autorica je s pravom posvetila veliku pažnju obitelji Krešić, obradivši pored Mije, koji je doselio u Zagreb iz Karlovca, i sina Milana koji je očevom interesu za privredne i financijske poslove pridružio i veliki interes za kulturna zbivanja. Milan se dijelom školovao i u Francuskoj što je znatno utjecalo na njegovo formiranje kao najizrazitijeg člana privredne inteligencije. Kao tajnik Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu postavio je temelje nove poslovne kulture i ponašanja. Deset godina bio je i predsjednik Saveza hrvatskih pjevačkih društava. Obitelj Mallin bila je grčkog podrijetla pa se, kao i ostali Grci, priključila Srpskoj pravoslavnoj crkvi što je dalo vrlo dobre rezultate u vremenu kada je Khuen Héderváry osloncem na Srbe vladao Hrvatskom. Ivo Mallin (1853-1907) bio

je predstojnik Odsjeka za narodno gospodarstvo u Zagrebu. Gospodarska izložba u Zagrebu 1891, a osobito izložba 1906. nosi pečat njegove aktivnosti potiskivanjem plemstva. Obitelj Pongratz bila je štajerskog podrijetla, a usmjerila se prema graditeljstvu u doba kada su se gradile pruge. Pongratzovi su bili djelatni u bankarstvu, industriji, građevinarstvu i rudarstvu. Pongratzovi su bili skloni luksuznom životu pa su izgradili vilu u Visokoj 22, koja je i danas jedna od najljepših u središtu Zagreba. Židovska obitelj Prister potječe iz gradiškog Primorja. Bavili su se zakupom gradskih daća, a bili su također skloni plemićkom načinu života. Obitelj Sollar potječe iz Slovenije, a bogatstvo je stekla baveći se trgovinom željezne robe. Ovo poglavlje autorica je završila zaključkom da je u srednjoj generaciji »očeva utemeljivača« izrazita tendencija stvaranja obiteljskih poduzeća te su se dobro školovani sinovi mogli pretvoriti u moderne poduzetnike ili krenuti putovima visoke politike – te im je vrijednosti morala priznati i građanska inteligencija.

Sedmo poglavlje knjige posvećeno je ženskim pripadnicima zagrebačke elite. One prate poboljšanje društvenog položaja žena u građanstvu uopće i preuzimaju veliku društvenu i socijalnu ulogu uz naglašene socijalne obaveze. Dobro školovane i inteligentne žene su u znatnoj mjeri utjecale na društveni život u Zagrebu, prateći muževe. Često su djelovale i same.

U osmom poglavlju ističe se paternalistički i vrlo strogi odgoj djece i adolescenata, ali se zapaža odstup od onog što su roditelji planirali za svoju djecu. Pojedini sinovi krče nove i drugačije putove od svojih očeva.

Po obimu i sadržaju deveto poglavlje – o svakodnevnom životu elite – vrlo je značajno. Opisana je radna svakodnevica, obiteljski život, slobodno vrijeme, kultura stanovanja, vizualna prezentacija i kultura smrti. Uočene su velike raznolikosti, ali i bogatstvo tih fenomena. Premda bi možda sociolog ili etnograf to poglavlje napisao drugačijom metodologijom ono nam služi kao izvoriste dopunskih spoznaja o životu vodećeg građanskog sloja. Uočava se da različita vjera više nije zapreka sklapanju braka, što je velika razlika u odnosu na brak između pripadnika plemićkih i privrednih obitelji koji su rijetki, premda i određen broj elite dobiva plemićke naslove od samog cara.

U zaključku autorica ističe da je – premda etnički i konfesionalno heterogena i u svemu različita – privredna elita Zagreba tijekom druge polovice 19. stoljeća doprinijela modernizaciji i nacionalnoj integraciji Hrvatske, postavši neprijeporno dijelom ne samo građanske elite, nego i elite cijeloga hrvatskog društva.

Autorica dakako nije počela od nule na što ukazuje i brojna domaća i strana literatura koju je pošteno koristila i citirala. Brojni povjesničari u Hrvatskoj istraživali su devetnaesto stoljeće, istražujući različite aspekte tog razdoblja. No niti jedan nije pristupao povijesti Zagreba i Hrvatske s ovog aspekta s kojeg Iskra Iveljić gleda na privredu Hrvatske, što je svakako omogućeno promjenom društvenog stanja i napuštanjem socijalizma. Međutim, smatram da je ipak trebalo – tu i tamo – istaknuti da elita ne bi mogla ostvariti ovaj uspjeh da nije bilo radnika i namještenika. Zanimljivo je bilo koje komponente privrednog uspjeha, bez obzira da li se radi o kapitalu, sirovini ili radu stvara iskrivljenu sliku društvene stvarnosti jer je, pored obilja, u Zagrebu postojala i bijeda onih koji nisu uspjeli zadržati utrku u borbi za život, pa su često pored radničkih očeva stradali i njihovi sinovi i kćeri, koji su postepeno formirali proletarijat koji je uzburkavao društvenu scenu i imao velikih posljedica u burnom iako kratkom dvadesetom stoljeću. Monografija je opremljena izvrsnim slikama od kojih su mnoge reproducirane prvi puta, a dan je i popis izbornika grada Zagreba iz redova privrednika 1875, 1881. i 1891. godine.

U cjelini monografiju Iskre Iveljić treba pohvaliti i treba joj dati najvišu ocjenu jer je vrlo kvalitetno usmjerila povijesna istraživanja prema istraživanju vodećih privrednih obitelji, koje su stupile na povijesnu scenu nakon što su sišle s pozornice velikaške obitelji i provele modernizaciju za koju plemstvo više nije bilo sposobno, davši gradu Zagrebu izgled koji je bio privlačan i privrednicima razvijenih država. Rad je vrlo zanimljiv i za Europu jer je Zagreb poslije 1848. širom otvorio vrata sposobnim privrednicima ma iz koje sredine oni dolazili. Upravo su ti stranci donijeli Zagrebu inovacije i umijeće, stvorivši bogatstvo ni iz čega na prostoru koji se dotad smatrao siromašnim i neprofitabilnim te su tako razuvjerali svijet da se u ove prostore ne isplati ulagati. Otvorenost je u Zagreb privukla privrednike Europe, ponukala otvaranje Zagrebačkog zbora te Zagrebu dodijelila ulogu privrednog središta jugoistočne Europe.

Mira Kolar-Dimitrijević

Ljubiša Doklešić, *Stjepan Verković (1821.-1894.) – život i djelo, Srednja Europa, Zagreb 2007.* – Riječ na predstavljanju knjige u Matici hrvatskoj u Zagrebu, 24. listopada 2007.

Izvanredno mi je drago što je izašla ova knjiga pokojnoga prof. dr. Ljubiše Doklešića koja potvrđuje ono što je napisao dr. Damir Agičić nakon njegove smrti: da je Doklešić bio povjesničar velikog znanja i kvalitetnih istraživačkih sposobnosti i da se kroz proučavanje povijesti svoje Makedonije specijalizirao za pojave na širem području jugoistočne Europe, pa time i za Stjepana Verkovića koji se kretao čitavim tim područjem. Doklešićevo djelo o Stjepanu Verkoviću koje danas promoviramo doista to potvrđuje na najbolji mogući način te mislim da bi danas na promociji morali biti povjesničari i kulturnjaci svih vrsta.

Tko je bio Verković? Kolekcionar, staretinar, ilirac, Slavjan, plaćeni politički špijun? Sve to u raznim fazama svog života.

Ako pogledate Ferdu Šišića, on kao da ne zna za Verkovića, iako se – pišući rad o bugarskom narodu u fanariotskom ropstvu (*Novosti*, 1933) – služio Verkovićevim radovima. Tko je bio Verković, može se najbolje spoznati preko njegove biografije. Vrlo ambiciozan, želio je postati poznat te se, po uzoru na druge slaviste svoga vremena, počeo baviti sakupljanjem starina svih vrsta. Radio je pod izvanredno teškim okolnostima, uvijek suočen s nestašicom novca koja je ograničavala njegovo djelovanje, ali i koja ga je prisiljavala na prodaju jednih antikviteta da bi mogao kupiti druge, pri čemu je često morao sredstva za rad moljati i prositi u raznim krajevima slavenskog svijeta.

Verkovićeva aktivnost koja pokriva čitavu drugu polovicu 19. stoljeća može se usporediti samo s djelatnošću Antuna Mihanovića, koji je također sakupljao starine, i s aktivnošću Ivana Kukuljevića Sakcinskog, koji je putovao do Dubrovnika kako bi sakupio što više blaga za Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti. No Verkovićeva putovanja imaju sličnosti s putovanjem Matije Mažuranića, brata bana Ivana Mažuranića, koji je 1842. krenuo u Bosnu da prikupi podatke o stanju dijela Osmanskog Carstva za koji se se smatralo da stoji pred raspadom pa su se javljali nasljednici. Osmansko Carstvo, naročito Makedonija, Kosovo, Crna Gora i Bugarska bili su još uvijek velika nepoznanica za Europu i tamo su ležala neotkrivena mnoga kulturna blaga koja su preživjela razaranja. Verković je morao uložiti puno napora kako bi se bavio ovim poslom. Djelovao je samoinicijativno, na vlastitu ruku, učeći kroz praksu, pomagan samo povremeno od onih koji su imali vlast i materijalna sredstva, i

koji su bili zainteresirani za Istočno pitanje, ali i koji su uvijek tražili političku protuuslugu od ovog bosanskog Hrvata, tj. izvještaje. Verković vjerojatno tu ulogu ne bi preživio da je nije kombinirao sa sakupljanjem narodnog blaga te je tako opravdavao svoju dvostruku ulogu.

Iz prvog poglavlja Doklestičeve knjige saznajemo da Verkovićevu biografiju baš i nije bilo lagano napisati. Verković je, naime, iz praktičnih razloga često davao netočne podatke o svome životu, osobito u razdoblju između 1843. i 1848. kada je radio kao dvostruki izvještač. Prvu njegovu biografiju napisao je 1903. u Berlinu Ivan Šišmanov, objašnjavajući glasovitu literarnu krivotvorinu *Vede Slovena* koju je Verković prezentirao kao narodno djelo iz predslavenskih vremena iako se pokazalo da se radi o falsifikatu jednoga lokalnog učitelja.

Verković je rođen 1821. u Ugljarima, malom selu Bosanske Posavine, u siromašnoj seljačkoj obitelji Ilije i Marte Verković, rođene Kljaić. Budući da je otac napustio obitelj, subaša Husein-kapetana Gradaševića izvlastio ih je sa selišta. Bez doma, majka je ubrzo umrla, a mali Stjepan Verković utočište je našao kod fra Ilije Starčevića, župnika u Tolisi, koji se pobrinuo da Stjepan Verković četiri godine uči u franjevačkom samostanu Kraljeva Sutjeska kod Kaknja. Ovdje je od fra Ive Oršolića Verković naučio hrvatsku cirilicu i osnove grčkoga. U jesen 1837. nastavlja svoje školovanje na Kraljevskoj akademiji u Zagrebu gdje se nastava izvodila na latinskom jeziku. U evidenciji je Verković bio upisan kao pripadnik franjevačkog reda Provincije Bosne. U jesen 1839. upisao je u Zagrebu Bogoslovni fakultet te slušao hebrejski jezik i biblijsku arheologiju te uvod u Stari zavjet i cijeli niz predmeta koji su ga na najbolji mogući način pripremili za kasniji sakupljački rad. Četvrtu godinu teologije 1843/1844. nije završio redovito. Razlog može biti bolest, ali vjerojatniji je razlog uključivanje u ilirski pokret – Verković je prijateljevao s Ljudevitom Gajem, Vjekoslavom Babukićem i grofom Albertom Nugentom te je od njih počeo dobivati političke zadatke. Prvi takav zadatak bio je put preko Rijeke sve do Skadra. Verković je boravio i na Kosovu kod tamošnjeg župnika don Gaspara Krasnićija, a prilikom posjete Crnoj Gori susreo se s vladikom Petrom II. Petrovićem Njegošem. Potom je preko Bosne došao u Brod na Savi gdje je odsjeo kod trgovca Ignjata Brlića, oca Andrije Torkvata Brlića. Napokon je otišao u Bosiljevo na posjed Alberta Nugenta. Ovdje nije dugo boravio već je zajedno s Pavlom Čavlovićem u prosincu 1843. krenuo albanskim katolicima preko Beograda.

Iz oportunih je razloga Verković 1855. prešao na pravoslavlje, i to u Čupriji. Zagreb mu je ostao u ugodnom sjećanju, pa o tome piše 25 godina kasnije (1868) Velimiru Gaju, sinu Ljudevita Gaja.

Što se desilo? Do 1848. Verković očito vjeruje u ilirsku ideju. Nominalno je do 1845. bio u službi grofa Alberta Nugenta, vlasnika Bosiljeva i više imanja u Gorskom kotaru, odnosno poslije toga kod čabarskog vlastelina Ladamira Paravića. Godine 1846. boravio je na posjedu vlastelina Antuna Rubida Zagorskog, supruga Sidonije Erdödy, koja je pjevala u operi Vatroslava Lisinskog; i sve to po preporuci Ljudevita Gaja.

No videći da Srbi ne prihvaćaju ilirsku ideju, i Verković se udaljuje od iliraca te počinje sve više vjerovati da su Beograd i Srbija središte oko kojeg se trebaju okupljati južni Slaveni. U tom uvjerenju učvršćuje ga Jan Šafarik kojega je Verković upoznao u Beogradu 1843. i koji je bio profesor na beogradskom Liceju. S njime je Verković održavao izvanredno dobre odnose sve do Šafarikove smrti 1876. godine. Šafarik je mnogo pomagao Verkoviću, podržavajući njegova istraživačka putovanja. Već 1844. po nalogu Franje Zacha, predstavnika poljske emigracije čije je djelo poslužilo Garašaninu za sastavljanje *Načertanija*, Verković putuje preko Skadra u Solun. U veljači 1844. zaustavlja se u velikom trgovačkom gradu jugoistočne

Makedonije Serezu, koji ga je toliko osvojio svojom ljepotom da se u tamo ponovno vratio 1851. i za stalno se nastanio 1855. godine. Tu je živio do 1877; oženio se 1868. s Jelenom, kćeri sereskog puškara Hadži Petra koji je bio porijeklom iz Plovdiva.

Sve do 1848. Verković ipak ne prekida posve s ilircima, ali je 1844. ili 1845. definitivno napustio franjevački red i ostavio svoje franjevačko ime Ilija. U Solunu ga 1845. financijski pomaže Antun Mihanović, koji je bio austrijski konzul, a to se ponavlja i 1853. kada je Mihanović bio konzul u Carigradu.

Godine 1848. Verković postaje plaćenik Aleksandra Karadževića i po njegovom nalogu izvještava o djelovanju kneza Mihajla Obrenovića u Zagrebu, a po savjetu Matije Bana uči u Beogradu talijanski jezik kako bi mogao putovati u Albaniju. Tijekom 1849. bio je uključen u rad tajne organizacije koja je trebala pripremiti ustanak u većem dijelu južnoslavenskih zemalja pod turskom vlašću. Obavljao je kurirske poslove za Matiju Bana u Kotoru i Dubrovniku. U to se vrijeme počeo baviti sakupljanjem starog novca što mu je prvo bio dodatni izvor prihoda, a kasnije i jedan od glavnih. Godine 1850. dolazi u Zagreb, a Bansko namjesništvo kupuje za Narodni muzej za 400 forinti »zbirku starinskih novaca«, koja je ušla u osnov bogate numizmatičke zbirke ovog muzeja. No Verković stari novac prodaje 1850. i Ministarstvu prosvjete u Beogradu za Narodni muzej. Dakle, Verković je numizmatičar koji radi za Zagreb i za Beograd – ta trgovina poboljšala je njegovo materijalno stanje i omogućila mu samostalna putovanja u Makedoniju i druge krajeve pod turskom vlašću. Osim starog novca, Verkovića su počeli privlačiti i stari »slavjanski rukopisi«. Od 1851. do 1855. Verković putuje po istočnom Balkanu koncentrirajući pažnju na ostatke antičkih gradova u jugoistočnoj Makedoniji i zapadnoj Trakiji, a posjećuje i manastire u Makedoniji koji su čuvali vrijedno kulturno blago. Otputovao je i u sjevernu Bugarsku (Ruščuk na Dunavu) gdje je, izlažući se opasnostima, prepisivao natpise s nadgrobnih ploča i drugih antičkih i srednjovjekovih spomenika. U Zrzu kod Prilepa prepisao je 1853. s crkvenog zida natpis koji spominje kralja Vukašina i njegovog sina Marka čime je po prvi puta potvrđeno postojanje Marka kao historijske ličnosti. Verković je dolazio u mjesta koja su do tada bila bijela mrlja na kulturnoj karti Europe, ali je zaobilazio sjevernu Albaniju zbog nemira koji su to putovanje činili izvanredno rizičnim.

Istraživački žar, a i žudnja za slavom te divljenje na koje je nailazio u Beogradu, Zagrebu i drugdje tjerali su Verkovića neprestano na nova putovanja. Uz najveće žrtve obilazi područja zahvaćena plemenskim sukobima i lokalnim ratovima, ali ne prihvaća savjet Šafarika da vodi dnevnik, vjerojatno zbog rizika koji bi imalo bilježenje onoga što je vidio i čuo. Od 1855. stalni mu je stan u Serezu. S ruskim konzulom u Sarajevu Aleksandrom F. Giljferdingom Verković obilazi Kosovo i Metohiju te Sandžak. Preko Giljferdinga Verković postaje poznato ime u naučnim krugovima Petrograda jer Giljferding predmete otkupljene od Verkovića, »srpskog arheologa – putnika« šalje u Rusiju. Tako je poslano i pedesetak makedonskih narodnih pjesama. Od proljeća 1858. Verković se dopisuje i s bečkim slavistom Franom Miklošičem te se više prijepisa i rukopisa našlo u Nacionalnoj biblioteci u Beču. Na prijedlog Šafarika i Vuka Stefanovića Karadžića počeo je sakupljati etnografske podatke o Makedoniji – tijekom godina prikupio je prve statističke podatke o narodu. Godine 1862. ponovno se uključuje u posao špijuniranja po Makedoniji. To je radio na traženje Ilije Garašanina koji je i financirao njegova putovanja, pogotovo stoga što je Verkovića podržavao i Šafarik koji je tada već bio bibliotekar Narodne biblioteke u Beogradu i kustos Narodnog muzeja. Verković je već poznat i u Carigradu pod imenom Stefan Berković te mu *Carigradski v snik* objavljuje nekoliko makedonskih narodnih pjesama.

U Serezu se Verković nije osjećao previše siguran. Zbog angažiranja u antipatrijaršijskom pokretu tamo je stekao neprijatelje. Iako je uzeo srpsko državljanstvo misleći da će ga ono štititi više nego da je kao bosanski Hrvat turski podanik, ipak je bio stalno ugrožen, pa je po savjetu Šafarika zatražio francusku putovnicu 1863. nadajući se – poput Eugena Kvaternika – da će Francuska biti za to zainteresirana. Uzalud. Zatim radi na tome da postane ruski vicekonzul u Serezu. Ponovno uzalud. Gotovo da je uspio 1869. da bude imenovan za talijanskog trgovačkog vicekonzula u Serezu, ali Porta nije dala suglasnost ističući da Verković kao osmanski državljanin ne može zastupati strane državljanje. Verković pokušava iskoristiti činjenicu da je njegova obitelj došla u Bosansku Posavinu iz Županje u 18. stoljeću, tvrdeći da je Hrvat. Ni to nije uspjelo, a budući da je 1868. istupio iz srpskog državljanstva, svom je silom radio na tome da dobije barem talijansku putovnicu. To mu je konačno i uspjelo, pa tu putovnicu koristi za putovanja po Makedoniji s time da izvještaje i skupljene starine šalje u Beograd koji ga financira.

Pri tome Verković političku misiju provodi na dvije razine. Podržava oslobodilačke težnje Makedonaca u budućem ratu protiv Turske, protiv Carigradske patrijaršije i grčkog utjecaja. S druge strane, radi na buđenju slavenske svijesti – pomagao je slanje makedonskih mladića na školovanje u Srbiju i Rusiju. Sve do 1876. prima novčanu nagradu za svoj politički rad iz Beograda, što mu je omogućilo da se konstantno bavi prikupljanjem starina. Bio je u širem području poznat kao antikvar kojemu donose predmete na otkup brojni suradnici. Godine 1863. Verković je izabran za dopisnog člana beogradskog Društva srbske slovesnosti.

Čudesna su ta Verkovićeva putovanja i izvještaji. No 1867. počele su prve smetnje s vidom, a potrebe za novcem bile su sve veće jer je trebalo uzdržavati brojnu obitelj.

Od 1862. Verković radi na geografskim opisima Makedonije i etničko-demografskoj statistici. Prepoznavanje ovih rezultata išlo je preko Moskve gdje je prof. Nil Popov bio član organizacijskog odbora etnografske izložbe 1867. na kojoj su izložene bogate makedonske nošnje, glazbala i folklorni predmeti zajedno s fotografijama. Za ovaj doprinos izložbi Verković je nagrađen zlatnom medaljom. Ovu suradnju s Rusijom Verković je nastojao učiniti trajnom, ali je u tim vezama bilo mnogo nerazumijevanja, kratkih spojeva i problema. Verković više ne bilježi narodne makedonske pjesme sam već uz pomoć učitelja koje je trebalo i honorirati pa je vječno u potrazi za novcem.

Godine 1865. upoznao se s Jovanom Gologanovim, učiteljem u selu Krušovu, sjeverno od Sereza. Verković je mislio da mu Gologanov donosi originalne povijesne pjesme, no Gologanov mu je donosio pjesme koje je sam izmišljao i u tom poslu bio je genijalan. Poslije »Pjesme o Orfeju« slijedio je niz pjesama nazvanih »rodopskim pjesmama«, koje su imale antički i mitološki sadržaj, ali su bile tako vješto sastavljene da ih je i Šafarik smatrao originalima. Te su pjesme tiskane 1874. kao *Veda Slavena I*, nakon što je *Pjesma o Orfeju* iz ovog ciklusa objavljena tijekom slavenskog kongresa 1867. u Moskvi. Velika pažnja koju su izazvale *Vede*, ali i sumnje u njihovu autentičnost, odrazile su se financijski na Verkovića. Značile su i gubitak povjerenja u njegov rad.

Verković je 1868. ponovno pokušao uspostaviti veze s Ljudevitom Gajem, odnosno još više s njegovim sinom Velimirom, koji je Verkovića popularizirao u svojem časopisu *Književna zabava hrvatsko-srbska* (1869). Velimir Deželić stariji je mnogo kasnije (1925) odnose Verkovića i Hrvata analizirao u Matasovićevoj *Narodnoj starini*, (IV/1925, br. 11, Zagreb 1925, 205-218). Velimir Gaj je bio toliko oduševljen Verkovićevim »rodopskim pjesmama« da mu je ispjevao i odu u desetercu koju je objavio u svojoj zbirci pjesama *Lira* (1870, 178-181). Verković se Velimiru Gaju odužio time što je pomogao da Gaj bude izabran 1869. za člana

carigradskog Društva dobročinitelja i uzajamne pomoći slavjanske. Tijekom 1870. Verković je Narodnom muzeju u Zagrebu ponovno počeo prodavati stare novce za što se založio njegov ravnatelj Šime Ljubić, a suglasio i Franjo Rački. I Strossmayer je novčano pomogao Verkovića otkupivši nešto starog novca za svoju numizmatičku zbirku (Vladimir Geiger, Numizmatička djelatnost biskupa J. J. Strossmayera, *Numizmatičke vijesti*, 1986, br. 40, 87-95).

Nakon 1871. Verković počinje ozbiljnije pobolijevati. Bila je to više posljedica negativne kritike *Vede Slavena*, ali i ustanka u Bosni i Hercegovini, što je onemogućilo prodaju starina. Godine 1876. prestala ga je financirati i beogradska vlada. Uzalud Verković traži zadovoljavajuću pomoć u Zagrebu, Beogradu, Petrogradu i Moskvi od 1877. do 1879. godine. Još je najbolje primljen u Rusiji gdje je prisustvovao IV. arheološkom kongresu 1877. u Kazanu. Na tom je kongresu akademik I. Sreznjevski referirao o Verkovićevu sakupljačkom radu u Makedoniji. U Zagrebu mu je prodaju *Veda* pomogao Blaž Lorković, tada već predavač političke ekonomije na sveučilištu. Franjo Bradaška, ravnatelj zagrebačke gimnazije pomaže objavljivanju Verkovićevih statističko-etnografskih podataka o sereškom sandžaku kojega je Verković bio najbolji poznavalac. Više puta je Verković korespondirao i s fra Grgom Martićem kojega je zamolio 1888. da mu pomogne kod otkupa 200 pisama njegove korespondencije sa Šafarikom, te sa zagrebačkim kanonikom Franjom Gašparićem, pripremajući se na taj način za svoj kasniji priželjkivani eventualni povratak u Hrvatsku. U rusko-turskom ratu Verković je želio svoje usluge staviti na raspolaganje Rusiji. No Rusi su iskoristili njegove podatke o Makedoniji, ali ga nisu novčano nagradili. Do veljače 1879. Verković je živio u Moskvi, uglavnom uz pomoć dr. Ane Jevrejinove, koja je proučavala južnoslavenske pravne spomenike. Upoznao ju je u Zagrebu. Poslije je Verković živio u Petrogradu, sve do 1891, moleći na sve strane da mu se dade ili mirovina ili da mu se tiskaju *Vede II*. No car Aleksandar III. nije pomogao Verkoviću, a molbama za pomoć nisu se odazvali ni bugarski knez Aleksandar Babenberg, ali ni srpski političari koji su se često nalazili u Rusiji.

Već 1883. Verković je iscrpio sve mogućnosti da ostvari svoju egzistenciju u Rusiji. Padao je sve dublje pa je u ožujku te godine pisao Franji Račkom da će »možda« napustiti Rusiju te da traži mecenu koji će financirati tiskanje *Veda III*. Godine 1884. obraća se čak i njemačkom kancelaru Bismarcku, a ovaj odgovora da nema novaca za pokroviteljstvo. Verković biva sve usamljeniji. Brani svoje »rodopske pjesme« no tone sve dublje u neimaštinu, što se vidi iz njegovih »sedmogodišnjih stradanja u Rusiji« o kojima govori u posebnoj brošuri. Ta je brošura prevedena i na bugarski. Neke narodne pjesme i pripovijetke koje je predao za objavljivanje u izdanju Ruske akademije znanosti u Petrogradu izgubile su se, a Verkovićevi dugovi sve su više rasli. U ljeto 1887. pojavile su se u Rusiji i Verkovićeva supruga i kćerka koje su ga optužile za nebrigu. Sve je to Verkovića bacalo u očaj i on pokušava preko fra Josipa Bone Dobroslava Božića iz Plehana u Bosni razotkriti sve spletku u kojima je ispao »protuva«, priloživši u materijalima o opravdanju i svjedodžbu o »čudorednosti i vladanju« u vrijeme dok je boravio u samostanu Sutjeska. Svojim prosjačenjem novca Verković se posve kompromitirao. Njegove ponude otkupa novca i starina su podcijenjene i Verković dugo traži nekoga da mu se otkupe po pravoj ili barem približno pravoj vrijednosti. Tijekom 1889. dovršio je rukopis *Topografsko-etnografski prikaz Makedonije* koji je i objavljen u 600 primjeraka. Jedan primjerak Verković je poklonio Anti Starčeviću, potpisavši se s »bosanski Hrvat«. No očekivanja Verkovića da će prodajom ove knjige skupiti sredstva za tiskanje *Veda III*. nisu se ostvarila.

Nakon što je napušten od Srbije i neprihvaćen od Rusije Verković se okreće Bugarskoj. Makedonski arhimandrit Metodije Kušević prilikom boravka u Rusiji zamolio je bugarskog

egzarha da pomogne Verkoviću. U prosincu 1890. Verkoviću je došla odluka Bugarske narodne skupštine da će mu dati mirovinu od 300 leva mjesečno pod uvjetom da se preseli u Bugarsku i da sve svoje starine preda bugarskoj vladi. Verković je 29. svibnja 1891. sa ženom i kćeri stigao u Sofiju preko Varšave, Beča i Beograda. Tamo se konačno i skrasio. No mirovina nije bila dovoljna za život, ali su njegove molbe upućene predsjedniku vlade Stambolovu i Narodnoj skupštini odbacivane. Verković pokušava doći do svojih rukopisa koji su ostali u Serezu, ali mu je to uspjelo tek u ljeto 1891. godine. Ponuda tih starina na prodaju bila je slabo uspješna. Dr. Ivan Šišmanov, načelnik bugarskog Ministarstva prosvjete, nagovara Verkovića da napiše autobiografiju, ali je ovaj uspio opisati svoj život samo do šesnaeste godine. Naime, zdravlje ga je počelo napuštati i njegov pokušaj da u Rodopima pronade originalne pjevače »rodopskih pjesama«, kako bi potvrdio njihovu autentičnost, završio je prometnom nesrećom kada mu se prevrnuo fijaker. Pokušava još jednom skrenuti pažnju na svoje narodno blago. S potpisom Stipan Verković objavio je 1893. u *Glasi Hercegovca* u Mostaru »Staru priču o Rjuenu, Horvatinu i Blgarinu« te članak u kojem se iskazuje kao protivnik srpskog ćirilskog pisma. I tu je bio kraj... Verković je preminuo u Sofiji 30. prosinca 1893. po starom kalendaru. Njegov arhiv i starine, zajedno s bibliotekom, otkupilo je od njegove obitelji Ministarstvo prosvjete Bugarske.

I na kraju odgovor tko je bio Verković ne mogu dati ja, a nije ga dao ni dr. Doklešić. Verković je bio kontroverzan čovjek, proizvod svog vremena i balkanskih prostora. No svakako je bio putopisac, sakupljač, pustolov, poliglot, fratar, politički špijun ili što sve nije bio. Do zaključka čitatelj Doklešićeve knjige o Verkoviću mora doći sam. Valja svakako istaknuti da je Doklešić na pošten i nepristran način prikazao sve što je saznao o Verkoviću.

Njegov rad na polju političke djelatnosti posebno je prikazan u detaljima na 70 stranica knjige. Verkovićeva istraživanja i skupljanja starina u Makedoniji i susjednim zemljama opisani su na 60 stranica knjige, s posebnim osvrtom na ono što je Verković sakupljao i kako je vrednovao starine, stari novac i gdje je taj novac završio. Posebno potpoglavlje dr. Doklešić napisao je o Verkovićevom pronalaženju i prepisivanju natpisa i zapisa srednjovjekovne povijesne građe, osvrnuvši se posebno na spomenike, ljetopise i životopise te pronalaženje i prepisivanje vladarskih povelja (npr. Dušanove grčke povelje). Bez Verkovićevih »starina« povijest Makedonije, Srbije i Bugarske izgledala bi posve drugačije. Sakupljao je i glagoljske i grčke rukopise te stare tiskane knjige i crkvenoslavenske rukopise. Doklešić se potrudio da istraži sudbinu tog vrijednog materijala i mjesto čuvanja, učinivši time veliku uslugu svim istraživačima koji su o Verkoviću ponešto znali ali nisu znali sve. Sada na jednom mjestu mogu pronaći sve informacije. Doklešić se osvrnuo i na nepravde koje su činjene Verkoviću podcjenjivanjem njegovog rada.

I konačno, na 120 stranica knjige dr. Doklešić govori o tome kako je, gdje i na koji način Verković sakupljao makedonsku usmenu književnu građu. Bio je u tome ne samo prvi već i najveći. Gotovo je nezamislivo da je jedan čovjek mogao skupiti toliko narodnih rukotvorina ili potaknuti njihovo sakupljanje. Služio se istim načinom kako je to primijenio Ivan Kukuljević Sakcinski u svojem *Arhivu za jugoslavensku povjesnicu*, objavljujući dopise suradnika, odnosno kako je radio arheolog Josip Brunšmid u novoj seriji *Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu*, objavljujući korespondenciju s povjerenicima na terenu. Verković je zapisivao svu usmenu književnu građu da bi onda formirao zbirke, objavljivao u cjelini ili u dijelovima skupljeno, često se upuštajući i u diskusije i rasprave, pri čemu su mu posebno na srcu ležale »rodopske pjesme«, odnosno *Vede I*, *Vede II*. i nikad objavljene *Vede III*.

Na kraju knjige objavljena je kronologija Verkovićeva života te kronologija objavljivanja Verkovićevih zbirki i radova, iz koje se vidi da su mnogi svoju znanstvenu karijeru zasnivali upravo na Verkovićevom radu. Pod izvori i literatura navedeni su: 1. Arhivski fondovi i zbirke u kojima se nalaze Verkovićevi radovi, 2. Popis objavljene građe i korespondencije koje se odnose na Verkovića, 3. Novine koje su se bavile Verkovićem, 4. Literatura o Verkoviću (koja broji oko 300 jedinica). Knjizi je na kraju dodano i kazalo osobnih imena.

Ljubiša Doklestić objavio je za života 13 radova o Verkoviću. Radio je čitav svoj radni vijek na ovoj monografiji, ali je uvijek smatrao da treba istražiti još ovo u Rusiji, ovo u Bugarskoj ili ono u Makedoniji, pa nikada nije smatrao da je djelo posve dovršeno. Tako je i umro, a da svoje djelo nije ugledao tiskano. No ono je, kao što to pokazuje ovo izdanje, ipak dovršeno i mislim da je dobro da ga je prof. dr. Damir Agičić odlučio objaviti. Svojim radom Verković je zaslužio da dobije dostojno mjesto u kulturi Balkana i Hrvatske, a dr. Doklestić nam je svojom knjigom prikazao te dobrim dijelom i objasnio Verkovića kao čovjeka, političkog špijuna, arheologa, numizmatičara, slavista, etnologa, sakupljača starina, demografa i putopisca i sve ono što je Verković bio u drugoj polovici 19. stoljeća. Verkovićev život je bogat poput života Jurja Križanića ili conte Zavorea. Ovo je vrijedno djelo za mnoge humanističke struke, pa mislim da trebamo objeručke pozdraviti izdavanje ove vrijedne knjige koju bi svaki ljubitelj znanstvene povijesne knjige trebao poželjeti u svojoj biblioteci. Šećer u moru novih izdanja kojima smo danas preplavljeni.

Mira Kolar-Dimitrijević

Mihailo Vojvodić, *Izazovi srpske spoljne politike (1791-1918). Oglеди i rasprave*, Istorijski institut Beograd, Beograd 2007, 416 str.

Knjiga sadrži radove Mihaila Vojvodića, profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, već objavljenih u raznim znanstvenim časopisima u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji u drugoj polovini 20. stoljeća. Sastoji se od pet dijelova poredanih po vremenskom slijedu od kraja 18. stoljeća do završetka Prvoga svjetskog rata, a glavna tema su politički odnosi Srbije i susjednih joj zemalja.

U prvom poglavlju autor raspravlja o Istočnom pitanju, koje naziva okvirom za stvaranje novovjekovne Srbije. Autor smatra da su »velike sile« gledale isključivo vlastite interese i da su potpuno smele s uma »nacionalna očekivanja balkanskih naroda« pri pokušaju rješavanja Istočnog pitanja, budući da su željele očuvati oslabljenu Tursku te im je, stoga, jedini prihvatljivi način bio konzervativan put rješavanja Istočnog pitanja. Nadalje, autor tvrdi da je buduća nezavisna Srbija »neplanirano dijete« rata Austrije i Rusije protiv Osmanskog Carstva.

Nekoliko članaka u zborniku posvećeno je političkom djelovanju Stojana Novakovića. Očigledno je da autor njegovu političku karijeru smatra uzornom te njegovu ulogu ključnom za međunarodni položaj Srbije u drugoj polovini 19. stoljeća. Dapače, Novakovićevo politička djelatnost se poput *lajtmotiva* provlači kroz većinu radova u ovom zborniku.

Novakovićevo temeljna misao je bila da svaki rat treba »voditi slogom«, a glavnim integrativnim faktorom imenuje kulturu. Tako je i suradnju s mitropolitom Mihailom započeo na nacionalno-prosvjetnom radu, a s ciljem buđenja nacionalne svijesti Srba. Kada je 1875. izbio ustanak Srba u Bosni i Hercegovini, mitropolit Mihailo bio je na čelu odbora za pomoć ustanicima u Beogradu koji je organizirao prikupljanje dobrovoljaca. Novaković je tada bio

jedan od dvojice ministara u vladi Danila Stefanovića koji su podržavali slanje dobrovoljaca. Također je stao na mitropolitovu stranu pri izboru novog skopskog mitropolita 1896, kada je podržao njegovu inicijativu da nasljednik preminulog mitropolita Metodija obavezno bude Srbin, a zbog »poštivanja zakona narodnosti«, što je i rezultiralo izborom Srbina Firmilijana.

Novaković je sudjelovao i u dogovorima o željezničkoj i trgovinskoj konvenciji između Srbije i Turske. Naime, Srbija je prema odluci Berlinskog kongresa bila obvezna u roku tri godine izgraditi željezničku mrežu na cijelom svom teritoriju, a Novaković se morao »izboriti« za povezivanje srpskih i turskih željeznica. Rezultat pregovora je došao u svibnju 1888. kada je puštena u promet linija od Soluna do Beograda, a i trgovinska je konvencija potpisana u lipnju iste godine.

Godine 1900. Novaković je postao srpski veleposlanik u Parizu. Francuski tisak tada nije bio naklonjen Srbiji i dinastiji Obrenović. Novaković je takvu orijentaciju tiska nazivao »lakejskim uslugama Rusiji« i odbijao je ideje koje su dolazile iz intelektualnih krugova u Srbiji da im treba davati novac kako bi ih se pridobilo na srpsku stranu. U prosincu je dobio novu diplomatsku dužnost, odlazi na mjesto poslanika u Petrogradu. Cijeloga života je vjerovao da Srbija mora tražiti oslonac u Rusiji i smatrao ju je neupitnim partnerom.

Također je zagovarao razoružavanje Albanaca na Kosovu i Metohiji i razgovore s njihovim poglavcima/starješinama te preuređenje državne administracije po europskim uzorima na prijelazu stoljeća. Po Novakovićevu sudu, situacija u Staroj Srbiji je nakon zaključenja mira Turske i Grčke u studenom 1897. postala »anarhija«. Albanci iz redova turske vojske zadržali su oružje i tijekom cijele 1898. napadali i pljačkali tamošnje Srbe. *Plava knjiga* je publikacija srpske vlade u kojoj je objavljena njezina službena korespondencija s Portom o stanju u Staroj Srbiji, a nastala je s namjerom da je podnese konferenciji u Den Haagu. Novaković je bio inicijator nastanka *Knjige*, a cilj je bio obavijestiti »velike sile« i čitaoce izvan Srbije o »nasilju Albanaca u Kosovskom vilajetu«. Tiskana je u lipnju 1899, no nikada nije objavljena.

Što se tiče pregovora Srbije i Grčke o interesnim sferama u Makedoniji vođenim između 1890. i 1893, završili su neuspjehom »jer niti jedna strana nije željela pokazati dobu volju«. Godina 1906. je, prema viđenju Vojvodića, bila jedna od najtežih godina u srpskoj novijoj povijesti, a zbog carinskog rata s Austro-Ugarskom i sukoba s Bugarskom radi dijelova Stare Srbije i Makedonije. No uspjehom smatra potpisivanje trgovinskog ugovora s Crnom Gorom u veljači iste godine, čime su se dvije zemlje čvršće povezale.

Zadnja dva poglavlja knjige posvećena su srpskom, jugoslavenskom i balkanskom pitanju i savezima u stručnim i znanstvenim djelima.

Već spomenuti Stojan Novaković u djelu *Srpske misli o etnografiji Balkanskog poluostrva* piše da kod Grka i Bugara treba »pobuditi želju za federativnim interesima sa Srbijom«. Budući da je bio zagovaratelj mirnog puta nacionalnog okupljanja, okosnicom okupljanja Srba vidi prosvjetu, jezik i književnost. Dakle, ideju »oslobađanja srpskog naroda« direktno povezuje s jugoslavenskim i balkanskim savezima. Ključno je da se Srbi ne izoliraju i neprestano »kulturno uzdižu«. Milan Piroćanac u *Međunarodnom položaju Srbije* tvrdi da samo savezništvo balkanski narodi mogu imati koristi u budućnosti. Milan Milovanović u studiji *Srbija i Balkanski savez* traži stvaranje balkanskog saveza izvan utjecaja Austro-Ugarske i Rusije, a temelj kojem bi bio srpsko-bugarski sporazum. Novina u njegovom radu je što jedini od onovremenih srpskih intelektualaca kao potencijalnog saveznika vidi i Tursku.

Zadnje poglavlje razmatra teorije »jugoslavenstva« u radovima francuskih slavista Emila Haumanta i Ernesta Denisa. Obojica su bili zagovaratelji sloge i suradnje Južnih Slavena

na političkom i kulturnom polju. Haumant je tvrdio da su Srbi i Hrvati jedan narod zbog »identičnog« jezika, tradicije i prošlosti, ali i »fizičkih osobina«. Sličnog je stava njegov kolega Denis, koji u knjizi *Dù Vardar a la Sotcha* piše da u Jugoslaviji postoji nacionalno »suštinsko jedinstvo unatoč šarolikosti naroda«, a što potvrđuju zajednički jezik i običaji. I Makedoniju smatra srpskom zemljom. Budući da je riječ o »jednom narodu«, među Jugoslavene ubraja i Istrane i Dalmatince.

Knjigu smatram informativnom jer opisuje brojne probleme u odnosima Srbije i zemalja iz regije, kao i diplomatske akcije srpskih političara, te mislim da je korisna svima koga zanimaju »odnosi snaga« na Balkanu tijekom »dugog« 19. stoljeća.

Vlatka Leskovec

Vladimir Šadek, *Političke stranke u Podravini (1918.-1941.)*, Meridijani, Historia Croatica – knjiga 54, Koprivnica 2009, 238 str.

Mladi politolog Vladimir Šadek u svojoj najnovijoj knjizi obradio je političke stranke u međuratnoj Podravini. U uvodu knjige dan je metodološki osvrt te analiza historiografije i izvora o temi knjige, nakon toga slijedi razrada djelatnosti političkih stranaka središnje Podravine u monarhističkoj Jugoslaviji. Pod pojmom središnje Podravine autor se usmjerio na koprivnički i đurđevački kotar, premda po svojoj logici tamo treba spadati i ludbreški kotar čiji je veliki dio istočnog teritorija 1931. priključen kotaru Koprivnica.

Za razliku od komunističkog pokreta, koji je relativno dobro obrađen u historiografiji, Šadek je imao zahtjevnu zadaću, pionirski obraditi seljački pokret, ustaški pokret kao i političku opciju sklonu jugoslavenskoj ideji. Ova će knjiga zasigurno biti nadopuna istraživanjima prof. dr. Mire Kolar-Dimitrijević koja je još 2004. (u povodu 100-e obljetnice osnivanja Hrvatske pučke seljačke stranke) napisala opsežni rukopis o seljačkom pokretu u ludbreškoj, koprivničkoj i đurđevačkoj Podravini za koji se nadam da će se uskoro objaviti kao dio sinteze o povijesti HSS-a od osnivanja pa do suvremenosti.

Iako je do sada dosta pisano o međuratnom razdoblju Podravine, do pojave ove knjige nije se našao nitko tko bi sintetizirao dosadašnje spoznaje o političkim odnosima te ih nadopunio novim spoznajama, dobivenim arhivskim istraživanjima i sustavnim proučavanjem novinske građe.

Ova knjiga Vladimira Šadeka može se smatrati prilogom razjašnjenju političkih odnosa u Podravini međuratnog razdoblja te predstavlja poticaj da se na sličan način priđe istraživanjima i drugih razdoblja podravskog prostora, posebno od prve polovice 19. stoljeća, kada se formiraju moderne političke stranke, pa do današnjice.

Autor je pri njenom pisanju maksimalno iskoristio dostupnu arhivsku građu koja je dobrim dijelom do danas ostala neobrađena ili djelomice iskorištena, ali i dvojbeno interpretirana. Time je napravio osnovu na kojoj će se moći vršiti daljnja istraživanja međuratnog razdoblja koja će, nadam se, uskoro slijediti jer su neke teme ostale netaknute.

Iako se vjerojatno dio čitateljstva, a posebice povjesničari, neće složiti s nekim detaljima iznijetim u ovoj knjizi, valja naglasiti analitičku i ujedno sintetsku vrijednost knjige. Treba istaknuti da je knjiga Vladimira Šadeka do sada najopsežniji rad pisan o međuratnim godinama Podravine te uvelike mijenja mnoge dosadašnje spoznaje. Iako svaka od tada postojećih političkih opcija o tim vremenima ima svoj pogled na događaje između dva svjetska rata, iz

teksta Šadekove knjige se čini da je učinio sve što je mogao da bude što objektivniji u pristupu, ne zaobilazeći nijednu od »vrućih tema« koje su njegovi prethodnici u istraživanjima Podravine često zaobilazili.

Hrvoje Petrić

Nevio Šetić, *Istra za talijanske uprave. O istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu 1918.-1941.*, Dom i svijet, »Braća hrvatskoga zmaja« i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2008, 296 str.

Godine 2008. objavljena je knjiga dr. sc. Nevija Šetića naslovljena *Istra za talijanske uprave. O istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu 1918.-1941.* izašla u izdanju izdavačke kuće *Dom i svijet* i suizdavaštvu Družbe »Braća hrvatskoga zmaja« i Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar. Knjiga obuhvaća 296 stranica i donosi 68 slika i 18 tablica, te sažetke na slovenskom, njemačkom, engleskom i talijanskom jeziku. Ovom knjigom autor se nadovezuje na svoju knjigu objavljenu 2005. pod naslovom *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama* koja je nastala na temelju analize pisanja lista *Naša sloga* 1870-1915, a novom knjigom autor nastavlja započetu problematiku, samo što je predmet novog interesa pisanje istarskog emigrantskog tiska u Zagrebu između dva svjetska rata i to listova *Istra* (izlazi od 15. ožujka – 11. lipnja 1927. i od 22. srpnja 1929 – 22. rujna 1939), *Mali Istranin* (izlazi od 21. ožujka 1930 – 6. veljače 1941), *Istranin* (izlazi u prosincu 1934), *Istarski glas* (izlazi od 18. studenog 1939 – 17. kolovoza 1940), te kalendara: *Emigrant* (1933. godina), *Soča* (1934, 1935, 1936, i 1937. godina) i *Jadranski kalendar* (1935, 1936. i 1937. godina). Autor predstavlja svaku tiskovinu zasebno i po kronološkom redu, posvećujući im prostor sukladno njihovoj važnosti.

O tisku istarske emigracije do ove knjige dr. Šetića postoji objavljenih nekoliko članaka sljedećih autora: Petar Strčić (1968), Marijan Grakalić (1968), Ante Laušić (2001), Ive Mihovilović (1971), Bosiljka Janjatović (2001), te dvije knjige koje se bave razvojnim pregledom sveukupnog hrvatskog novinarstva: Josip Horvat, *Povijest novinarstva u Hrvatskoj 1771.-1939.*, Zagreb 2003. i Božidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005. Što se tiče istarske problematike potrebno je konzultirati još dvojicu autora: Dušana Tumpića, *Nepokorena Istra: sjećanja i dokumenti*, Zagreb 1975; *Istarska emigracija: svjedočanstva*, Zagreb 1991; *Hrvatska Istra*, Zagreb 1993. i Ernesta Radetića, *Istarski zapisi*, Zagreb 1969; *Istra pod Italijom: 1918. – 1943.*, Rijeka 1991.

Knjiga je podijeljena u tri poglavlja. Prvo pod nazivom »Prilike u Istri uoči i neposredno nakon rasula Austro-Ugarske Monarhije«, drugo »Istarska emigracija 1918.-1941.« te treće »Tisak istarske emigracije u Zagrebu«. Prvo i drugo poglavlje su pregledna poglavlja u kojima autor govori o prilikama u Istri u razdoblju talijanske uprave te o istarskoj emigraciji u tome razdoblju, dok je za historiografiju najznačajnije treće poglavlje u kojemu autor iznosi rezultate svoga istraživanja temeljene na pisanju istarskih emigrantskih listova. Treće je poglavlje podijeljeno u sedam dijelova, pet je posvećeno pojedinačnim novinama (*Prvi list istarskih emigranata*, *Istra*, *Mali Istranin*, *Istranin* i *Istarska naklada*), jedan dio posvećen je kalendari-ma i jedan »ostalim tiskovinama istarskih emigranata«. Najviše prostora zauzima raščlamba o listu *Istra* koji je ujedno bio i najznačajniji list istarske emigracije.

U prvome poglavlju autor donosi kraći pregled statusa Istre od Austro-ugarske nagodbe (1867) do ulaska u Državu SHS (1918), s naglaskom na njezin pravno-politički položaj.

Austro-ugarskom nagodbom država je podijeljena na dva dijela, Istra i Dalmacija pripale su austrijskom dijelu, a Hrvatska i Slavonija ugarskom dijelu Monarhije. Ovim činom nestala je mogućnost upravno-političkoga sjedinjenja hrvatskih zemalja unutar Monarhije, ali ne i želja hrvatskih krajeva za sjedinjenjem. Kada je u svibnju 1917. godine prvi put u ratnim godinama sazvano Carevinsko vijeće, istarski, slovenski i dalmatinski zastupnici osnivaju Jugoslavenski klub te izdaju *Deklaraciju* (Svibanjska deklaracija) u kojoj traže ujedinjenje svih zemalja u Monarhiji u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi u jedno samostalno državno tijelo pod žezlom lotarinške dinastije. Za razliku od te deklaracije *Ožujaska deklaracija* nastala u Zagrebu 1918. zahtijeva osnivanje narodne i nezavisne južnoslavenske države Slovenaca, Hrvata i Srba. U Zagrebu je 5. listopada 1918. osnovano *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba* s ciljem da bude političko tijelo na prostoru koje predstavlja i zastupa. Odlukom Hrvatskoga sabora od 29. listopada 1918. prekidaју se sve državopravne veze s Austrijom i Ugarskom, proglašava se osnutak samostalne hrvatske države koja stupa u *Državu Slovenaca, Hrvata i Srba*, te priznaje *Narodno vijeće SHS* kao vrhovnu vlast. Ovim činom Istra se napokon našla u državnoj zajednici s ostatkom hrvatskoga naroda.

U drugome poglavlju autor obrađuje istarsku emigraciju u periodu od 1918. do 1941. govoreći o životu emigranata u razdoblju talijanske uprave, o problemima s kojima su se susretali u novim sredinama (smještaj, posao...), organizacijama koje su osnivali i borbi koju su vodili za afirmaciju istarskog pitanja. Odmah nakon sklapanja separatnog mira između Austro-Ugarske i Italije 3. studenoga 1918, Italija je pristupila okupaciji Istre i većega dijela Dalmacije. Paralelno s počecima talijanske okupacije odvijaju se pregovori za ujedinjenje Države SHS i Kraljevine Srbije. Sklapanjem Rapallskog ugovora 12. studenog 1920. između Kraljevine Italije i Kraljevstva SHS, Italiji su pripali Trst, Gorica, Gradiška, dio Kranjske, Istra (izuzev dijela općine Kastav), otoci Cres, Lošinj, Palagruža i Lastovo, grad Zadar. Grad Rijeka i riječki kotar trebali su postati neovisna, zasebna država. Ulaskom Istre u sastav Italije, pogotovo dolaskom fašista na vlast 1922, sustavno se provodi nasilje nad hrvatskim i slovenskim stanovništvom Istre te svih ostalih krajeva koji su ušli u sastav Kraljevine Italije. Talijanski jezik proglašen je službenim u svim javnim ustanovama, zatvaraju se škole na hrvatskom i slovenskom jeziku, hrvatska imovina spaljivana je i pljačkana. Autor stavlja naglasak na antifašizam istarskih Hrvata, koji je ujedno i početak antifašističkog otpora uopće. Brojni Hrvati pod pritiskom talijanskog fašizma emigriraju iz Istre, većina ih odlazi u novoosnovano Kraljevstvo SHS i to pretežno u hrvatske krajeve i grad Zagreb, a manji dio uputio se i u dalje krajeve, neki i preko oceana. Iseljavanje je bilo vrlo često, odvijalo se čak i u manjim valovima (1920, 1921, 1924, 1929/1930, 1932, 1935/1936, 1939). Iseljenici se organiziraju i osnivaju prosvjetno i potporno društvo »Istra« 1922. u Zagrebu. To društvo postaje organizator svih aktivnosti vezanih uz istarske emigrante. Ukinuto je 1940. kada je Kraljevina Jugoslavija udovoljila zahtjevima Kraljevine Italije da se ukinu istarska društva u Jugoslaviji zato jer šire antitalijansku propagandu i time narušavaju odnose između dviju država. Godine 1931. u Zagrebu je osnovano zajedničko društvo svih emigranata iz Istre pod nazivom »Savez jugoslavenskih emigranata iz Julijske krajine«. Do tada su na području Jugoslavije postojala 23 društva koja su okupljala emigrante iz Istre.

U trećemu poglavlju autor se bavi tiskom istarske emigracije u Zagrebu. Prvi pokrenuti list bio je list *Istra*. *Vanstranačko-nacionalni list* i to 25. ožujka 1927. godine. Izašla su samo četiri broja i nakon toga se list ugasio. Sljedeći list koji izlazi je *Istra*. *Glasilo Istrana u Jugoslaviji*; prvi broj je izdan 22. srpnja 1929. godine. Kao mjesečnik *Istra* će izlaziti do 20. lipnja 1931.

a nadalje izlazi tri puta mjesečno (1, 10. i 20). Prvi urednik *Istre* bio je Ernest Radetić koji će taj posao obavljati do 10. prosinca 1931. kada ga zamjenjuje Ive Mihovilović. Od 1932. list postaje glasilo »Saveza jugoslavenskih emigranata iz Julijske krajine«, počinje izlaziti jedanput tjedno te donosi vijesti i napise i na slovenskome jeziku, a naziv mu od tada glasi *Istra*. Glasilo *Saveza jugoslavenskih emigranata iz Julijske krajine*. Taj će naziv nositi do 29. rujna 1939. kada se iz naziva izbacuje naznaka čije je *Istra* glasilo i list se od tada zove samo *Istra*. Od 23. prosinca 1938. do 2. lipnja 1939. urednik *Istre* je Tone Peruška, da bi 9. lipnja 1939. urednik ponovno postao Ernest Radetić. List *Istra* piše o prilikama u Istri, o kulturnom životu istarske emigracije, o svakodnevним problemima emigranata, objavljuje književne priloge raznih autora s naglaskom na ljubav prema Istri i patnje Istrana u emigraciji. Osim navedenoga list se bavi i humanitarnim radom, organizira brojne akcije prikupljanja novčanih sredstava za pomoć najsiromašnijim emigrantima. Krajem rujna 1940. jugoslavenska vlada donijela je odluku o raspuštanju svih društava i organizacija emigranata iz Julijske krajine u Jugoslaviji i obustavi izdavanja njihova tiska pa s ovom odlukom prestaje izlaženje *Istre*. Posljednji broj izašao je 27. rujna 1940. godine.

Osim što je u dva navrata bio urednik *Istre* Ernest Radetić je i pokretač i urednik lista za djecu *Mali Istranin*. Prvi broj lista izašao je 21. ožujka 1930. u Zagrebu. List je bio namijenjen osnovnoškolskoj djeci, pratio je tijekom školske godine pa je tako i izlazio, od rujna do svibnja, a kako je bio mjesečnik tako je u jednoj školskoj godini izašlo devet brojeva lista. List je pisao o istarskoj prošlosti, posebno o istarskim borcima za prava Hrvata, a uredništvo je raspisivalo natječaje za najbolje učeničke prozne i pjesničke radove te su glavninu sadržaja sačinjavali prilozi starijih suradnika (Vladimir Nazor, Rikard Katalinić Jeretov, Mate Balota...). U listopadu 1940. zbog talijanskih pritisaka list mijenja ime u *Hrvatski rodoljub* te će pod tim imenom izlaziti do svog gašenja u veljači 1941. godine. Autor posebno ističe ulogu Ernesta Radetića koji je svojim radom nastojao širiti ljubav najmanjih prema Istri, te svijest o važnosti *Istre* za sveukupan hrvatski narod kao i ponos malih Istrana na njihovo porijeklo.

Povremeno je izlazio list *Istranin* koji je bio list istarskih srednjoškolaca u emigraciji. Autor nije uspio naći ni jedan primjerak ovoga lista, naime list je bio pisan rukom, a rijetki su rukopisni listovi koji su sačuvani. Jedini tiskani broj lista izašao je povodom smrti kralja Aleksandra.

U izdanju *Istarske naklade* od studenoga 1939. izlazi list *Istarski glas*, koji je trebao izlaziti dva puta mjesečno no zbog financijskih poteškoća izlazi rjeđe i to do kolovoza 1940. kada prestaje s izlaženjem. *Istarski glas* predstavlja oponent *Istri* koja je glasilo »Saveza jugoslavenskih emigranata iz Julijske krajine«, smatrajući da *Istra* zastupa interese maloga povlaštenoga dijela istarske emigracije. Ukupno je objavljeno 15 brojeva lista.

Osim novina istarski emigranti izdaju i kalendare. Autor predstavlja tri kalendara: *Emigrant*, *Soča* i *Jadranski kalendar*. *Emigrant* je izašao samo 1933. i to u nakladništvu Konzorcija lista *Istra* i uredništvu Srećka Dobrile, s naznakom *Kalendar za izbjeglice iz Julijske krajine*. *Soča* isto izlazi u nakladništvu Konzorcija lista *Istra*, s naznakom *Kalendar izbjeglica iz Istre, Trsta i Goričke*. Izlazila je četiri godine zaredom (1934, 1935, 1936. i 1937). *Jadranski kalendar*. *Kalendar jugoslavenskih emigranata iz Julijske krajine* također izlazi u nakladništvu Konzorcija lista *Istra* i to za 1935, 1936. i 1937. godinu. Svi navedeni kalendari vrlo su sadržajni i uredno uređeni kalendarski zbornici, zbog čega autor ističe njihovu važnost u informiranju naroda. Neki od sadržaja su: Rodoslovlje kraljevskog dvora, Kalendar Katoličke i Pravoslavne crkve, Muslimanski kalendar, Židovski kalendar, Udaljenost željezničkih postaja u

kilometrima, Upute o zapošljavanju i dobivanju državljanstva u Kraljevini Jugoslaviji, Državni praznici, vozne cijene za putničke vlakove itd.

Knjiga Nevja Šetića *Istra za talijanske uprave. O istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu 1918.-1941.* kroz pregled pisanja istarskoga tiska u emigraciji na zanimljiv način opisuje život istarskih emigranata u Zagrebu, njihove organizacije i djelatnost. Pisana je sadržajnim i lako čitljivim stilom, a ujedno je i ilustrirana što će privući šire čitateljstvo. Knjiga predstavlja novu stepenicu i doprinos hrvatskoj historiografiji u proučavanju istarske problematike.

Lidija Bencetić

Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, Zagreb 2002, 358 str.

Knjiga Bosiljke Janjatović *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.* posljednje je veće djelo ove naše poznate povjesničarke. Iznenađna smrt prekinula je njen plodonosan rad na istraživanju hrvatske povijesti. Ovu knjigu autorica je podijelila u četiri veća poglavlja: »Položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS (Jugoslaviji)«, »Represije spram hrvatskih seljaka 1918.-1935.«, »Progoni hrvatske političke oporbe 1918.-1925.« i »Hrvatska 1928.-1934.; vrijeme organiziranih političkih ubojstava«. Uz navedeno, knjiga sadrži: uvod, zaključak, sažetak na engleskom jeziku, izvore, literaturu, kazalo osoba, kazalo zemljopisnih pojmova i na kraju bilješku o autorici.

U prvom dijelu (»Položaj u Kraljevstvu /Kraljevini/ SHS /Jugoslaviji«) autorica piše o karadžorđevićevskoj centralizaciji koja je zavedena odmah po proglašenju ujedinjenja 1918, a naročito učvršćena donošenjem Vidovdanskog ustava. U svezi s tim prati sve faze razvoja centralizacije, od ukidanja oznaka hrvatske državnosti, centralizacije državne uprave, skućenim oblicima uspostavljene samouprave i učvršćenja centralizma nakon 1929. godine. Uz navedeno, autorica donosi primjere gospodarskog podčinjavanja i primjere podčinjavanja na području prosvjete i kulture. Politička centralizacija i unitarizacija, tvrdi autorica, mogla se provoditi zahvaljujući pomoći centralističko-unitarističkih grupacija u državi, tj. prevlasti velikosrpske buržoazije i vojnih vrhova na čelu s dvorom. Za ovaj dio knjige može se reći da je sažeta retrospektiva hrvatske povijesti u monarhističkoj Jugoslaviji od 1918. do 1929. godine.

U ovom poglavlju autorica piše i o izbornom teroru u Hrvatskoj od 1920-1935. godine. Osvrće se i opisuje izborni teror za vrijeme izbora za ustavotvornu skupštinu 1920, izbora za Narodnu skupštinu 1923. i 1925, izbora za oblasne skupštine i Narodnu skupštinu 1927. te manipulacija u izborima 1931. i nasilja u izborima 5. svibnja 1935. godine.

U drugom dijelu knjige (»Represije spram hrvatskih seljaka 1918.-1935.«) autorica piše o nasiljima nad seljacima u razdoblju 1918-1935. godine. U svezi s tim tvrdi da su podčinjenost i neravnopravnost hrvatskog naroda u jugoslavenskoj monarhističkoj Jugoslaviji bili samo osnova za osmišljavanje i primjenu čitava sustava represija spram svakog oblika oporbe i na bilo kojem području političkoga, gospodarskoga, društvenoga i kulturnog života. Autorica dokumentira da je u prvim godinama postojanja Kraljevstva (Kraljevine) SHS, najčešće kao najbrojniji dio hrvatskog stanovništva, represijama državnih organa bilo izvrgnuto hrvatsko seljaštvo, posebno u razdoblju 1918-1921. u vrijeme kad se izgrađivao centralizam i unitarizam u državi. U opisu se navode različite vrste represije, od batinanja do ubojstva, na temelju zakona, ali još više i izvan zakona.

U trećem dijelu knjige («Progoni hrvatske političke oporbe 1918.-1925.») autorica piše o zatvaranjima i suđenjima vodstvu i članstvu oporbenih stranaka u Hrvatskoj (Hrvatskoj stranci prava, Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci, odnosno Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci i pripadnicima Komunističke partije Jugoslavije). Od političkih vođa najviše podataka donosi se o suđenju Milanu Šufflayu i suđenjima Stjepanu Radiću. Autorica tvrdi da su represivne mjere protiv hrvatske političke oporbe, bez obzira radilo se o građanskim ili drugim opcijama, trajale od početka uspostave jedinstvene države do učvršćenja centralizma i skućavanja svih znakova samostalnosti i posebnosti Hrvatske, tj. do potpune primjene Uredbe o podjeli zemlje na oblasti tijekom 1925. godine.

Autorica ujedno dokazuje da je hrvatska politička oporba bez obzira na stranačku i programsku usmjerenost, agitaciju i aktivnost bila od početka postojanja zajedničke države izložena progonima i represijama raznih vrsta. Političkim terorom bili su zahvaćeni istaknuti i manje poznati političari pa i obični članovi i pristaše pojedinih oporbenih stranaka. U ovom dijelu knjige autorica se zadržava na najizrazitijim primjerima političkog terora prema pojedincima, istaknutim i manje poznatim članovima oporbenih stranaka, dodirujući pritom i primjere represivnih mjera prema njihovom članstvu. U svezi s tim treba konstatirati da su neki primjeri opsežnije obrađeni od drugih i to zato što su dosad bili manje poznati i što ih historiografija nije obrađivala.

Četvrti dio obrađuje razdoblje organiziranih političkih ubojstava («Hrvatska 1928.-1934.; vrijeme organiziranih političkih ubojstava»). U njemu se opisuje atentat na Stjepana Radića i prvake Hrvatske seljačke stranke u Narodnoj skupštini 1928, progoni hrvatskih političara za šestosiječanske diktature, suđenja dr. Vladku Mačeku, ubojstvo dr. Milana Šufflaya i ubojstva i progoni komunista, smrtne kazne i progoni pripadnika Hrvatske stranke prava te ubojstvo Josipa Predavca.

Represije režima prema S. Radiću nastavljene su i nakon njegova priznanja monarhije i Vidovdanskog ustava te njegova ulaska u vladu. Kao vođa Hrvatske seljačke stranke, kaže autorica, S. Radić se ni nakon toga nije odrekao svojih zahtjeva za slobodnim odlučivanjem hrvatskog naroda u upravljanju društvenim poslovima u sklopu postojeće države, a tih se zahtjeva nije odrekla ni njegova stranka. Progoni su bili zaustavljeni samo u razdoblju dok su Radić i njegova stranka bili u vladi zajedno s radikalima (srpanj 1925 – početak veljače 1927). Međutim i tada kralj i radikali prate svaki Radićev potez kao i njegovu stranku. Nadzorom su nakon stvaranja Seljačko demokratske koalicije obuhvaćeni i pripadnici i suradnici Samostalne demokratske stranke Svetozara Pribičevića. Nakon atentata 20. lipnja 1928, kaže autorica, počinje nova faza fizičke likvidacije prvaka i istaknutih predstavnika Radićeve stranke, ali i drugih oporbenjaka. U opisu događaja vezanih uz atentat u Narodnoj skupštini autorica se uglavnom zadržava na onim podacima koji pokazuju kako su kraljevski organi vlasti – vlada, žandarmerija i policija te sudstvo nastojali prikriti njegovu političku pozadinu i njegove začetnike. Oni su zapravo nastojali time atentat prikazati slučajnim, osamljenim djelom razjarena čovjeka i u skladu s tom ocjenom kazniti atentatora.

Za ovu knjigu možemo reći da je obimno i temeljito djelo koje obrađuje dio hrvatske povijesti koji nije dosad bio dovoljno rasvijetljen u našoj historiografiji. U njoj se obrađuju razni oblici represija na temelju literature, arhivskih istraživanja autorice i istraživanja onodobnog tiska. Sadržaj knjige temelji se na dugogodišnjem istraživanju autorice kao i njenih tridesetak objavljenih radova o tematici terora i represije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslaviji). Riječ je, kako autorica u uvodu navodi, o istraživanju i pokušaju interpretiranja

naličja političkog života u najširem smislu, ali i općenitog odnosa vladajućih struktura prema organiziranoj oporbi – političkim strankama i udruženjima kao i prema društvenim slojevima, posebno seljaštvu, kad su seljaci izražavali svoje nezadovoljstvo prema odredbama i odlukama ili zahtijevali drugačija rješenja za mnoge javne probleme od agrarnih pitanja do slobode okupljanja i organiziranja.

Uz osnovni tekst, knjiga sadrži brojne fotografije i povijesne zemljovide te vrlo opširan popis korištenih izvora i literature.

Franko Mirošević

Simon Sebag Montefiore, *Staljin – Na dvoru crvenog cara (Stalin: The Court of the Red Tsar)*, preveli Beata Buzov Božić, Nikolina Šajn, Josip Šipić i Morana Zibar, Profil, Zagreb 2009, 771 str.

O Josifu Džugašviliju Staljinu do danas su napisane stotine knjiga u kojima su ga brojni autori (povjesničari i romanopisci), pišući o njegovoj mladosti, revolucionarnoj djelatnosti, dolasku na vlast i vladavini dugoj dva i pol desetljeća, uglavnom prosuđivali na temelju njegovih (ne)djela. Neki su njegov lik poistovjećivali s industrijalizacijom zemlje, pobjedom u Drugom svjetskom ratu i usponom Sovjetskog Saveza do svjetske velesile, dok je drugima simbolizirao glad, državni teror, masovna ubojstva i deportacije čitavih naroda s njihovih vjekovnih ognjišta. No usprkos obilnoj literaturi, »pravi Staljin«, njegov karakter te odnos prema obitelji i najbližim suradnicima još donedavno bili su obavijeni »velom tajne«. Izlaskom knjige uglednog britanskog povjesničara i romanopisca Simona Sebag Montefiore *Staljin – Na dvoru crvenog cara*, izdanoj u Velikoj Britaniji 2003, naše viđenje Staljina postaje puno jasnije i razumljivije te se pred nama pojavljuje kompleksna osoba sa svim svojim strahovima, manama i vrlinama. U pisanju knjige autor se koristio mnogobrojnim, odnedavno dostupnim i do sada nepoznatim arhivskim izvorima, Staljinovim fotografijama i korespondencijom, neobjavljenim memoarima Staljinovih najbližih suradnika i članova njihovih obitelji, vlastitim intervjuima s članovima obitelji i potomcima sovjetskih moćnika te obilnom literaturom. Na osnovu odnedavno dostupnih izvora, koji donose gomilu novih saznanja, autor objašnjava kako je Staljin govorio (konstantno o sebi), kako je pisao poruke i pisma, što je jeo te koje su mu bile radosti (rad u vrtu, sadnja limuna, izleti u prirodu...). Ističući da je bio čovjek jedinstvenog karaktera, »različit čovjek u različito vrijeme«, S. S. Montefiore naglašava višeslojnost Staljina kao osobe. Analizirajući sve aspekte njegova karaktera i ponašanja, autor se trudio pokazati i njegovu ljepšu stranu, nadajući se da će time Staljinova kompleksna ličnost postati razumljivija i bliža, premda nipošto manje odbojna. Osim Staljina i njegove obitelji, u knjizi su dani i portreti njegovih dvadeset najbližih suradnika i njihovih obitelji, tako da je možemo doživjeti kao kroniku »Staljinova dvora« od 1930, kada je Staljin »prihvaćen kao vođa«, do njegove smrti 1953. godine. Živopisnim opisima s mnoštvom osobnih podataka o Staljinovim najbližim suradnicima, njihovim obiteljima i međusobnim odnosima, S. S. Montefiore ih uvelike približava čitatelju i time »razbija dogmu o ljudima bez biografija« i »turobnim brkatim ulizicama na crno-bijelim fotografijama«. Autor dosta prostora posvećuje i odnosu Staljina (i njegovih suradnika) prema piscima, pjesnicima, pjevačima, režiserima i glumcima čije je članke, pjesme i filmove Staljin osobno kontrolirao i često ispravljao. Naglasak u knjizi je na svakodnevnom životu, međusobnim

odnosima i interakciji Staljina i njegovih suradnika, prikazanih u širokom spektru od alkoholičara i razvratnika do mirnih obiteljskih ljudi, uklopljenima u obiteljske okvire, dok su unutrašnjopolitički i vanjskopolitički događaji, prikazani u kratkim crtama, samo okvir u kojima se ti odnosi, zanimljive priče i sličice prikazuju i objašnjavaju.

Na početku knjige nalazi se opis osamdeset ilustracija (fotografija) iz Staljinovog privatnog i obiteljskih albuma njegovih najbližih suradnika, te fotografije Staljinovih rezidencija i kuća drugih sovjetskih moćnika koje je najvjerojatnije fotografirao sam autor tijekom posjeta Rusiji i Gruziji. Ilustracije, podijeljene u četiri kronološka ciklusa (od 1929. do 1934., od 1934. do 1941., od 1941. do 1945. i od 1945. do 1953), prate i nadopunjuju događaje u knjizi te dodatno približuju Staljina i njegov najuži krug ljudi čitateljstvu. Potom slijede obiteljska stabla Staljinove obitelji [Džugašvili, Svanidze (obitelj njegove prve žene Ekaterine/Kato, umrle 1907) i Alilujev (obitelj njegove druge žene Nadje)], dvije karte Sovjetskog Saveza za vrijeme Staljinove vladavine, autorov uvod i zahvale u kojem se zahvaljuje svima koji su mu na bilo koji način pomogli u pisanju knjige, i popis osoba u knjizi (Staljinova obitelj, saveznici, generali, protivnici i bivši saveznici te »inženjeri ljudskih duša«) koji nam »olakšava praćenje« teksta.

Knjiga započinje prologom »Praznična večera: 8. studenoga 1932.« (26-43) u kojem se opisuje večera u Staljinovom stanu u palači Potešni povodom petnaeste obljetnice revolucije. Iako je »održana u atmosferi« velike gladi u Ukrajini od koje su umirali milijuni ljudi i Staljinove želje da »slomi kičmu seljaštvu«, večera je u povijesti ostala zapamćena po samoubojstvu Staljinove druge žene Nadje. Taj događaj s dalekosežnim posljedicama, prikazan (čak i djeci, Svetlani i Vasiliju) kao smrt od upale slijepog crijeva, te opterećen i danas nekim nepoznanicama, duboko je pogodio Staljina (»uništila mi je život, učinila je od mene invalida«), njihovu djecu i obitelji te, što autor posebno naglašava, »promijenio je sovjetsku povijest«, označivši završetak divnog i bezbrižnog života kojim su Staljin, njegovi najbliži suradnici i njihove obitelji do tada živjeli.

Knjiga se sastoji od deset većih poglavlja, podijeljenih na više manjih cjelina, koja kronološki, ali ne i uvijek povezano, kroz različite doživljaje, sličice i epizode prate Staljinov i život njegove obitelji te živote njegovih najbližih suradnika i njihovih obitelji. Prvo poglavlje »To divno vrijeme: Staljin i Nadja, 1878. – 1932.« (45-121) služi kao uvod u knjigu. U njemu se u kratkim crtama kroz obiteljski okvir opisuje Staljinov život od rođenja i mladosti u rodnoj Gruziji do »krunjenja za vođu« na XVI. kongresu Komunističke partije Sovjetskog Saveza (KPSS-a) u ljeto 1930. godine. Osim sa Staljinom, S. S. Montefiore nas upoznaje i s njegovom »Kremaljskom obitelji«, svojevršnom boljševičkom aristokracijom prožetom međusobnim brakovima, koju su sačinjavali Staljinovi najbliži suradnici i njihove žene, čija je važnost i uloga posebno naglašena. Opisujući njihov idilični život kroz vesele večere, proslave rođendana i odmora na daćama (najbolji način da se upozna Staljina), autor im, želeći pokazati obje strane života u Sovjetskom Savezu početkom 30-ih godina 20. stoljeća, suprotstavlja vlakove pune izgladnjelih leševa, masovne deportacije i gušenje seljačkih ustanaka. U poglavlju je opisana i prožetost politike i kulture u Sovjetskom Savezu u to doba kroz Staljinov odnos s Maksimom Gorkim, »boljševičkom književnom zvijezdom«. Pritom je Staljin prikazan kao načitan intelektualac, nevjerojatne memorije, koji je cijenio književnost i intelektualce. Poglavlje završava Nadjinim samoubojstvom.

U drugom poglavlju »Veseli drugovi: Staljin i Kirov, 1932. – 1934.« (125-162), koje započinje opisom Nadjinog sprovoda, autor naglasak stavlja na odnos Staljina i »gospodara Lenjingrada« Sergeja Mironiča Kirova, kojeg naziva sovjetski Kennedy. Prati se njihov odnos

od velikog prijateljstva, preko Staljinove zavisti na Kirovljevu »opasnu« popularnost, iskazanu na XVII. kongresu KPSS-a, do Kirovljevog zagonetnog ubojstva 1. prosinca 1934. godine. »Ubojstvo miljenika« S. S. Montefiore ističe kao »drugi presudni događaj sovjetske povijesti«, jer njime nestaje bezbrižnosti u životima najbližih Staljinovih suradnika i njihovih obitelji. Opisujući i Staljinov odnos s komesarom za tešku industriju Grigorijem (Sergom) Ordžonikidzeom, autor nas polako, kroz početne Staljinove paranoje i strah od ujedinjenog Politbiroa, vodi prema kraju oligarhije i njezinu pretvaranju u »diktaturu vođe«.

U sljedećem poglavlju »Na rubu, 1934. – 1936.« (163-206), koje započinje opisom Kirovljeva sprovoda čiju je smrt Staljin »pripisao« starim neprijateljima Grigoriju Zinovjevu, Lavu Kamenjevu i Lavu Trockom, opisani su početak terora, zatvaranja u logore, mučenja, pogubljenja i »montirana i unaprijed isplanirana suđenja«, kojima je osobno rukovodio Staljin preko državnog tužitelja Andreja Višinskog. U sklopu toga opisani su usponi Nikolaja Ježova (Kupine), »prokletog patuljka koji će uskoro postati poznat kao jedan od monstruma povijesti«, koji je uskoro postao Staljinov najbliži suradnik, »polupismenog radnika« Nikite Hruščova i Lavrentija Pavloviča Berije koji se brinuo za Staljinovu majku Keke u Gruziji. Analizirajući Staljinovo ponašanje u ovom razdoblju, autor ističe njegov poseban odnos sa šogoricom Ženjom Alilujevom, mogućom ljubavnicom, kojoj je dopuštao mnoge stvari koje nikome nije, i njegovo oduševljenje ljubavlju »naroda prema svome vođi« koju je osjetio prilikom otvaranja podzemne željeznice (»Kaganovičeva metroa«) u Moskvi 1935. godine.

Sljedeća dva poglavlja »Pokolj: Ježov, otrovni patuljak, 1937. – 1938.« (207-266) i »Pokolj: Berija dolazi, 1938.-1939.« (267-298) detaljno prikazuju krvavo razdoblje terora kojim je, pokrenuvši ga, iz pozadine osobno rukovodio Staljin. Iako je pritom prikazan kao proračunati i okrutni diktator koji je odlučivao o životu i smrti (autor ga uspoređuje s »njegovim učiteljem«, ruskim carem Ivanom Groznom), S. S. Montefiore ističe da teror nije bio tek posljedica Staljinove monstruočnosti te da odgovornost leži i na njegovim najbližim suradnicima, uvjerenima u krivnju većine žrtava, i stotinama tisuća dužnosnika koji su naredili ili počinili ubojstva. Tijekom ovih par godina stradale su stotine tisuća ljudi, među njima i Staljinovi bližnji, koji su osuđivani na smrt nakon »priznanja« na insceniranim suđenjima, ubijani i bacani u masovne grobnice »ne zbog onoga što su učinili, nego zbog onoga što su mogli učiniti«. Počevši od pogubljenja Staljinovih starih neprijatelja Kamenjeva i Zinovjeva, u ovim se poglavljima opisuje Staljinova krvava čistka »Lenjinove Partije«, njegov obračun s »lokalnim kneževima« i Crvenom armijom te inscenirana suđenja saboterima i rušiteljima u industrijskim pogonima i željeznici. Razdoblje terora prikazano je kroz uspon i pad Nikolaja Ježova koji je, postavši 1936. šef NKVD-a, tri godine ubijao pod parolom »bolje previše nego nedovoljno« sve dok i sam nije doživio sudbinu svojih žrtava, te uspon njegova nasljednika Lavrentija Berije. Analizirajući to razdoblje, autor opisuje društveni život Staljinovih najbližih suradnika kao svakodnevni košmar, simboliziran spakiranim torbama za zatvor i pištoljem ispod jastuka, ističući pritom da su njihova djeca živjela u svijetu laži i ubojstava. U pozadini tih događaja opisuje se Staljinova uloga u Španjolskom građanskom ratu, kraj njegova odnosa sa Ženjom Alilujevom i početak odnosa s kućnom pomoćnicom Valentinom (Valečkom) Istominom. Pritom autor ističe da mu je ona možda bila i nevjenačana supruga. Ovaj dio knjige završava najavom rata Sovjetskog Saveza s Njemačkom kroz opise nacističkih napada na »Staljinove Židove«, njegove suradnike i članove šire obitelji.

U poglavlju »Velika igra: Hitler i Staljin, 1939.-1941.« (299-358) opisuje se odnos Staljina, saveznika i Hitlera u napetoj diplomatskoj igri u kojoj se na kraju prvi priklonio potonjem.

Njihov odnos, potvrđen sporazumom Ribbentrop-Molotov i krvavom podjelom Poljske, te prožet Staljinovim nepovjerenjem i željom da se sviđi nacističkome vođi, prikazan je kroz njihove vojne i »diplomatske« uspjehe koji su razotkrili sve slabosti Crvene armije. Veliki gubici u Zimskome ratu s Finskom 1939/1940, velikim dijelom uzrokovani Staljinovom čistkom najboljih časnika, izazvali su veliku uznemirenost kod Staljina, potaknuli novi teror i pokazali potrebu za modernizacijom sovjetske vojske. Opisujući Staljina kao apsolutno sumnjičavu, bezobzirnu i bezgranično samouvjerenu osobu koja je kontinuirano testirala pokornost svojih najbližih suradnika, autor isticanjem njegovog lošeg procjenjivanja situacije i samostalnog donošenja odluka koje su njegovi suradnici i savjetnici, bojeći se za vlastite živote, slijepo podržavali, najavljuje vojnu katastrofu koju će Sovjetski Savez doživjeti 1941. godine. U pozadini odnosa s Njemačkom i Molotovljevog susreta s Hitlerom (»igra živaca i rušenje iluzija«) S. S. Montefiore opisuje odnos Sovjetskog Saveza i Japana i njihovo potpisivanje Pakta o nenapadanju čija će se (presudna) važnost ubrzo pokazati.

U poglavljima »Rat: Šeptrljavi genij, 1941.-1942.« (359-427) i »Rat: Trijumfirajući genij, 1942.-1945.« (429-483) prikazan je put Sovjetskog Saveza i Crvene armije od vojne katastrofe 1941. do veličanstvene pobjede 1945, koji se može pratiti i kroz promjene u Staljinovoj ličnosti. U početku je »nepogrešivi vrhovni zapovjednik«, čije su brojne pogrešne odluke, kao i one njegovih najbližih suradnika, rezultirale katastrofom na vojnom polju, prikazan kao »slomljena vreća kostiju« u depresiji, puna bijesa i očaja zbog pretrpljenih poraza. Okružen nesposobnim suradnicima koji su se, strahujući za svoje živote, bojali preuzeti odgovornost i povući neke poteze osim strijeljanja dezertera i kukavica, te suočivši se u drugoj polovici 1942. s mogućnošću pada Staljingrada, Staljin je, prepustivši zapovijedanje pred njim hrabrim i sposobnim časnicima na čelu s generalom Georgijem Žukovom, konačno napravio pravi potez koji je rezultirao zarobljavanjem njemačke 6. armije kod Staljingrada krajem siječnja 1943. godine. Tom velikom pobjedom, potvrđenom u bici kod Kurska početkom srpnja 1943, najvećoj tenkovskoj bici u povijesti, koja je označila početak nezadrživog sovjetskog protunapada, Staljinovo se raspoloženje potpuno mijenja u odnosu na početak rata. Opijen vojnim i diplomatskim uspjesima »probudio se stari Staljin« i njegova čvrsta vjera u vlastitu nepogrešivost, pa su oslobođanje zemlje obilježili ponovno uvođenje terora, deportacije čitavih naroda s njihovih vjekovnih ognjišta i »vođine prijeteće zdravice« najbližim suradnicima i vojnim zapovjednicima. Paralelno s vojnim sukobima s Njemačkom, opisani su Staljinovi i Molotovljevi međusobni susreti i pregovori s Winstonom Churchillom, »najvećim imperijalistom od svih«, i Franklinom Delanom Rooseveltom koji su kulminirali konferencijama Velike trojice u Teheranu i na Krimu te najavom podjele Europe između Sovjetskog Saveza i Velike Britanije. Staljinov privatni život prikazan je kroz njegov uništen odnos sa sinom Vasilijem koji se odao piću, narušen odnos s ljubljenu kćeri Svetlanom nakon što ju je zaveo slavni scenarist, Židov Aleksej Kapler, odnos sa sinom Jakovom čiji ga je tragični kraj (samoubojstvo) u njemačkom zarobljeništvu, nakon što je odbio Hitlerovu ponudu da ga zamijeni za feldmaršala Friedricha Wilhelma Paulusa, izjedao do smrti, te njegovo organiziranje i sudjelovanje u stvaranju nove nacionalne himne što je autor prikazao kao »neku vrstu diktatorske pjesme Eurovizije«.

Deveto poglavlje »Opasna igra nasljeđivanja, 1945. – 1949.« (485-572) opisuje nastanak Staljinovog carstva u istočnoj Europi nakon rata, početak sukoba sa saveznicima i igre Staljinovih najbližih suradnika oko nasljeđivanja ostarjelog i boležljivog, ali još uvijek moćnog diktatora, koji je svoje suradnike »terorizirao« zajedničkim odmorima, filmskim večerima

i pijankama (»neandertalskim momačkim večerima«) do jutra, uživajući u tome kako se ta »izbljuvana rulja« pretvara u alkoholičare i gubi svaku kontrolu. Upravljavajući imperijem iz kina, blagovaonice i daća, Staljin je prikazan kao opasno nepredvidiva i razdražljiva osoba sa znacima senilnosti koja se i dalje naslađivala međusobnom mržnjom svojih suradnika, pazeći pritom da se ne poremeti ravnoteža moći među njima. Uz naglasak na priču o sovjetskom projektu izrade atomske bombe (»Zadaća broj jedan«) za koji je, usprkos što ga je Staljin počeo sve više i otvoreno prezirati, zadužen bio Berija (»nepresušni izvor energije«, »izopačeni seksualni predator«), koji je opisan kao pametniji, drskiji i ambiciozniji od ostalih vođinih najbližih suradnika, autor u ovom poglavlju opisuje uspon novog ministra državne sigurnosti Viktora Abakumova i njegovu odgovornost za grozote koje su uslijedile (»Abakumovljeve krvavi tepih«), padanje u nemilost ministra vanjskih poslova Vjačeslava Molotova zbog zalažanja za dogovor sa Zapadom i »vođinu promišljenu politiku teroriziranja pobjednika« koja se očitovala kroz obračun s maršalom Žukovom čije hapšenje, uvidjevši da više nije 1937, ipak nije dozvolio. Prikazan je i ponovni uspon Andreja Ždanova, alkoholičara i mogućeg nasljednika, koji je, zajedno sa Staljinom, »usmjeravao kulturu u pravom smjeru«, te njegova smrt, uzrokovana pogrešnim liječenjem koje S. S. Montefiore opravdava strahom liječnika od pogreške i znanstvenom zaostalosti. Pritom se ističe kako su se »skromni boljševici« pretvorili u »imperijalnu i korumpiranu elitu« koja je opljačkala pola Europe i čiji je život počeo sve više sličiti na »uspostavu novog carskog poretka«. Osim toga, opisujući Staljinov odnos prema sovjetskim Židovima kroz priče o »američkim zavjerama«, ubojstvima, slanjima u logore, otpuštanjima s posla i razvodima istaknutih osoba od svojih židovskih supružnika, autor prikazuje kako je Staljin postao »zao i opsesivni antisemit«, dok je u priči o obiteljskom životu ostarjelog diktatora naglasak stavljen na njegov odnos prema kćeri Svetlani i njezinim ljubavnim vezama i brakovima (Sergo Berija, Griša Morozov i Jurij Ždanov), o čijem je početku ili kraju uvelike odlučivao svemoćni otac.

Zadnje poglavlje »Hromi tigar, 1949. – 1953.« (573-634) opisuje posljednje godine života i vladanja ostarjelog diktatora. Započevši s opisom progona, hapšenja i mučenja židovskih pisaca i znanstvenika, S. S. Montefiore Staljinov antisemitizam prikazuje kroz stradanje Poline Molotove, žene Vjačeslava Molotova, i suđenje židovskim pjesnicima na čelu sa Solomonom Lozovskim, bivšim zamjenikom ministra vanjskih poslova, koji su smaknuti u kolovozu 1952. godine. Pritom ističe da je Staljin pripremao i »dobrovoljno-obveznu deportaciju Židova iz gradova«, najvjerojatnije u logore, koja je izostala zbog njegove smrti. Dotaknuvši se Staljinovog odnosa s »margarin marksistom« Mao Ce-tungom, kojeg je doživljavao kao potencijalnog saveznika u Hladnom ratu, te njegove uloge u Korejskom ratu, autor je većinu poglavlja posvetio odnosima među Staljinovim najbližim suradnicima, njihovom osjećaju solidarnosti i spremnosti da unište jedni druge kako bi preživjeli i zaštitili svoje obitelji, i vođinom odnosu prema njima. Tako su opisani Staljinov »drugi obračun s Lenjingradom« i njegove čistke u Gruziji i Moskvi s ciljem uništenja »Velikog Mingreljanca« Berije, sve odvažnijeg »oca sovjetske atomske bombe«, pad Viktora Abakumova, kratkotrajni uspon Mihaila Rjumina, »posljednjeg u nizu ambicioznih mučitelja«, padanje u nemilost zbog »starih grijeha« Vjačeslava Molotova i Anastasa Mikojana te suđenje vodećim sovjetskim liječnicima u »Zavjeri liječnika«, posljednjem činu jedne diktature. Kraj poglavlja S. S. Montefiore posvećuje detaljnom opisu umirućeg diktatora na samrtničkoj postelji nakon pretrpljenog moždanog udara početkom ožujka 1953. godine. Analizirajući Staljinovu smrt i teorije da ga je Berija otrovao (»Dokrajčio sam ga! Sve sam vas spasio!«) ili da su ga najbliži suradnici

namjerno ostavili bez medicinske pomoći kako bi ga ubili, autor opisuje liječenje nemoćnog diktatora kao »komediju pogrešaka i straha« u atmosferi općeg kaosa i straha. Pritom ističe da je »padom Staljina u krevet« odmah započelo nadmetanje njegovih najbližih suradnika za vlast, u kojem se isticao Berija, i njihovo uništavanje inkriminirajuće dokumentacije što je nekima, poput Nikiti Hruščovu i Georgiju Maljenkovu, spasilo povijesnu reputaciju. Poglavlje završava smrću Staljina i tugom njegove obitelji, osoblja i najbližih suradnika (osim Berije koji je bio »ozaren i preporođen«) od kojih je većina njih, usprkos svemu, ostala čvrsto uvjereni u Staljinovu »povijesnu veličinu«.

Na kraju knjige nalaze se »Pogovor« (635-640), u kojem su opisane sudbine »preživjelih najbližih suradnika« i članova Staljinove obitelji nakon njegove smrti, »Bilješke o izvorima« (641-718), »Odabrana bibliografija« (719-733) i »Kazalo« (734-770). Knjiga Simona Sebaga Montefiorea *Staljin – Na dvoru crvenog cara* vrlo je dobra i iscrpna studija Staljinove ere koja je prikazana kroz interakciju i sudbine njegovih najbližih suradnika i njihovih obitelji, na čelu s njihovim »neponovljivim vođom«. Ono što daje posebnu vrijednost ovoj knjizi je mnoštvo novih detalja koji potvrđuju mnoge teze, ali i bacaju novi pogled na neke stvari.

Ivan Brigović

Miroslav Akmadža (ur.), *Crkva i država. Dopisivanje i razgovori između predstavnika Katoličke crkve i komunističke državne vlasti u Jugoslaviji, svezak I, 1945.-1952., Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije »Tkalčić«, Zagreb i Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Zagreb 2008, 823 str.*

U rujnu 2008. Miroslav Akmadža je u suradnji s Društvom za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije »Tkalčić« iz Zagreba i podružnicom Hrvatskog instituta za povijest u Slavonskom Brodu objavio prvi svezak arhivske povijesne građe koja se odnosi na korespondenciju državnih vlasti komunističke Jugoslavije i Katoličke crkve. Razdoblje objavljenog povijesnoga gradiva omeđeno je ulaskom jugoslavenske partizanske vojske u Zagreb u svibnju 1945. i prekidom diplomatskih odnosa FNRJ-a i Vatikana u prosincu 1952. godine. Ovaj projekt objavljivanja izvorne povijesne građe i dokumenata trebao bi u budućnosti biti zaokružen i finaliziran s još dva sveska. Drugi svezak obuhvatio bi građu do smrti kardinala Alojzija Stepinca 1960, a treći od njegove smrti do potpisivanja Protokola 1966. kao provizornog rješenja do ponovne obnove diplomatskih i državnih odnosa četiri godine kasnije. Ovom kronološkom periodizacijom autor je nastojao zadobiti kvalitetniju i efikasniju prezentaciju povijesne građe s obzirom na njegovu vlastitu ubikaciju glavnih točaka razvoja državno-crkvenih odnosa u dva poslijeratna desetljeća. Inače, nužno je naglasiti da je objavljivanje građe ove provenijencije plod autorova višegodišnjega bavljenja ovom tematikom koja je rezultirala knjigama *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine – primjer Zagrebačke nadbiskupije* (2003) i *Katolička crkva i komunistički režim 1945.-1966.* (2004) te nizom znanstvenih članaka na istu temu.

Glavnina arhivskoga materijala objavljenog u ovom svesku potječe iz fondova Hrvatskoga državnoga arhiva i Nadbiskupskoga arhiva u Zagrebu. Iz Hrvatskoga državnoga arhiva zastupljeni su najvećim dijelom dokumenti iz fondova državnih komisija kao što su: *Komisija za odnose s vjerskim zajednicama, Komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju, Komisija za*

nacionalizaciju NRH i Osobni fond mons. Svetozara Ritiga. Građa Nadbiskupskoga arhiva zastupljena je materijalom Nadbiskupskog duhovnoga stola, a što se tiče preostalog korištenog gradiva crkvenih institucija iznimku još čine dostupni dijelovi arhivske građe iz arhiva Hrvatske biskupske konferencije i Biskupskoga arhiva u Senju (str. 709). Osim arhivskih izvora, preuzeta je i građa koja je u cjelini ili fragmentarno objavljena u raznovrsnoj literaturi kao i novinska građa dobavljena iz različitih državnih i crkvenih tiskovnih medija (str. 709-711). Samo porijeklo građe upućuje da se ovdje prezentirani izvorni materijali i dokumenti u najvećem omjeru odnose na Katoličku crkvu u tadašnjoj Federalnoj državi Hrvatskoj, premda se manji dio gradiva odnosi i na biskupije u drugim federalnim jedinicama tadašnje jugoslavenske države.

U uvodu je u glavnim crtama interpretiran odnos Crkve i države (1945-1952) kako bi se davanjem kontekstualizacijskog okvira olakšala opservacija izvornih tekstova potencijalnim istraživačima i entuzijastima. Ono što je obilježilo ovo razdoblje izrazita je anticrkvena politika nadahnutu komunističkom ideologijom, očitovana na svim područjima života u vidu militantne ateizacije i sekularizacije pretežno ruralnog društva s jakim tradicijama religijske kulture. Takva režimska politika bila je usmjerena k potiskivanju katoličke religiozne formacije iz obrazovnog sustava i ukidanju katoličkih obrazovnih i odgojnih institucija. Na medijskom planu onemogućen je rad katoličkom tisku, dok su vjerski obredi i pastoralni rad bili ciljano ometani, a kasnije neki od oblika vjerskog i pastoralnoga rada kao što su javne procesije na katoličke blagdane bili zakonski zabranjeni. Provedena je sustavna konfiskacija imovine i otvoreni sudski procesi protiv klera i episkopata. Paralelno, s konfiskacijom imovine i sudskim procesima, odvijali su se javni izgređi kao što su bili devastacija imovine, fizički progoni i likvidacije crkvenih predstavnika iza čega je u pozadini također stajala službena politika režima, koja je u takvim akcijama mobilizirala stanovništvo putem snažnog propagandnog pritiska. Atmosfera je kulminirala državnom inicijativom za modelom tzv. nacionalne crkve, čime se instaliranjem svećeničkih organizacija lojalnih državnim vlastima i istovremeno van kontrole episkopata htjelo unijeti unutarnji raskol u Katoličku crkvu. Negativni odgovor na takve državne inicijative od strane Vatikana i jugoslavenskog, odnosno hrvatskoga episkopata potaknulo je komunističke vlasti na prekid diplomatskih i državnih odnosa s Vatikanom. Legitimitet na međunarodnom političkom planu za prekid diplomatskih veza, komunistička Jugoslavija tražila je u činjenici otvorenog miješanja Vatikana u unutarnja pitanja i poslove druge države. Dočim je u unutrašnjoj politici snažnom propagandnom agitacijom htjela iskoristiti tršćansku krizu u svrhu prikazivanja Katoličke crkve u Jugoslaviji, odnosno u Hrvatskoj i Vatikana kao instrumenata protalijanskih interesa. Strah komunističkog režima od utjecaja Katoličke crkve temeljio se na činjenici da je to bila jedina institucija predratnoga režima koja nije došla pod državnu, odnosno partijsku kontrolu kao što je to bio slučaj s drugim političkim i društvenim institucijama nekomunističke orijentacije u poslijeratnom razdoblju. S druge strane, kao ideološki neprijatelj s jakom antikomunističkom retorikom, Katolička crkva bila je promatrana od strane vlasti kao potencijalna opasnost za regrutiranje šire političke opozicije koja bi mogla dovesti u pitanje partijski monopol i posljedično tome unutarnju stabilnost poslijeratne Jugoslavije konstituirane na temeljima i vizijama ideologije KPJ-a. Nastojanje komunističkih vlasti da u trijumfalnom zanosu nakon ratne pobjede i razbijanja političke konkurencije te u trenutku možda najveće podrške stanovništva slome organizacijsku strukturu institucije koja je imala središnju vlast izvan države, višestoljetnu tradiciju na hrvatskom prostoru, veliki ugled, utjecaj i veze među stanovništvom zemlje i u inozemstvu, ne samo da je

doživio politički neuspjeh, nego je još više ojačao položaj Crkve u Hrvatskoj i Jugoslaviji, kako u zemlji tako i u inozemstvu. U tom smislu, komunistički režim je doživio ozbiljnu kompromitaciju pred međunarodnom javnošću i svjetskom politikom, na način da je nepoštivanjem vjerskih i demokratskih sloboda jasno manifestirao svoj totalitarni i diktatorski karakter.

Unutarnja struktura objavljenoga gradiva strukturirana je i klasificirana prema vrijednosnom sadržaju dokumenata i njihovoj vremenskoj dataciji. U prvom dijelu pod naslovom »Opće dopisivanje od 1945. do 1952.« (str. 31-284) nalazi se korespondencija uglavnom između visokog klera i Komisije za odnose s vjerskim zajednicama te najvišim autoritetima državne vlasti kao što su predsjednici vlada Hrvatske i Jugoslavije o raznim zbivanjima, potrebama i problemima u pojedinim biskupijama s područja Federalne države Hrvatske. Drugi dio je predmetno klasificiran i kronološki poredan tako da se na str. 281-307 nalaze pisma u kojima se različite instance crkvene vlasti (biskupi, provincijali i poglavarice) zauzimaju za svećenike i druge osobe koji su osuđeni ili su pod sudskom istragom. Od str. 302 do 327 su dokumenti o napadima i javnim izgređima u vezi s biskupima, svećenicima i drugim osobama. Građa koja se tiče zabrane vjeronauka u školama i crkvama raspoređena je od str. 328 do 370. O problemu funkcioniranja i zabrane rada srednjih i visokoškolskih katoličkih ustanova te biskupijskih sjemeništa svjedoče dokumenti smješteni od str. 371 do 422. Nadalje, na prisilno zauzimanje crkvenih objekata, od škola, konvikta, sjemeništa do župnih dvorova, upućuju dokumenti od str. 423 do 503. Poglavlja o konfiskaciji, eksproprijaciji i agrarnoj reformi, otuđenju nadarbinskog zemljišta i o ostalima oblicima oduzimanja crkvene imovine prezentiraju dokumenti od str. 503 do 608. Poglavlje o devastaciji crkava, vjerskih simbola i spomenika kao što su oltari, kapele, raspela, kipovi i križevi smješteno je od str. 609 do 627. Preostala četiri poglavlja odnose se na arhivsko gradivo o izgređima i ekscesima prilikom vjerskih blagdana (str. 628-636), zabrani prikupljanja milodara klerika (str. 637-647), oduzimanju crkvenih matičnih knjiga (str. 648-675), oporezivanju prihoda i darova (str. 676-697), smetnji pastoralnoga rada u bolnicama (str. 698-703) te na kraju onemogućavanju rada katoličkoga tiska (str. 704-706).

U završnom izlaganju (str. 707-708) donesen je kratki zaključak u kojem je autor pokušao sažeto interpretirati sadržaj građe stavljajući je u širi kontekst odnosa Crkve i države u razdoblju 1945-1952. godine. Isti zaključak je kao sažetak preveden na engleski, francuski, njemački i talijanski jezik (str. 761-770). Od str. 714 do 757 donesen je popis građe s predmetnim naslovom i preciznim vremenskim datiranjem građe, a na isti način izložena je i tematska diferencijacija građe po poglavljima, što omogućuje bolji i sustavniji pregled objavljenoga gradiva.

Premda je ovaj svezak dokumenata donio jedan manji uzorak arhivske građe razmatrane problematike, ipak je kroz njega znanstvena javnost dobila okvirnu platformu i polazišnu točku kao mogući poticaj i inspiraciju k otvaranju novih historiografskih tema i pitanja. Odnosi Crkve i komunističke države već su Akmadžinim istraživačkim radom u manjoj ili većoj mjeri uspješno apsolvirane, pogotovo kada je riječ o fundamentalnim procesima međuinstitucionalnih odnosa. No istraživanje problema subjekta-pojedinca, pojedinih društvenih skupina i lokalnih zajednica, njihovih iskustava i doživljaja sruza institucija i svjetonazora koje su obilježile drugu polovinu 20. stoljeća hrvatske povijesti ostavlja razmjerno velike istraživačke mogućnosti i izazove. Doduše, premještanje istraživačkih interesa s institucionalnih odnosa ka tzv. mikropovijesti i svakodnevnom životu iziskuje različite metodološke i teorijske pristupe, a s obzirom na relativnu blisku prošlost od iznimne koristi bila bi metoda usmene

povijesti, dok na isti način takav istraživački pristup zahtijeva i drugačije pisano izvorno gradivo, pri čemu se u prvom redu imaju u vidu arhivi pojedinih župa, mjesnih i općinskih odbora ili pak dostupno memoarsko gradivo samih povijesnih aktera.

Stipe Kljaić

Sanja Petrović Todosijević, *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2008, 213 str.

Knjiga *Za bezimene* srbijanske povjesničarke mlađe generacije Sanje Petrović Todosijević predstavlja vrijedno i bitno djelo za proučavanje povijesti djelovanja UNICEF-a na području Jugoslavije. Važnost znanstvenog ostvarenja je time veća što za sada nije objavljena niti jedna stručna monografija koja bi sadržajno i problemski obradila navedenu temu. Povijest djetinjstva i djece kao temeljnog i nezaobilaznog dijela društva nije bila sve do druge polovice 20. stoljeća predmetom većeg interesa povijesne znanosti. Povijest se kao znanost do pojave škole »Anala« i Fernanda Braudela (1902-1985) bavila primarno kronološkom, političkom, nacionalnom i narativnom prošlošću s posebnim interesom za ključne događaje i značajne pojedince, dok su se procesi dugog trajanja i pitanja svakodnevnog života zanemarivali i istraživački zapostavljali. Upravo s pomakom u znanstvenom promišljanju i s novim interesima proučavanja u 20. stoljeću svakodnevnica postaje predmetom istraživanja. Sa zanimanjem za povijest svakodnevnice život anonimnih pojedinaca biva osvijetljen donoseći spoznaje iz stvarnosti najvećeg dijela društva. U ogromnu, nebrojivu masu običnih, nepoznatih ljudi ubrajala su se i djeca koja su sve do početka 20. stoljeća tretirana i promatrana samo kao »šegrti u školi života« odnosno kao bića u nastajanju koja još nisu dosegla status punovrijedne osobe. Položaj djece je do polovice 20. stoljeća bio izrazito loš i nepovoljan te u većini slučajeva nije bilo pravog, bezbrižnog djetinjstva u današnjem smislu. Najmlađi, čim bi postali donekle sposobni za neki rad, pomagali su odraslima učeći i radeći svakodnevne, rutinske poslove. Na selu bi dijete do svoje desete godine naučilo manje-više sve što će mu biti potrebno u životu kao odrasloj osobi. Djeca su davana u zanate ili uključivana u rad u tvornicama i rudnicima s namjerom da i oni pridonesu uzdržavanju svojih siromašnih i često vrlo brojnih obitelji. Po tom su se obrascu siromaštvo, neukost, neprosvijećenost generirali iz generacije u generaciju. S promjenom političkih sustava i uvođenjem demokratskih principa situacija se u znatnoj mjeri popravila i mnogi bezimeni dobili su mogućnost bijega iz surove i teške stvarnosti preko školovanja. Jedno od prvih ključnih djela koja se bave fenomenom djetinjstva je knjiga francuskog povjesničara Philippea Arièsa (1914-1984) *L'Enfant et la Vie Familiale sous l'Ancient Régime* iz 1960. godine. Krajem prošlog stoljeća interes za proučavanje prošlosti djece i djetinjstva znatno je porastao pa su se tom tematikom bavili i bave se mnogi istaknuti povjesničari (Margaret MacMillan, Hugh Cunningham, Andre Burguiere...).

U ovoj informacijama bogatoj i iscrpnoj studiji žarište interesa predstavlja djelovanje UNICEF-a na području FNRJ do 1954. godine. Djelo je rađeno na izvornoj arhivskoj građi koja do tada nije bila istraživana niti proučavana te u tom kontekstu predstavlja pionirski rad, kojim se kroz djelovanje jedne međunarodne organizacije i kroz brojne poteškoće i probleme implementacije na terenu uspjelo objektivno i nepristrano prikazati stanje jugoslavenskog društva neposredno nakon užasa i strahota Drugog svjetskog rata.

Knjiga je strukturirana u četiri glavna poglavlja, uz predgovor, uvod, zaključak te kazalo imena i kazalo toponima.

U »Predgovoru« (str. 11-18) daje se pregled najznačajnije znanstvene literature koja se bavi poviješću djetinjstva i djece. Istaknuto je da, osim nekoliko manjih radova, nije bilo studije koja bi se bavila isključivo djecom kao povijesnom temom u Jugoslaviji. Djeca su bila predmetom interesa ostalih društvenih znanosti poput sociologije ili psihologije dok im sama historiografija nije pridavala određeni značaj tako da je to veliko područje bilo gotovo neistraženo. Kao izvor za građu poslužili su fondovi Arhiva Srbije i Crne Gore, Diplomatskog arhiva Ministarstva vanjskih poslova Srbije i Crne Gore te Arhiv Josipa Broza Tita. Izvorna građa sadržana u petnaest fondova bila je pretežno neistražena. Autorica je u predgovoru naznačila da su okosnica djela upravo arhivski izvori dok je dnevni tisak kao sekundarni izvor malo uporabljen. Razlog tomu je što podaci u dnevnim službenim listovima (*Borba, Politika*) često nisu odgovarali pravom stanju stvari koje se dalo iščitati iz arhivskog materijala. U samo jednom slučaju došlo je do podudaranja arhivske građe i dnevnih novina, i to po pitanju prigovora i javne kritike dane u *Borbi*. Nakon Staljinove smrti (5. 3. 1953) polako je popuštala psihoza i paranoja od unutrašnjih i vanjskih neprijatelja u Jugoslaviji te su zamjetni blagi pomaci prema humanizaciji i normalizaciji društva. U tim okolnostima 1. srpnja 1953. objavljen je u *Borbi* članak pod nazivom »Neiskorišćeni aparati« koji predstavlja prvu javnu prozivku države zbog nemarnog i površnog postupanja, u konkretnom slučaju spram UNICEF-ove opreme za program »Centri za prijevremeno rođenu djecu«. Rad se koncentrira na razdoblje do 1954. godine. Donošenjem Ustavnog zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ 13. siječnja 1953. godine odnos između Fonda i komunističke vlasti se promijenio, no taj segment nije obrađen.

U »Uvodu« (str. 19-34) S. Todosijević daje prikaz ideološko-idejnih zamisli i koncepcija kojima se djecu željelo pripremiti i odgojiti za novi poredak koji se stvarao u Jugoslaviji. Masovne organizacije poput Saveza pionira (osnovan 1942) imale su odlučujuću ulogu u izgradnji duha i svjetonazora prihvatljivog i odobrenog od strane vrhova vlasti. Od djece se željelo stvoriti građane nove socijalističke Jugoslavije, nove, slobodne i odvažne ljude širokog svjetonazora kojima je stran svaki birokratizam i ukalupljenost misli. Realnost je bila sasvim drugačija od načelno poželjnih i prihvatljivih ideala kojima se službeno težilo. Na terenu se u sveopćoj izgradnji zemlje u početnoj fazi jako malo pozornosti davalo djeci i problemima u kojima se ona nalaze. Inercija i blokada akcija usmjerenih ka poboljšanju stanja djece najčešće su bile na lokalnoj razini. Općinski i gradski rukovodioci često su smatrali da ima puno hitnijih i važnijih stvari od kampanja koje promovira i pokreće UNICEF u suradnji s vladom. Sve su te plemenite akcije bile zloupotrebljavane ili shvaćane kao dodatno opterećenje i posao. Stanje u Jugoslaviji je nakon 1945. bilo katastrofalno i gotovo apokaliptično: vladala je kronična nestašica svega, a zaraze, epidemije, bolesti, glad i neimaština bile su opće pojave. U tim nesretnim i bremenitim vremenima djeca kao najslabiji i najmanje zaštićen segment društva bila su najugroženija. Zastravajući podaci od oko 300.000 djece žrtava rata, 280.845 siročadi (bez jednog ili oba roditelja) te brojka od 320.000 mališana kojima je najhitnije bila potrebna pomoć u hrani, odjeći i obući najzornije predočuju težinu stanja poslijeratne Jugoslavije.

U prvom poglavlju, »Kroz pukotinu u gvozdenoj zavesi. Jugoslovensko iskustvo s UNICEF-om« (str. 35-56), analizira se međusobni odnos Fonda i jugoslavenskih vlasti. Vjerno i slikovito prikazani su problemi i prepreke na koje su nalazili pripadnici Fonda. Članove Misije UNICEF-a vlasti su nadzirale, pratile, provjeravale, evidentirale njihova kretanja i ponašanja. Zabilježeni su i slučajevi kada Beograd nije dao potvrdu za pojedine članove Misije isključivo

zbog njihovog porijekla. Lawrence Malakoff odbijen je za člana Misije jer je iz Sjedinjenih Država. Službeno objašnjenje bilo je formulirano na sljedeći način: »...nema ništa konkretno protiv njega... nije povoljan obzirom na svoje poreklo.«. Vlasti su se čak mijesale i u privatni život članova UNICEF-a u Jugoslaviji. Nisu se odobravale veze jugoslavenskih državljanke s članovima Misije, sumnjalo se da bi građanke Jugoslavije mogle biti iskorištene za špijunažu i sabotiranje vlastite domovine (slučaj Jamesa Gregorya). Stanovi koji su se dodjeljivali osoblju Fonda bili su bez telefonskih aparata i linija iako je zabilježeno da su uređaji prije postojali. Na zahtjeve članova da im se omogući kontakt s vanjskim svijetom odgovarano je da se molbi ne može udovoljiti, nije se izašlo u susret čak niti zamjeniku Misije Reginaldu Foresteru da mu se omogući privatna linija. Jugoslavija je do Rezolucije Informbiroa smatrana na Zapadu za najvjernijeg i najodanijeg saveznika Moskve, što je i bila. U tom je vremenu vlast bila vrlo kruta, sumnjičava i maksimalno nepovjerljiva prema Zapadu pa se sumnjalo i u UNICEF kao ispostavu, agenturu s ciljem destabilizacije sustava. Prekinuvši s istočnim lagerom, Jugoslavija se našla na prekretnici te se nakon 1948. sve više okreće Zapadu i postaje najfavorizirana zemlja za dotaciju pomoći i alokaciju sredstava UNICEF-a. Razlog tom povlaštenom statusu bila je činjenica da su europske zemlje pod utjecajem Moskve, ubrzo nakon sovjetskog sukoba s Jugoslavijom, prekinule suradnju s UNICEF-om, čemu je značajno pridonijelo i jugoslavensko optuživanje i difamiranje. Članovi UNICEF-a strani državljanici bili su pod posebnom prismotrom vlasti. Svaki njihov posjet terenu bio je unaprijed dobro pripremljen s namjerom da se stvori pozitivna slika. Neposredan kontakt sa stanovništvom i samostalni obilasci terena nisu bili dozvoljeni, što je izazivalo veliko neodobravanje UNICEF-a te se prijetilo čak i obustavom pomoći. Bez pomoći sa Zapada u tom kritičnom periodu Jugoslavija i njezini stanovnici teško da bi imali neku perspektivu.

Problematicu vezanu uz podjelu pomoći autorica je obradila u poglavlju »Distribucija UNICEF-ove pomoći u FNRJ« (str. 57-78). Roba se dopremala morskim putem u luku Trst, a potom se razvozila po zemlji. Najveću prepreku za dopremu pomoći najugroženijem dijelu stanovništva predstavljalo je izuzetno loše stanje svih prometnica. Prometna infrastruktura koja je i prije rata bila manjkava i nedostatna, nakon rata bila je u velikoj mjeri devastirana i onesposobljena. Značajnu poteškoću u distribuciji robe predstavljao je i krajnje nedostatan vozni park, pogotovo po pitanju kamiona. Država je raspolagala sa svega 150 kamiona s kojima je trebalo opskrbljivati ugrožene krajeve. Procijenjeno je da samo na području Like gladauje oko 58.000 ljudi. Nedostatak motornih vozila nadoknađivala su zaprežna kola koja su bila glavno prijevozno sredstvo. Put do potrebitih trajao je gotovo mjesec dana, što je sa stajališta ljudske patnje u oskudici i siromaštvu bilo predugo i neprihvatljivo. U tom poglavlju se kao velik problem navodi i loše te neadekvatno skladištenje robe koja je u neprimjerenim i nehygijskim uvjetima u velikoj količini propadala. U samoj je državi zbog ratnih razaranja bilo malo odgovarajućih prostorija za skladištenje velikih količina robe. Pomoć UNICEF-a urgentno je trebalo oko 600.000 djece, majki i trudnica, a koordinacija dopremanja i raspodjele pomoći bila je također ozbiljan problem. Samovolja općinskih i lokalnih vlasti često je dovođila u pitanje učinkovitost pomoći. Izvještaji s terena su se falsificirali, površno i netočno popunjavali, a kadar zadužen za distribuciju nužne pomoći bio je u većini slučajeva nemotiviran, nedovoljno educiran, površan i neodgovoran. Odgovorni su postupali prema vlastitom nahodjenju, a aljkavost u radu bila je posljedica nemarnog pristupa obavezama. Donirana hrana koja je prema pravilima UNICEF-a bila isključivo namijenjena majkama, trudnicama i djeci do 18. godina završavala je u ugostiteljskim objektima, vojarnama, kod

članova narodnih odbora... Roba ne samo da se nepropisno upotrebljavala, nego se i otvoreno prodavala; tako je zabilježen slučaj u hotelu »Majeвица« u Brčkom gdje se sir iz donacije prodavao po 336 dinara za kilogram. Zloupotrebama korištenja hrane bila je opća pojava, a sam državni aparat nije dovoljno oštro niti sistematično to sankcionirao. Korist od donacija imale su sve strukture društva što je prikazano i opisano na brojnim primjerima.

Programi UNICEF-a kao jedan od najvažnijih vidova pomoći detaljno su obrađeni i analizirani u trećem poglavlju, »Programi« (str. 79-133). Jugoslavija je bila jedan od najvećih primatelja pomoći Fonda. U razdoblju od uspostave odnosa 1947. do 1971. operacionalizirano je 27 programa u ukupnoj vrijednosti od oko 21,5 milijuna dolara. Najskuplji i najvažniji program bio je »Program dopunske dječje ishrane« koji se provodio od 1948. do 1952. godine. Osim pomoći u hrani za djecu, program je uključivao i edukativne, prosvjetiteljske aktivnosti, kako pravilno hraniti djecu te pripremati hranu. Nepravilna prehrana djece, pogotovo do godine dana života, imala je za posljedicu gotovo tridesetpostotni mortalitet djece te dobne skupine. Po tim žalosnim statističkim pokazateljima Jugoslavija je bila među prvim zemljama Europe, pa je, kako ističe autorica, svaki drugi grob u Jugoslaviji bio dječji grob. Za prehranu djece nedostajalo je povrća, voća i mesa, a jedine namirnice kojih je bilo u relativno zadovoljavajućim količinama bile su: šećer, mast, krumpir, ulje i griz. Kolika je bila oskudica u prehrambenim namirnicama pokazuje primjer doma u Valjkovcu gdje je za potrebe učenika naručeno 17.000 jaja, a dobiveno je svega 1.050. Uz spomenuti program, koji je bio temeljni program za napućenu mlađu populaciju, ostali programi također su imali svoju vrijednost i svrhu i to od programa za izradu obuće i odjeće do programa za izgradnju mljekarske industrije. Program za izgradnju mljekarske industrije (1949-1964) bio je dužeg trajanja, ali je zahvaljujući njemu stvorena mliječna industrija Jugoslavije, a mlijeko kao najvažniji prehrambeni artikl postalo je dostupno svoj djeci. Potrebno je istaknuti da je Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu izgubila gotovo 80 posto stočnog fonda. Taj podatak Sanja Todosijević iznosi kao pokazatelj općeg stanja nakon rata i ogromnih potreba koje je imala zemlja u izgradnji. U prikazu Programa automobila i drugih prijevoznih sredstava autorica je na cijelom nizu primjera pokazala na koje su se sve načine vozila krivo namjenski koristila. Neprimjereno korištenje doniranih vozila u pojedinim slučajevima rezultiralo je fatalnim posljedicama po korisnike, prvenstveno djecu. Iz brojnih opisa samovoljnog korištenja vozila vidljiva je niska razina svijesti, odgovornosti i uopće shvaćanja za što su ta vozila namijenjena, a bila su namijenjena isključivo i samo za zdravstvenu službu. Službena vozila korištena su za izlete, putovanja pa čak i kao taksi prijevoz, a organi sigurnosti su po potrebi također uzimali vozila. Evidentirani su krajnje drastični slučajevi sa smrtnim ishodom do kojih je dolazilo zbog neodgovornog korištenja vozila od strane partijskih i lokalnih moćnika. Zabilježeno je da medicinsko osoblje ambulante u Udbinama nije uspjelo spasiti život trudnici jer se »nekoliko dana nije znalo za kretanje UNICEF-ovih vozila«. UNICEF je zbog takvih postupanja višekratno intervenirao pri saveznim vlastima ulažući oštre prigovore. Komitet za zaštitu javnog zdravlja Vlade FNRJ slao je izvještaje o zloupotrebama vozila od strane organa vlasti javnom tužilaštvu. No u radu nije navedeno je li bilo kakvih sankcija po tom pitanju, što bi dodatno razjasnilo određene odnose.

Posljednje poglavlje, »U zdravstvenoj misiji« (str. 133-179), obrađuje težak i mukotrpan razvoj zdravstvene službe na području Jugoslavije. Posebno su istaknuta dva vrsna medicinara i zdravstvena prosvjetitelja iz Hrvatske, dr. Andrija Štampar i dr. Berislav Borčić. Doktor Štampar (1888-1958) bio je glavni promotor koncepcije narodne medicine. U skladu s tim zamislama liječnik bi trebao biti i socijalni radnik i narodni učitelj podižući zdravstvenu

svijest i razinu higijenskih navika s naglaskom na prevenciji kao najboljem oruđu protiv bolesti. Nedostatak stručnih i školovanih kadrova bio je ozbiljan problem za novonastalu državu. Vlasti su usprkos nedostatnim uvjetima i nedostatnoj opremi inzistirale na školovanju velikog broja zdravstvenog osoblja. No kako su plaće bile male, preopterećenost poslom velika, a status nedovoljno priznat, konačan rezultat bio je polovičan jer su brojni pojedinci napuštali školovanje. Jedan od ključnih zdravstvenih problema jugoslavenske države u prvom razdoblju bila je izuzetno visoka smrtnost djece. Mortalitet je pokazivao alarmantne brojke; tako se navodi da je 1955. godine broj umrlih do 14 godina iznosio 36 posto od ukupnog broja umrlih. Akcije i djelovanja UNICEF-a kroz brojne programe s vremenom su smanjile tu crnu statistiku. U završnom poglavlju dan je djelomičan prikaz gotovo svih zdravstvenih programa koje je pokrenuo i u kojima je sudjelovao UNICEF. Svakako najuspješniji bio je Program borbe protiv tuberkuloze od 1948. do 1958. godine. U masovnim akcijama cijepljenja uspjelo se oboljenja i smrtnost od te zarazne bolesti svesti na minimum. Fascinantni podaci od oko 3,000.000 testiranih i oko 1,552.127 cijepljenih dječaka i djevojčica do 18. godine starosti najbolji su pokazatelj značaja koji je UNICEF imao u razvoju zdravstvene službe i prevenciji bolesti na području Jugoslavije.

Monografija *Za bezimene* posvećena aktivnostima UNICEF-a i djeci u periodu od 1947. do 1954. kroz djelovanje te organizacije Ujedinjenih naroda daje uvid u realnost Jugoslavije u poslijeratnom razdoblju u kojem dominiraju glad, kronična neimaština, bolesti i nerazvijenost. Kroz međuodnos i suradnju Fonda i vlasti dobiva se uvid u sve razine društva kao i u mnogobrojne probleme te teškoće koji su opterećivali državu u nastajanju. Uočljiv je zazor, diskrepancija između plemenitih, humanih ciljeva, kojima je težio i težio UNICEF, i samovolje i arogancije pojedinaca na terenu, koji su poradi vlastitih probitaka i komocije žrtvovali i opstruirali hvalevrijedna nastojanja i težnje. Djelo je objektivno, jasno i pregledno napisano na temelju izvorne arhivske građe, analitički nepristrano bez uljepšavanja ljudi ili okolnosti. Rad obiluje brojnim statističkim podacima koji prikazuju istinsku stvarnost vezanu uz 30 posto stanovnika ili šest milijuna djece od ukupno 15,7 milijuna stanovnika koliko je FNRJ imala 1948. godine. Ova velika, često marginalizirana i zapostavljena skupina najmlađih i najslabijih pripadnika društva izašla je iz anonimnosti upravo zahvaljujući ovom djelu. Knjiga Sanje Petrović Todosijević nesumnjivo predstavlja vrijedan i kvalitetan doprinos povijesnoj znanosti i značajan pomak naprijed u proučavanju povijesti svakodnevnice.

Dražen Klinčić

Ulf Brunnbauer, »Die sozialistische Lebensweise.« Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien (1944-1989), Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar 2007, 768 str.

Knjiga čiji bi naslov u prijevodu glasilo »Socijalistički način života. Ideologija, društvo, obitelj i politika u Bugarskoj (1944-1989)« predstavlja djelo kojim je autor, Ulf Brunnbauer, stekao zvanje habilitiranog doktora znanosti unutar njemačkog govornog akademskog miljea. Primarna intencija autora, kako se vidi iz uvodnih riječi, bila je da napiše historiju društva (Gesellschaftsgeschichte) u Bugarskoj za vrijeme socijalizma. Pri tome mu kao temeljni koncept, koji prožima cijeli habilitacijski rad, služi tzv. socijalistički način života. Glavna pitanja, koja određuju rad, jesu definicija socijalističkog načina života, način njegova ostvarivanja

kao i rezultati njegove implementacije u svakodnevnom životu »običnih« građana. Autorova pozornost pri tome se fokusira na objašnjenje zbog čega se ideja o socijalističkom načinu života mijenjala tijekom socijalističkog razdoblja.

Brunnbauerovo shvaćanje biti socijalističkog načina života odražava se i u njegovoj dispoziciji rada. Ona se sastoji od triju glavnih dijelova podijeljenih na ukupno deset tematskih poglavlja koja u svom redosljedu reflektiraju i kronološki razvitak društva kroz prizmu socijalističkog načina života: zamisao–transformacija–intervencija.

Kako autor objašnjava u uvodnom dijelu, takvim postavljanjem znanstvenog predmeta želi spojiti društvenu i političku historiju. Pri takvom metodološkom pristupu koji nastoji sintetizirati dvije do sada samo separatno analizirane sfere društvene realnosti, politička sfera zadobiva nešto drugačiji značaj. Naime za razliku od dosadašnje političke historije koja se sastojala uglavnom u nabranjanju određenih političkih događanja, Brunnbauerov pristup shvaća državu kao aktera u društvenom ambijentu, koji nije homogen niti posjeduje totalnu moć i koji u svom sukobljavanju s drugim akterima biva prinuđen na kompromise (str. 48).

Ovakvim postavljanjem istraživačkog problema Brunnbauer implicitno ulazi u već poznatu raspravu unutar društvenih znanosti o definiciji »društva« odnosno društvene sfere. Naime, iako društvene znanosti često koriste koncept društva, rijetko ga i definiraju. Rezultat toga unutar historiografije i njezinih teoretskih, kao i metodoloških, pristupa bio je da se koncept društva i društvene sfere često znalo olako zamijeniti s konceptima kao što su diskurs, kultura ili bi se čak reduciralo na političku stvarnost i njegovu historiju.

Iako autor ne ulazi eksplicitno u debatu definicije društvene realnosti, on je definira kroz prizmu socijalističkog načina života za čije razumijevanje postulira sintezu političke i društvene sfere. U dosadašnjoj znanstvenoj tradiciji, ideologija i socijalna praksa ne samo što su analizirane odvojeno nego im se čak pristupalo unutar dviju različitih disciplina društvenih znanosti: historije i antropologije. Rezultat takve podjele rada unutar disciplina često je vodio već spomenutoj redukciji društvene sfere na samo jedan od ta dva aspekta.

U tome i leži težina odnosno inovativni moment Brunnbauerove studije, koja u svom teoretskom konceptualiziranju društvene sfere u smislu socijalističkog načina života ne smatra ideologiju i socijalnu praksu odnosno privatnu i javnu sferu kao dva neovisna društvena segmenta nego ih postavlja u dijalektičkom odnosu u kojem se oni međusobno uvjetuju.

Prvi dio posvećuje se socijalističkom načinu života kao političkoj viziji odnosno ideološkoj konstrukciji koja je predstavljala novu *conditio humana* za stvaranje novog *homo communisticus*. Partijska vizija novog društva polazila je od ambicija da što prije agrarnu osnovu društva eliminiira te stvaranjem nove materijalne realnosti stvori novo moderno industrijsko društvo čija bi transformacija prožimala sve njegove sfere ne isključujući čak ni privatnu svakodnevnicu odnosno mentalitet ljudi. Ostvarivanjem ovakve sveobuhvatne hegemonije ideologije nad društvom novi *homo socialisticus* prema partijskom idealu predstavljao je čovjeka kao neumornog discipliniranog radnika, koji bdije da ne bi promakao unutarnji ili vanjski neprijatelj i koji je bio odan Bugarskoj komunističkoj partiji i Sovjetskom Savezu (str. 80).

Ovakva pretpostavka društva kao i pokušaji masovne mobilizacije za stvaranje nove socijalističke realnosti bili su karakteristični za prva dva desetljeća socijalističke ere u Bugarskoj. Pokušaje njezine realizacije kao i prve prepreke ovakvoj komunističkoj utopiji Brunnbauer prikazuje kroz prizmu triju primjera: omladinske brigade 1946-1950, osnivanje socijalističkog grada Dimitrovgrad 1947. te izgradnja tvornice čelika »Kremikovci« 1958. godine.

Pri analizi tih, ali i sljedećih primjera, autor se koristi cijelom paletom izvora kombinirajući pisane i usmene izvore. Akribičnom pretragom arhivske građe, publiciranog medijskog materijala, privatnih neobjavljenih dokumenata u obliku dnevnika te obavljenim intervjuima, koji više govore o restrospektivnoj percepciji događaja za vrijeme socijalizma, Brunnbauer ne samo što dokazuje svoje metodološko umijeće koje zadobiva interdisciplinarnu dimenziju nego ovakvim historijsko-antropološkim pristupom uspijeva ukazati na polisemičnost i kompleksnost društvene (ne samo) socijalističke realnosti.

Omladinska brigada, Dimitrovgrad i »Kremikovci« istovremeno su nosili u sebi i ideološku i ekonomsku dimenziju. Primjer omladinskih brigada to slikovito pokazuje. U ideološkom smislu omladina je predstavljala inkubator novog čovjeka sa socijalističkom sviješću te imala funkciju prikupiti omladinu pod kontrolu države i njezinih direktiva. S druge pak strane ova je masovna mobilizacija itekako imala i pragmatični ekonomski aspekt regrutacije neplaćene radne snage. Ta je dimenzija pogotovo bila oslovljena ustrajnošću seljačkog životnog ritma. Čak i nakon migracijskih tokova iz sela u grad, stanovništvo bi se i dalje orijentiralo prema dobi žetve te u tom periodu kolektivno napuštalo radna mjesta u industriji i vraćalo se u selo radi žetve. Ovakva socijalna praksa nije se mogla iskorijeniti čak ni represivnim administrativnim metodama koje je partija pokušavala uvesti putem radne knjižice, prijetnjama otpuštanja s radnog mjesta, koje ipak ne bi uslijedilo zbog manjka radne snage. Ova je realnost karakterizirala i situaciju u »Kremikovcima«.

Slične simptome diskrepancije između političke vizije i socijalne prakse autor pokazuje i u slučaju izgradnje Dimitrovgrada, koji je kao ex-nihilo projekt bio metafora za herojsku fazu socijalističke izgradnje (str. 127). Njegova nova realnost, koja se oslikavala u ideološki osmišljenoj arhitekturi i javnim parkovima, trebala je biti srž nove radničke klase i njezinog ambijenta. Njegov je monumentalni karakter štoviše trebao služiti kao simbol neuništivog socijalizma. Međutim, glorifikacija grada kroz propagandu partije u literaturi uskoro se ispostavila kao samo jedna ravnina stvarnosti ovoga grada. Na drugoj ravnini Dimitrovgrad, kao i drugi socijalistički gradovi, ubrzo se pokazao kao još jedan primjer partijskog neuspjeha da diktira nove realnosti u društvu. Loša kvaliteta stambene izgradnje, kašnjenje izgradnje zbog manjka radne snage kao i nedostatna opskrba u stanovima uskoro je rezultirala razvojem socijalnih praksi koje su divergirale od proklamiranih ideala (str. 145). Tako bi se u najkraćem roku javni parkovi pretvorili u vrtove za uzgajanje voća i povrća, ili čak u štale za uzgajanje stoke. Iako, s jedne strane, ovo nije bio ideološki zamišljeni ideal modernog urbanog društva, partija je s ekonomskog aspekta i njezinog deficita bila prinuđena tolerirati takve privatne ekonomske jedinice na razini porodice, koje su predstavljale strategiju preživljavanja u lošim uvjetima (str. 305). Ovakav proces tzv. privatizacije javnog mjesta od strane građana koje je Brunnbauer obuhvatio izrazom »rurbanizacija« uskoro je prinudio i partiju i narod na međusobno usklađivanje ideologije i socijalne prakse.

Takvim metodološkim pristupom i pluralizmom izvora, autor uspješno prikazuje interdependenciju ideologije kao partijskog diskursa i socijalne prakse kao njezinog materijalnog (ne) ostvarivanja. Poklanjajući pozornost i svakodnevnom životu »običnih« ljudi, autor demokratizira historiografski narativ o historiji Bugarske u socijalističkom periodu. Koristeći antropološke i sociološke studije iz toga vremena, autor daje glas i običnom narodu kao i njegovoj svakodnevici i prikazuje je kao determinirajući faktor socijalističkog načina života. Ovakvim pristupom narodu se pridaje politička dimenzija. Iako narod nije imao direktan monopol nad ideologijom i verbalnim diskursom koji je dominirao službenim javnim prostorom, svojim je

ponašanjem mogao određivati stupanj realizacije političke vizije. U tom smislu razina se moći naroda pogotovo odražavala kroz ne-verbalne diskurzivne prakse u njegovu svakodnevnom životu, što je često utjecalo i na polje ideologije kao lingvističke konstrukcije realnosti od strane partije. Budući da autor locira članove partijskog vrha samo u sferi konstrukcije ideološkog aparata i njegova propagiranja, moglo bi se pitati kakve su oni obrasce ponašanja imali u svom osobnom privatnom životu i koliko su i oni sami poštivali ideološke diskurzivne norme dok su sjedili za kuhinjskim stolom u svojim kućama iza partijskih kulisa?!

Činjenica da je ideologija u socijalističkom sistemu predstavljala centralni instrument za legitimiranje partijske uloge kao egzekutora objektivnih zakona pri napretku društvene biti, uvjetovala je održavanje moći kongruencijom ideologije i društvene prakse. Oslanjajući se na ovakve premise socijalistička je ideologija uskoro postala dinamičan i promjenjiv projekt, ako ne čak i arbitrar, čija bi realizacija uvijek iznova zahtijevala nove napore.

O tome napose svjedoči drugi dio rada, u kome je naglasak na transformaciji ideologije i njezine diskurzivne prakse pogotovo na razini mentaliteta i svakodnevice. Tematski, autor obrađuje razne diskurzivne prakse koje bi propagirale kolektivistički duh u borbi protiv izraženog materijalističkog društva, patriotizam u smislu obuhvaćanja svih društvenih (pa čak i vanpartijskih) slojeva te borba protiv tzv. buržoaskog nasljeđa, pod kojim su se podrazumijevale religija, patrijarhalni sistem itd. Centralnu važnost u ovome dijelu autor daje i tzv. Očinskom frontu, kojem bi u jugoslavenskom kontekstu odgovarao SSRN, kao medijatoru između partije i društva putem lokalnih institucija, kulturnih domova i organizirane propagande na lokalnom nivou. Drugi dio završava poglavljem o disciplinskim mjerama za ostvarivanje socijalističke svakodnevice. Drukčije rečeno, iako je društvena realnost često bila rezultat isposlovanja između partije i društva, partija je itekako označavala i granice tolerancije odnosno fleksibilnosti kada bi se radilo o ugrožavanju reprodukcije njezinih struktura moći. Drugim riječima, represija je bila konstantni instrument vladanja za vrijeme komunističke vlasti u Bugarskoj (str. 700).

U okviru ovog dijela mi ćemo se zadržati na poglavlju o nacionalističkom diskursu koji se pojavio sredinom 60-ih godina i postao karakterističan ne samo za bugarske komuniste nego i za sve ostale socijalističke države.

Domaće ex-jugoslavensko nacionaliziranje političkog foruma, koje je poprimilo centrifugalni karakter, rezultiralo je pluralizmom nacionalnih naracija i nacionalnom heterogenizacijom društva iz čega je proizašlo i nacionalno priznanje Muslimana. Bugarski primjer, međutim, ukazuje na suprotne homogenizirajuće tendencije zamišljenih nacionalnih kolektiva, što je rezultiralo supresivnim pozicioniranjem prema muslimanskom stanovništvu.

I dok je ideološki diskurs određene pojave obilježene kao buržoasko nasljeđe, naprimjer patrijarhalni poredak, oštro osuđivao i pokušavao eliminirati, tradiciju pak nacionalnog identiteta, koja je pripadala istoj grupi, nastojao je integrirati kao imanentni dio socijalističke ideologije. Ovakav instrumentalistički postupak obrazlagan je novom spoznajom o socijalističkom načinu života, koja se već 60-ih godina, za razliku od perioda 50-ih, nije mogla graditi više na *tabula rasa* odnosno nije više predstavljala oštar rez s prošlošću nego je zahtijevala određeni kontinuitet sa starim običajima. Iza ovakve nacionalne retorike ležao je pokušaj partije da proširi bazu legitimnih identiteta u društvu te ideološki obuhvati i onaj dio društva koji se nije identificirao s komunističkom ideologijom.

Brunnbauer ovdje nacionalni diskurs predstavlja u smislu top-down modela, koji je iniciran od strane partije i implementiran na stanovništvo. Kao rezultat ideološke re-orientacije

uslijedila su pojačana izražavanja patriotizma u školskoj nastavi u sklopu predmeta historije, organizirane ekskurzije u muzeje kao propagatore nacionalne kulture te folklorizacija javnih mjesta. Za ovo poglavlje autor ne osvjetljava reakcije na terenu svakodnevce ljudi niti dokumentira bilo kakve forme protesta od strane građana. Iz toga možemo zaključiti da je, za razliku od socijalističke klasne retorike, nacionalistički narativ uspješnije omogućavao homogenizaciju društva i donekle ostvarivanje njegove koherentnosti.

Ovakvo institucionaliziranje nacionalističke propagande, koja je trebala služiti homogenizaciji društva, uskoro se pretvorilo u aparat za asimilaciju manjina koja je 70-ih godina poprimila čak i nasilničke karakteristike. Glavna je meta bila muslimanska manjina čija su tradicija i običaji iz partijske perspektive predstavljali zaostatke predmodernog društva. Usporedimo li primjer Bugarske sa socijalističkom Jugoslavijom, možemo ustanoviti kako je nacionaliziranje političke retorike moglo imati vrlo različite posljedice u socijalističkim sistemima. I dok se u sklopu nacionalnog diskursa u Bugarskoj asimilacijska tendencija prema muslimanima intenzivirala, nacionalna retorika u jugoslavenskom kontekstu je u odnosu na muslimansko stanovništvo u suprotnom pravcu umanjila patrijarhalne aspiracije te rezultirala priznanjem nacionalnog statusa Muslimana.

Strategija asimilacije u Bugarskoj koristila se raznim metodama počevši od propagande protiv navodnog ugnjetavanja žene u islamu (no ni bugarska nemuslimanska žena nije baš uživala neki bolji status u društvu), preko tečajeva o higijeni i načinu oblačenja sve do represivnih mjera, koje su poznate kao nasilno preimenovanje muslimanskog stanovništva u Bugarskoj tijekom 70-ih godina. Iako je ovakav politički potez prouzrokovao masovno iseljavanje muslimana u Tursku, represivna se politika iskazala više kontraproduktivnom nego uspješnom u svom nastojanju stvaranja homogenog društva. Jer, iako bi muslimanske žene u javnosti skidale maramu i salvare, njihova kućna privatna sfera nije se mogla izmijeniti prema partijskim naredbama. Rezultat ovakve politike, dakle, nije bio transformacija svakodnevce nego pojačanje izoliranosti muslimanskog stanovništva, distanciranje od partije i njegovo povlačenje u privatnu sferu kao zaštitni prostor, gdje se mogla njegovati kulturna intimnost (str. 474). Drugim riječima, umjesto jačanja partijske legitimnosti, ovakvim ju je potezima ona samo slabila, što je na kraju rezultiralo partijskim utišavanjem ovakvih tema za diskusiju.

Iz ovog primjera možemo zaključiti da nestajanje određenih aspekata prakse s dnevnog reda unutar partijskog diskursa nije moralo značiti njihovo uspješno eliminiranje. Dakle, jednostrani metodološki pristup analizi samo jedne razine, tj. političke, dao bi ograničenu sliku. Prema tome, pogled samo na politički diskurs pružio bi pogrešan dojam o postojanju određenih svakodnevnih navika u društvu. U ovom slučaju dao bi povoda da se zaključi da 70-ih godina religija (islam) već nestaje u socijalističkom društvu jer nestaje i u službenoj ideologiji partije. Međutim, pomoću antropoloških i socioloških studija, koje autor ovdje koristi iz druge ruke, on ukazuje na persistenciju određenih praksi čak i kada one nestanu s pozornice službene ideologije/propagande/ideološke logike.

Treći dio habilitacije posvećen je sintezi ideologije i demografskih struktura i njihovih promjena tijekom vremena. U ovom dijelu glavnu pozornost autor pridaje obitelji, koja se smatrala nukleusom socijalističkog društva, kao i aspektu reprodukcije društva. Ove teme su pogotovo nakon 50-ih godina zadobile centralnu važnost unutar partijskog diskursa te autor kroz njihovu prizmu na kraju raspravlja o problemu državne intervencije u privatni život građana te njihove rezultate. Nastojanje države da uđe čak i u najintimniju sferu čovjekova života, kao što su obitelj i seksualno ponašanje, autor osvjetljava u posljednjim poglavljima.

Oslanjajući se na tzv. obiteljske kodekse koje je partija izdavala te kroz vrijeme i revidirala, kao i demografske studije, Brunnbauer konstatira da je miješanje u privatni život od strane partije itekako imalo odjeka, odnosno to nije bio tek jednostavni monolog partije. Propaganda o seksualnosti u funkciji reprodukcije, o ulozi žene kao majke ali i socijalističke radnice te modeliranje oblika obitelji ubrzo je rezultiralo situacijom s dvije oštrice. S jedne strane došlo je do povlačenja građana u privatnu obiteljsku sferu, ali istovremeno i do instrumentalne glorifikacije obitelji od strane partije (str. 604), koja je u obitelji sada vidjela pomoć za ostvarivanje i reprodukciju njezine ideološke, ali i demografske osnove. Politiziranjem i privatne obiteljske sfere, povlačenje građana u nju time nije više omogućavalo zaštitu od partijskog utjecaja. S druge strane upravo ideološko potvrđivanje obitelji od strane partije rezultiralo je domesticiranjem ideologije te korištenjem raznih socijalnih privilegija za obitelj koji su proizašli iz podrške obiteljskih zajednica. Zauzvrat socijalnoj politici partija je, pak, očekivala utjecaj na tokove reprodukcije. Međutim, kao što se u posljednjem poglavlju pokazuje, pronatalistička propaganda, koja se pokušavala ostvariti zabranom abortusa kao i financijskom premijom za svako rođeno dijete, nije uspjela preusmjeriti demografske tendencije u poželjnom pravcu. Kao što Brunnbauer zaključuje, opet već poznati rezultat koji se dao spoznati i u svim ostalim područjima društva (str. 690).

Raspad socijalističkog sistema 1989. nije značio i nestajanje njegovih socijalnih praksi unutar društva. U zaključnim riječima Brunnbauer naglašava da 54-godišnja vladavina komunističke partije nije ostala bez traga u životima ljudi, a to zaključuje na osnovi autobiografskih narativa, ali i retrospektivne percepcije socijalističkog perioda. Iako se socijalistički način života nije mogao etablirati po zamišljenom modelu, on je itekako imao utjecaja na društvo i njegov razvoj. Ali njegova ideološka zamisao možda nije htjela sama sebi priznati da je realnost života kompleksna i da je nije moguće usmjeravati u potpunosti, kao što se ni samovolja ljudi nad kojima se vlada ne da u potpunosti podčiniti pod voljom vladara (str. 694). Ovakav koncept historije koji je napose inspiriran konceptom politike vladanih Jamesa Scotta (James Scott, *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*, London 1991) ne samo što revidira općepoznatu reputaciju socijalističkog poretka kao totalitarnog režima, već napokon pridaje značaj običnom narodu kao itekako bitnom akteru i određivaču dinamike historijskih procesa.

Brunnbauerovo djelo, iako je preopširno i preopterećeno detaljnom naracijom (pitanje je koliko će se entuzijasta odlučiti pročitati 705 stranica teksta), bitan je doprinos teorijskom i metodološkom pristupu historiji jugoistočne Europe i zaslužuje veliku pozornost i pohvale.

Iva Lučić

Una storia balcanica – Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento, uredili Lorenzo Bertucelli i Mila Orlić, Ombre corte, Verona 2008, 240 str.

Jedna povijest s Balkana – fašizam, komunizam i nacionalizam u Jugoslaviji u dvadesetom stoljeću zbir je međusobno organski i tematski na prvi pogled nepovezanih osam radova talijanskih, slovenskih i hrvatskih povjesničara. Premda obrađene teme pokrivaju cijelo stoljeće i različite probleme (međuetnički odnosi u Istri na početku stoljeća, razgraničenje s Italijom, jugoslavenska historiografija, revalorizacija elemenata ustaške ideologije u Hrvatskoj u

1990-ima...), oni ipak poveznicu pronalaze u nekoliko elemenata metodološke naravi. Kao prvo pristup: mikroteme se promatraju kroz oblike suživota moćnih ideologija 20. stoljeća, fašizma i komunizma, s nacionalizmom, kao najotpornijim ideološkim sklopom među njima, koji uporno odolijeva smjenama država, režima i proteku vremena. U uvodom članku suurednik Lorenzo Bertucelli navodi drugu važnu poveznicu: želju da se nadiđu sve rašireniji teleološki interpretativni modeli jugoslavenske povijesti kao »projekta« koji je neizbježno morao završiti u građanskom ratu, »prirodnom« i nužnom svršetku problematične i trajno nestabilne državne tvorevine. I konačno, radi se o autorima koji čitaju i poznaju ovdašnje historiografije u izvornim jezicima, i koji i zbog toga mogu prepoznati i prevladati neke stereotipe i shematizme koje obilježavaju dio talijanske historijske znanosti o jugoslavenskoj povijesti. Polovica svih radova posvećena je talijansko-hrvatsko-slovenskom graničnom prostoru, što ne čudi budući da se radi o talijanskoj publikaciji, ali osuvremenjenog pristupa, kako u interpretacijama tako i u obrađenom izvornom materijalu.

Jezik kao ključno sredstvo nacionalne identifikacije, na primjeru Istre u drugoj polovici 19. i prvoj 20. stoljeća, u središtu je članka Vannia D'Alessia *Od Austrijske Carevine do Kraljevine Italije – jezik, država i nacionalizatorski proces u Istri* (str. 29-71). Autor polazi od premise da zasade talijanskog nacionalnog preporoda (*Risorgimento*) u Istru pristižu ranije od hrvatskog i slovenskog preporoditeljskog vala. To je presudilo da socijalni i politički status slovenskog i hrvatskog jezika budu niži od talijanskog i u prvoj fazi formiranja nacija potaklo je talijanizaciju, napose u urbanim sredinama. Etnička granica između Talijana i slavenskoga stanovništva izrasta u mnogome upravo na jezičnoj razlici koja potom postaje i socijalno-statusna i kulturna i politička. Ta će granica kasnijim prodorom političkog hrvatstva i slovenstva, u uvjetima socijalne i ekonomske borbe među etničkim zajednicama – karakteristične i za druge višetničke krajeve Monarhije – postajati sve tvrdom, i izvorom nacionalne konfrontacije. Ranija afirmacija talijanske zajednice potakla je i nastanak kasnije zloupotrebljavanog statičkog binoma talijanski grad naspram slavenskog sela, kao i konstrukt talijanske civilizacijske i kulturne superiornosti.

Od kraja 19. stoljeća afirmira se novi građanski i obrazovani sloj Slovenaca i Hrvata koji ravnopravno ulazi u bitke za vlast i utjecaj: »Slovenski i hrvatski jezik izlaze iz okvira oralne kulture na koju su bili ograničeni u svojim lokalnim i dijalektalnim varijantama te zadobivaju službenost i legitimitet« (38). Otpada i shema grad-selo jer je nacionalna bitka koncentrirana upravo u urbanim sredinama gdje bujaju škole, čitaonice, sportske udruge, institucije vlasti, činovništvo. Društveni uspon hrvatskog i slovenskog elementa više ne podrazumijeva i gotovo automatsku talijanizaciju. Urbana nacionalizirana zajednica širi svoju politiku i na selo, bilo talijansko ili slavensko, i time doprinosi uključivanju ruralnih zajednica u politički život i to uspostavljanjem »jezične veze« između grada i sela.

U tom svjetlu opozicija talijanski grad – slavensko selo nije više održiva. D'Alessio međutim postavlja pitanje kako to da se ona na ideološkoj razini ipak održala. Na izdržljivost te predodžbe utječu onodobne historiografske i etnografske klasifikacije i konstrukti, napose talijanskih autora, što zbog njihova slabog poznavanja prilika, što zbog namjerne kulturne minorizacije slavenske komponente u Istri. Ali, kako daje naslutiti D'Alessio, možda je za otpornost tog konstrukta bila presudnija sudbina nacionalnih odnosa u regiji nakon njezina prelaska Italiji 1918. godine. Socijalni i politički uspon Hrvata i Slovenaca u Istri prekinut je politikom »nacionalne bonifikacije«, asimilacije i represije netalijanskog stanovništva. Fašizam će svojom žestokom antislavenskom i rasističkom notom samo pojačati tu politiku.

Slovensko i hrvatsko bit će stjerano u oralno i ruralno, i nije stoga čudno da je ideologem talijanskoga grada i slavenskoga sela mogao odolijevati i do danas, pa i u dijelu suvremene historiografije. D'Alessio ukazuje da »čitanje nacionalnih odnosa u Istri isključivo u ključu snažne i u biti statične dihotomije između grada i sela kao dva odvojena svijeta odvodi na krivi trag« (51). Takvo čitanje, prema autoru, ne odgovara istarskoj zbilji 19. i 20. stoljeća.

Nevenka Troha je u članku naslovljenom *Granica s Italijom prije i poslije Drugog svjetskog rata – jugoslavenski projekt* (72-89) usredotočena na nastanak i operacionalizaciju politike za nove i etnički obuhvatne zapadne slovenske (pa time i jugoslavenske) granice. Pozicija promatranja je jugoslavenska, izražena u težnjama rukovodstva slovenske Komunističke partije. Presudna u realizaciji toga projekta bila je, kako ukazuje autorica, snažna nacionalna komponenta u politici slovenskog NOP-a predvođenog komunistima, napose shvaćanja Edvarda Kardelja. Osvobodilna fronta je u potpunosti preuzela stariju nacionalnu ideju »Ujedinjene Slovenije«, dodavši joj komponentu klasnog oslobođenja. U njezino ostvarenje upregnute su od kapitulacije Italije, kada pobjeda postaje izvjesnijom, gotovo sve snage slovenske nacije.

Intelektualci, kao primjerice skupina okupljena oko instituta koji od osnutka u siječnju 1944. vodi povjesničar Fran Zwitter, izvode historijske argumente za pravo Slovenaca na liniju austrijsko-talijanske granice iz 1866. godine. Partizanske jedinice rade na vojnom osvajanju teritorija, a vrh KP Slovenije predvodi političku bitku, kao i osjetljive pregovore s KP Italije. Kardelj je, prema navodima Trohe, 1944. definirao kao liniju od koje se ne smije odstupiti »etnografsku granicu uključujući i u doba imperijalizma [posljednjih sto godina] denacionalizirani teritorij« (77). Pred kraj rata tomu je pridodano i shvaćanje o prirodnoj i ekonomskoj nužnosti jedinstva grada (u ovom slučaju većinski talijanskog Trsta) sa svojim zaleđem (slovenskim Krasom). Vojna realizacija bila je presudna: »moramo nastojati okupirati što više teritorija [...] jer ono što bude osvojeno, bit će naše« (80), napisao je Kardelj, a u svibnju 1945. jedinice NOVJ to su i učinile ušavši u Trst i Goricu.

Troha zaključuje da su granice određene 1947. mirom u Parizu bile ne samo odraz prihvaćanja od strane sila pobjednica da je rapalska granica bila etnički nepravedna, ne samo posljedica činjenice da je Jugoslavija bila pobjednica u ratu, a Italija poražena, već u prvom redu »borbe slovenskoga naroda« (85) za zapadne granice Slovenije. Time želi ukazati da ciljevi komunista nisu bili imuni na nacionalne interese, već da su, upravo suprotno, oni imali istaknuto mjesto u njihovom programu.

Odlazak Talijana iz Istre je zbog zbijenosti tog migracijskog procesa u jedno desetljeće, slike naglo ispražnjene Pule, brojnosti migranata, i upotrebe tih zbivanja u političkim raspravama, u talijanskoj javnosti i historiografiji najvidljiviji segment masovnih migracija stanovništva na sjevernom Jadranu u 20. stoljeću. Katkada se može steći dojam da su migrirali isključivo Talijani. Sandi Volk u članku *Premještanja talijanskog, slovenskog i hrvatskog stanovništva od fašizma do poraća* (90-122) nastoji stoga dati pregled, uz navođenje statističkih podataka i niza primjera, iseljavanja i doseljavanja u svim pravcima i pripadnika svih triju većinskih nacija od Prvog svjetskog rata do šezdesetih godina. Volk smatra da su u svim slučajevima uzroci i poticaji za odlazak ili dolazak u Julijsku krajinu za većinu osoba bili politički, ideološki i/ili nacionalno motivirani, poticani, a često i organizirani i planirani od strane vlasti, dok su ekonomske pobude sporedne. Pozadinski kontekst koji proizlazi iz Volkove teze jest borba za nacionalno i državno razgraničenje koje redovito prati i želja za nacionalnom majorizacijom u datom trenutku jače strane. Tako su talijanske vlasti odmah po vojnom zauzimanju regije, u jesen 1918, nastojale birokratskim i političkim mjerama spriječiti povratak

ratnih izbjeglica slovenske i hrvatske nacionalnosti, otežavati životne uvjete i poticati na odlazak potencijalne protivnike aneksije regije Italiji kao što su mogli biti klasno i nacionalno angažirani radnici željeznice u Trstu, uglavnom Slovenci, ili pak hrvatski župnici u Istri. Prema izračunima koje navodi Volk, do ožujka 1919. u Kraljevinu SHS iselilo je između 30 i 40 tisuća osoba, a do 1941. iselilo je oko 120 ljudi, uglavnom Slovenaca i Hrvata te doselilo najmanje toliko Talijana.

Promjena odnosa moći nakon Drugog svjetskog rata, preokrenula je i migracijske silnice (iseljavaju uglavnom Talijani), ali ne i ustaljene prakse premještanja stanovništva budući da iseljavanje ostaje instrument borbe obaju strana u određivanju granica. Za razliku od većine talijanskih povjesničara koji glavnog uzročnika »egzodusa Talijana« nalaze u politici jugoslavenskog režima, Volk balansira između odgovornosti novih vlasti te politike Rima i talijanskih organizacija na terenu. Ovi su, kako smatra Volk, poticanjem iseljavanja htjeli ukazati da se radi o većinski talijanskim krajevima koje treba vratiti Italiji služeći se pritom argumentom da je egzodus »plebiscit talijanstva«. Autoru je važno ukazati da odgovornost ne može biti samo na ratnom pobjedniku, da je »egzodus« slojevitiji te se ne može čitati isključivo kroz monolitnu nacionalnu interpretaciju: Talijani odlaze da bi o(p)stali Talijanima ili Talijane se potiče na iseljavanje samo zato što su Talijani. U cijelosti odlazi talijansko građanstvo, uz dobar dio intelektualaca i činovnika, dakle gornji sloj, i to, prema Volkovoj interpretaciji, iz političkih pobuda: »otišli su kako bi 'ostali Talijani' u onoj mjeri u kojoj je 'biti Talijanom' značilo imati dominantnu/privilegiranu ulogu« (105). Volk smatra da istraživanja, ma koliko u Hrvatskoj i Sloveniji bila još u začetku, ne ukazuju da se radilo o planiranom etničkom čišćenju suprotstavljajući se time dominantnoj tezi u julijskoj historiografiji.

Mila Orlić, suurednica zbornika, u svom prilogu *Stvaranje narodne vlasti u Istri (1943.-1948.)* (123-151) prikazuje odnos između novih vlasti socijalističke Jugoslavije, posebice na lokalnoj razini, i talijanskog stanovništva Istre. Istraživanje se temelji na arhivskom materijalu NOO-a Istre, uvidu u dokumente centralnih vlasti u Beogradu i na sjećanjima iseljenih Talijana s kojima je autorica razgovarala.

Odbojnost prema novim (jugo)slavenskim vlastima, socijalizmu, aneksiji Istre Jugoslaviji izražavala je većina talijanskog stanovništva. Direktive iz Beograda zalagale su se za ravnornu nacionalnu zastupljenost u lokalnoj vlasti, ali stanje na terenu nije išlo u prilog integracije talijanske zajednice u novi poredak. Ekonomske mjere najviše su pogađale građanstvo, imućnije seljake i veleposjednike, dakle većinom Talijane, »čime je pojačan osjećaj obesnaženja cijele zajednice« (132). Nezadovoljstvu je pridonosio i nerijetko neprimjeren i neprofesionalan rad NOO-a u kojima su ključne dužnosti znali obnašati mladi i neiskusni ljudi. »Najviše štete« je, po mišljenju autorice, izazvala represivna, autoritarna i nemilosrdna djelatnost političke policije. OZNA je imala zadatak – ne samo u Istri – »očistiti nove organe vlasti od 'neprijateljskih' elemenata kako bi se izbjegao nastanak političke opozicije« (135). Čistke nisu bile usmjerene na Talijane kao takve, niti je autorica pronašla dokumente koji bi na to upućivali, već na reakcionarne pojedince i grupe. Ipak, termini kao »neprijatelj naroda« mogli su biti slobodno tumačeni pa su represivne mjere pogađale i politički pasivne pojedince, bilo je i privatnih osveta i drugih postupaka što je »izazvalo nepopravljivu štetu istarskom društvu, s pogubnim posljedicama« (137), posebice jačanje želje Talijana da napuste Istru.

Aneksija Istre je za one koji su se kolebali uskoro postala neprihvatljivo rješenje. Mila Orlić napominje da su ekonomske nedaće i mnoge neprimjerene metode uspostave vlasti zahvatile svo stanovništvo, ali su najviše posljedica na svakodnevni život osjećali Talijani. »Sve

to pokrenulo je proces rastućeg nepovjerenja prema narodnoj vlasti, u mnogome određenog i općim nepovjerenjem prema vlasti koju predstavlja 'slavenska' komponenta, koju se smatralo nesposobnom da preuzme vodeću ulogu...« (147). Naposljetku je talijanska komponenta gotovo u totalitetu napustila Istru.

Tekstom Stefana Petrungara *Socijalizmi, jugoslavizmi, nacionalizmi – o historiografijama u Jugoslaviji (1945.-1990.)* (152-173) fokus se s istarskih tema pomiče na širu jugoslavensku perspektivu kroz analizu glavnih trendova u poslijeratnoj historiografiji, s posebnim naglaskom na udžbeničku. Autor prati razvoj jugoslavenskih historiografija kroz (neuspjele) pokušaje izgradnje zajedničke jugoslavenske historije i njezinih nikada dokraja oblikovanih glavnih (*master*) narativa.

Stalno balansiranje između federalizma s izraženim nacionalnim identitetima i težnji za izgradnjom centralizirane države s jugoslavenskim identitetom, uvijek pod plaštom socijalizma, presudno se odrazilo na historiografiju. Historija je trebala pomoći nastanku zajedničkog identiteta, ali do sedamdesetih godina radovi o 19. i 20. stoljeću su rijetki, pogotovo sinteze koje bi nadišle tek ponavljanje ideološki prefabriciranih smjernica. Petrungaro sredstva izgradnje »jugoslavenskog narativa« prepoznaje u traganju za zajedničkim obrascima u povijestima pojedinih nacija, analogijama, sličnostima u »razvitku«. Traže se prethodnice primjera jugoslavenskog zajedništva u ranijim razdobljima, odbacuju ili osuđuju nacionalistički i partikularistički trendovi, za sukobe se odgovornost svaljuje na ideološkog neprijatelja (buržoazija) ili strane sile (druge nacije). Ali, ipak ne nastaje zajedničko pripovjedno tkivo, već zbir različitih i međusobno tek djelomice usuglašanih glasova. Od šezdesetih godina, s prevagom federalizma na ustavnoj i partijskoj razini, odustaje se od konstrukcija »povijesti Jugoslavije« i daje prednost »povijesti jugoslavenskih naroda«. U međuvremenu postaju sve češće i polemike. Petrungaro se osvrće na nekolicinu njih, kao na primjer neuspjelog završetka *Historije naroda Jugoslavije*, koja staje na kraju 18. stoljeća.

Među glavnim postupcima konstrukcije zajedničke historije koje autor navodi za zadnja dva desetljeća jugoslavenske federacije, napose u sintezama i udžbeničkoj historiografiji, jesu načelo reciprociteta i izjednačavanje »u dobru i u zlu«. Gotovo jednakomjerno raspoređene su zasluge i zločini, zastranjivanja od puta jugoslavenskog socijalizma (npr. Hrvatsko proljeće i istodobna politika »liberala« u Srbiji) i predanost u njegovoj izgradnji. Ali, takve simplifikacije i shematizmi, koji su mogli biti prihvatljivi udžbeničkoj historiografiji, pa i općenitijim sintezama, nisu mogli dobiti prolaznost u znanstvenim radovima. U tim posljednjim desetljećima sve je uočljivija i renacionalizacija historijske znanosti, sve veće zatvaranje unutar republičko-nacionalnih okvira, dok je sve manje djela jugoslavenske širine. Rasprave o žrtvama Drugog svjetskog rata i otvaranje dotad tabuiziranih tema, koje kao i u drugim zemljama istočnog bloka češće pokreću publicisti i novinari negoli povjesničari, vode u sve veći stupanj politizacije historije koja postaje važno oružje političke borbe.

Upravo je ta politička upotreba povijesti tema rada Vjerana Pavlakovića *Koketirajući s fašizmom: ustaško naslijeđe i hrvatska politika u devedesetim godinama* (174-205), čime se žarište pomiče na prvo desetljeće hrvatske državne nezavisnosti u kojemu se pobliže promatraju manifestacije ustaške ideologije i simbola kao elementa nacionalističke retorike. Nova nacionalna elita je na demonizaciji jugoslavenskog iskustva, revalorizaciji alternativnih i konkurentskih sjećanja u odnosu na dotad dominantne službene jugoslavenske, ponajviše o Drugom svjetskom ratu, gradila novi nacionalni identitet. Koketiranje s ustaštvom, mnoge u tom pravcu ambivalentne izjave i postupci Franje Tuđmana, revalorizacija dijela ustaške

simbolike, relativiziranje nacifašističkog nagnuća Pavelićeve NDH, bili su, kako smatra Pavlaković, važni i moćni instrumenti i strategije konstrukcije tog identiteta, dobrim dijelom s ciljem zbivanja nacionalnih redova u vrijeme rata, masovne političke i vojne mobilizacije.

Kroz publicistiku, polemike i pregled tiska, a napose u političkom diskursu HDZ-a i HSP-a, traže se uzroci i kontekst koji su omogućili revalorizaciju i političku upotrebu ustaštva. Politika »nacionalne pomirbe« koju je zastupao Tuđman stvorila je atmosferu pogodnu za djelomičnu rehabilitaciju Pavelićevog režima »samo zato jer se i on borio za hrvatsku državu« (181), uz zanemarivanje naravi njegove vlasti. Tuđmanova »prividna rehabilitacija NDH« (183) je, po Pavlakoviću, išla na ruku Miloševićevoj antihrvatskoj propagandi i podizanju napetosti između hrvatskih Srba i Hrvata. Autor zaključuje da su »kombinacija traumatične kolektivne memorije, politika nacionalne pomirbe i Tuđmanovog dvosmislenog držanja prema NDH, uz napore Beograda s ciljem destabilizacije Hrvatske, postigli da stvarni ili navodni ustaški simboli postanu značajna komponenta u pogoršanju međuetničkih odnosa« (185).

U drugome dijelu Pavlaković prati HSP kao političku snagu koja je najviše iskoristila koketiranje s ustaštvom Tuđmanovog režima i otišla najdalje u revalorizaciji ustaške ikonografije i ideologije. Promjenom vlasti 2000. došlo je do promjene političke atmosfere i kraja ovog »flirta« s ustaštvom. Ipak, kako zaključuje autor, podjele unutar hrvatskoga društva ostale su jake i rasprave o naslijeđu Drugog svjetskog rata i dalje vrlo žive u javnim polemikama.

Knjigu zatvara rad Zdenka Čepića u kojemu su iz slovenske perspektive sistematizirani temeljni, kako glasi naslov teksta, *Politički problemi jugoslavenske federacije (1945.-1991.)* (206-228). Sintetski, bez ulaženja u detalje, kroz razvoj i promjene jugoslavenskih ustava i glavne unutarpartijske rasprave i sukobe, autor razrađuje dihotomije koje su trajno bile ugrađene u poslijeratnu jugoslavensku državu: kontrast između federalizma i centralizma, pokušaji pomirenja nacionalne i klasne ideologije, trzavice između zapadnih ekonomski razvijenih i istočnih ekonomski manje razvijenih republika, smjene valova djelomične demokratizacije odozgo (partijskim dopuštanjem) i valova susprezanja takvih trendova. Čepić drži da česte ustavne reforme nisu samo indikator, već i generator napetosti između centralističkih i autonomističkih nastojanja. Jačanje federalnog načela od 1960-ih omogućilo je smanjenje napetosti među nacijama, ali je otežalo donošenje odluka i provođenje reformi u trenucima kriza.

Drugi dio rada posvećen je prikazu raspada federacije do izbivanja rata, iznova kroz optiku sukoba federalizma i centralizma, ali sada u okolnostima sruza nacionalnih autonomističkih i nacionalnih hegemonističkih tendencija. Čepić zaključuje da je beskonačna potraga za ravnotežom kroz stalne reorganizacije naposljetku potpomogla rastu nacionalizama i konačni raspad federacije, a ne obrnuto, kako se često navodi okrivljujući jedino (navodno samoprobudene) nacionalističke ideologije za raspad i rat.

Franko Dota

Andrea Possieri, *Il peso della storia. Memoria, identità, rimozione dal Pci al Pds (1970-1991)* [Teret povijesti. Pamćenje, identitet, uklanjanje od KPI-a do DLP-a], il Mulino (Mulino-Ricerca), Bologna 2007, 300 str.

»Što je značilo biti komunist u Italiji? Od čega se sastojao komunistički identitet najveće komunističke partije Zapada? I na kraju: kako je tekao proces preobrazbe KPI u DLP?« (str. 12). Andrea Possieri, mladi istraživač, nastoji odgovoriti na ova pitanja suočavajući se

s poviješću jedne od stranaka o kojoj se najviše i najčešće raspravljalo u Italiji u poratno doba, poviješću komunističke partije, pri čemu problemu pristupa na nov način. Ne želi rekonstruirati još jednu političku povijest u nizu nego analizirati razvitak stvaranja kolektivnog pamćenja i pedagošku namjeru komunističkog vodstva, tj. političku liturgiju KPI-a i partijske škole.

S tim u skladu knjiga je podijeljena u šest poglavlja. Priča slijedi kronološki red: počinje od Berlinguerova sekretarijata, 1970, kada partija započinje svoje »drugo socijalno ukorijenjenje u Italiji«, i završava 1991, kada iz pepela Tangentopolija nastaje »druga Republika«. Ono što prema autorovu mišljenju ovu stranku čini zanimljivom u odnosu na druge, jest njezin snažan otpor razračunavanju sa svojom prošlošću, s »teretom povijesti« koja je često kontradiktorna. Barbara Spinelli i Vittorio Foa, poznati novinari i intelektualci, u prvom slučaju potomak a u drugom svjedok generacije koja je pružala otpor nacifašističkim snagama, promišljajući o partiji i njezinoj krizi naglašavaju njezinu slabost i nepomičnost. Njezini militanti će radije potvrditi »sporazum zaborava« nego preispitati vlastiti politički identitet. Zašto je bilo tako teško riješiti se svog političkog identiteta? Da bi se odgovorilo na to pitanje potrebno je rekonstruirati mehanizam kojim su se tradicija i povijest partije ukorijenile u društveno tkivo stvarajući pritom općeprihvaćene osnivačke mitove i običaje, tj »politiku praznika«. Riječ je o godišnjim partijskim manifestacijama, komemoracijama i godišnjicama koje su se slavile u cijeloj Italiji. Kako objašnjava autor: »komunistička je partija ovom političko-kulturnom djelatnošću uspjela ocrtati granice vlastitog simboličnog svemira, definirati koordinate svog društvenog prikaza, i, na kraju, ocrtati linije svog političkog identiteta« (str. 43). Posebno je značajna godišnja proslava 1970. povodom stogodišnjice Lenjinova rođenja. Ona je, prema autoru, amblemski model koji slijede sve naredne proslave. Ove su proslave organizirane kao pravi obredi sa svojim specifičnim jezikom i znakovima u kojim se militanti moraju prepoznati i s njima se identificirati.

Drugi dio teksta usredotočen je na inicijative usmjerene na buduće kadrove: partijske škole. Metodičku rekonstrukciju životnih ciklusa glavnih partijskih škola (Frattocchie, Albinea itd.) prati analiza sadržaja i ciljeva ponuđenih tečajeva. Possieri naglašava kontradiktorni karakter ove pedagoške inicijative KPI-a koja počevši od 70-ih godina nastoji formalno napustiti »katehetsko-dogmatsko« obrazovanje karakteristično za staljinizam, a istovremeno zagovara središnji položaj nekih marksističko-staljinističkih tekstova, tzv. »povijesno utemeljene istine«, nužne za partijsku cjelovitost (str. 151). Priručnici ovih škola nude posebno tumačenje novije talijanske povijesti, povijesti u kojoj blista nekoliko zvijezda, koje su sve komunističke, dok su istaknuti političari liberalnog kruga, Benedetto Croce, Saverio Nitti ili V. E. Orlando, samo »sjene prošlosti«. Ipak, takvo pedagoško djelovanje nije urodilo željenim plodom i s prvim udarima opće »laicizacije« oblika partije skup vrijednosti ponuđen militantima ubrzo počinje škripati.

Riječ je o početku kraja, o deset kritičnih godina opisanih na posljednjih 100 stranica gdje se isprepliću teme partijskih škola i laičkih proslava. Godina je 1979. i na stranicama dnevnih novina »l'Unità« još se jednom postavlja pitanje što znači biti komunist. Odgovor se krije, kako naglašava Possieri, u formuli »reforme«. No ona nailazi na jaku opoziciju militanata, partijskog temelja desetljećima odgajanog u skladu sa starim kredom. Dok se partijsko vodstvo već počelo razračunati s povijesno-filozofskim ograničenjima komunizma i stalnom gospodarskom krizom socijalističkih vlada, militantno mnoštvo čvrsto se drži snažnog partijskog domoljublja desetljećima poticanog zborovima, proslavama i komemoracijama.

Povećava se jaz između partijskog temelja i rukovodstva. Neočekivana Berlinguerova smrt 1984. i njegov službeni pogreb su, prema autorovu mišljenju, posljednja velika komemoracija KPI-a, posljednja prilika za ponovno objedinjavanje partijskih duša, za jačanje osjećaja vjernosti i identifikacije partijskog temelja s vrhom, tj. s Berlinguerom. S vremenom je politika proslava zaustavljena, talijanski komunizam se s trgova i seoskih zborova seli u sveučilišne dvorane. Želi se dokazati da se konačno može govoriti o partijskoj povijesti izvan ograničenog »kruga militanata koji stvaraju povijest za militante«. Partijske su škole sad anakrone i nefunkcionalne, počinje njihov progresivni pad. Occhetto, novi sekretar KPI-a, nastoji popraviti stvari i poziva se na internacionalnost kako bi uvjerio militante da se nešto zbilja mijenja: Gorbačov postaje simbol novog puta. KPI traži novo korijenje, poziva se na nove likove (npr. Ernesto Che Guevara) ili jednostavno reinterpreтира stare partijske zvijezde (poput nenadmašivog Gramscija). U tom kontekstu treba tumačiti pokušaj retrodatiranja komunizma u vrijeme Francuske revolucije ili isključivanje Palmira Togliattija (povijesnog oca »nove partije«) iz panteona velikih otaca. Međutim, ovaj zakašnjeni artificijelni korak je krajnje dvojben: »Oktobarska revolucija i Palmiro Togliatti u simboličkom svemiru partije unatoč svemu predstavljaju korijenje koje bi ukoliko se prereže ugrozilo postojanje samog kolektivnog identiteta« (str. 265). Prema Possieriju to je samo još jedan pogrešan pokušaj promjene: ugraditi u komunističku političku kulturu vrijednosti, simbole koji nemaju ništa zajedničko s tradicijom radničkog pokreta. Dugotrajna šetnja od 1970. do 1991. završava »preokretom u Bolognini« i definitivnim utapanjem KPI-a u DLP-u, tj. u novom političkom entitetu nejasnog profila.

Izvođeci zaključke autor podcrtava što je po njemu posebnost ove stranke: povijest KPI-a je u znaku kontinuiteta, čvrsto je povezana s mistikom partijskog patriotizma koji još snažno utječe na talijansku ljevicu. Iako »preokret u Bolognini« predstavlja trenutak prekida, ublažava ga nastojanje komunističkog vodstva da sačuva povijesnu baštinu. Ne radi se dakle, prema autorovu mišljenju, o osnivanju nove političke formacije, već o »samopreobrazbi KPI-a«. Biti komunist u Italiji značilo je prihvatiti »stalan i trajan političko-simbolički postupak preoblikovanja komunističkog identiteta a da ga se pritom nikada zaista ne prevlada«. To je od druge polovine 1980-ih značilo prihvatiti takvo semantičko proširenje komunističke ideologije (tj. komunizma kao sinonima ekologije, etike itd.) da je ona gotovo izgubila originalni partijski pečat. Ali taj se pečat ne gubi i identitet godinama stvaran, čuvan i potican proslavama i partijskim školama ne može se izbrisati. Odrеći se svog političkog identiteta za talijanskog komunistu predstavljalo je paradoks: bilo je to poput odricanja od svog prava na građanstvo tamo gdje je KPI bila politička domovina.

Knjiga se prati lako i autor dobro ilustrira svoju tezu. Detaljnim krajnjim bilješkama može se rekonstruirati način rada utemeljenog na analizi najpopularnijih komunističkih novina (*l'Unità, lo Stato operaio, il Manifesto*) i akata kongresa ili pripremnih skupština »laičkih komunističkih proslava«. Pri rekonstruiranju određenih temeljnih povijesnih trenutaka Possieri je posegnuo za sjećanjima i biografijama nekih od najvažnijih protagonista, pridajući posebnu pažnju Berlingueru, ključnoj osobi proučavanog razdoblja. Njegovo istraživanje pripada opsežnoj skupini studija o legitimaciji i krizi talijanskog političkog sustava koja se snažno razvila nakon 90-ih (npr. E. Galli della Loggia; Loreto di Nucci, *Due nazioni: legittimazione e delegittimazione nella storia dell'Italia contemporanea* [Dvije nacije: legitimacija i delegitimacija u povijesti suvremene Italije], 2003), što pokazuje da su i talijanski povjesničari osjetili potrebu objasniti i razumjeti nove političke fenomene u svjetlu prošlih događaja. Predmet

istraživanja je, dakle, u Italiji izuzetno aktualan. Osobno smatram da ovaj tekst predstavlja važan doprinos za analizu dugotrajne krize talijanske ljevice kako s političko-sociološkog tako i s povijesnog gledišta. Savjet svakome tko želi pročitati ovo djelo, a istovremeno želi steći širi uvid u ovo pitanje, jest da pročita i tekstove koje je citirao i sam autor: R. Gualtieri, *Il Pci nell'Italia repubblicana* [KPI u republikanskoj Italiji], 2001. i S. Pons, *Berlinguer e la fine del comunismo* [Berlinguer i kraj komunizma], 2006.

Nicoletta Giostrella

Paulina Codogni, *Okragły stół czyli polski Rubikon, Prószyński i S-ka, Warszawa 2009, 328 str.*

Dana 4. lipnja 2009. prošlo je dvadeset godina od parlamentarnih izbora u Poljskoj koji su 1989. označili početak demokratske tranzicije ne samo u toj zemlji, već i u široj regiji Srednjoistočne Europe. Iz perspektive dvaju desetljeća, nakon što su se zbile uistinu značajne promjene čiji nam je ishod dobro poznat, mnogima – pogotovo mladim naraštajima – teško je dočarati ozračje koje je vladalo u to vrijeme. Čak ni onima koji su svjedočili samim zbivanjima nije uvijek lako prisjetiti se vlastitih osjećaja, nada i strahova.

Kada su 5. travnja 1989. u kasnim večernjim satima general Czesław Kiszczak u ime vladine strane i Lech Wałęsa ispred opozicije potpisivali Sporazum Okruglog stola, kako vladajući tako i pristaše Solidarnosti teško su mogli predvidjeti daljnji tijek događaja. Sporazum sklopljen nakon šezdeset dana zasjedanja Okruglog stola, kojem su prethodili pripremni pregovori započeti u jesen 1988, predviđao je održavanje parlamentarnih izbora koji su trebali biti djelomično slobodni – trebali su to biti prvi takvi izbori u Poljskoj nakon Drugoga svjetskog rata. Vladajući su sporazumom za sebe osigurali 65% mjesta u donjem domu poljskog parlamenta – Sejmu. Za preostalih 35% mandata mogli su konkurirati predstavnici oporbe, kako onoga dijela koji je sudjelovao u radu Okruglog stola, tako i ostalih oporbenih grupacija, ali i ljudi bliski vladajućoj Poljskoj ujedinjenoj radničkoj partiji. Na slobodan način trebalo se odlučivati o sastavu Senata (gornjeg doma, koji je ponovo uspostavljen nakon što je bio ukinut poslije Drugog svjetskog rata).

Vrh Partije očito nije uopće uzimao u obzir izborni poraz. Vladajući su bili uvjereni da i na slobodnim izborima mogu osvojiti respektabilan broj mandata. General Wojciech Jaruzelski procjenjivao je da će osvajanje više od 51% mandata u Senatu biti dobar rezultat, rezultat 41-49% smatrao je lošim, a onaj ispod 40% – jako lošim. Neki njegovi suradnici bili su toliko nerealni da su se čak pribojavali kako se u slučaju poraza Solidarnosti mogu suočiti s optužbama sa Zapada da su izbori lažirani.

Budući da su izbori raspisani za 4. lipnja, oporbi nije preostalo mnogo vremena za pripreme, a s obzirom na monopol Partije nad medijima, činilo se da je situacija u kojoj se oporba nalazi dosta teška. Pristup elektronskim medijima bio je vrlo limitiran, a domet određene liberalizacije na planu tiskanih medija donekle je ograničen nestašicom papira. Ipak, u tome je razdoblju počeo izlaziti danas visokotiražni dnevnik *Gazeta Wyborcza*. Ispred Solidarnosti predizbornu kampanju vodio je Građanski odbor (*Komitet Obywatelski*). Značajnu ulogu u osmišljavanju predizborne kampanje Solidarnosti odigrao je glasoviti redatelj Andrzej Wajda, koji je koncipirao jedinstvenu seriju predizbornih plakata na kojima su se svi kandidati Građanskog odbora Solidarnosti pojavljivali zajedno s Lechom Wałęsom. Usredotočenost i

jasnoća poruka s kojima je tijekom predizborne kampanje nastupao Građanski odbor zasigurno su doprinijeli uspjehu Wałęsine »momčadi« na izborima.

S obzirom na poteškoće u pristupu medijima, ostale oporbene grupacije očekivano nisu postigle zamjetniji uspjeh. No razmjeri uspjeha Solidarnosti, odnosno razmjeri poraza Partije iznenadili su podjednako i vlast i opoziciju. Naime, u dva izborna kruga (sukladno tada obvezujućem izbornom zakonu, koji je predviđao ponovno glasanje u svim slučajevima kada nijedan kandidat nije dobio 50% glasova), 4. i 18. lipnja 1989, kandidati Građanskog odbora osvojili su – s izuzetkom jednog mjesta u Senatu – sve mandate za koje se moglo kandidirati na slobodnim izborima, i to u većini slučajeva u prvom krugu. Vladini kandidati, ne samo da nisu osvojili nijedan mandat više nego što su sami sebi jamčili Sporazumom Okruglog stola, već su u većini izabrani tek u drugom krugu, uz vrlo nizak postotak izlaska glasača. Partija se nije suočila tek s porazom, već s apsolutnom katastrofom. Ipak, zahvaljujući tome što se Solidarnost uvelike pridržavala sporazuma postignutog za Okruglim stolom, pad komunizma prošao je polagano, postupno i bez većih trzavica.

Danas, dvadeset godina nakon tih događaja ne nedostaje kontroverzi vezanih uz njih, ne nedostaje kritika na račun Lecha Wałęse i njegovih suradnika koji su sudjelovali u Okruglom stolu te kasnije vodili početak demokratske tranzicije u Poljskoj. Zamjera im se prevelika doza kompromiserstva i popustljivosti prema bivšim komunističkim vlastodržcima, kratkovidnost, pogreške u privatizaciji i mnogi drugi grijesi, a poljska politička scena je krajnje sukobljena kada je u pitanju ocjena značenja događaja iz proljeća i ljeta 1989, o čemu najbolje svjedoči održavanje odvojenih proslava dvadesetogodišnjice. Ima i onih koji u svemu vide urotu, posljedicu aktivnosti tajnih službi koje su dosljedno od 1980. radile na transformaciji koja bi omogućila zadržavanje njihova utjecaja. Ipak, takvi pripadaju vrlo uskom marginalnom krugu koji bi se moglo nazvati »političkim folklorom«. Posebno iznenađuje činjenica da su takvi pojedinci rado primani u nekim znanstvenim institucijama u Hrvatskoj na način koji je primjereniji uvažanim stručnjacima. (Radi se o gostovanju fizičara prof. dr. Jerzyja Przystawe u Institutu društvenih znanosti »Ivo Pilar« s predavanjem »Triumphant Winner or a Pathetic Loser: Poland, 20 Years After the Round Table«, 3. lipnja 2009.)

Valja naglasiti da su profesionalni povjesničari koji se bave istraživanjem tog razdoblja poljske povijesti vrlo brojni i produktivni, a u proteklom razdoblju objavljen je značajan broj monografskih analiza pojedinih aspekata povijesnog razvoja, kao i sinteza i pregleda. Do sada su objavljeni i mnogi memoarski zapisi sudionika zbivanja i njihovih svjedoka, a dostupno je i dosta arhivske građe iz tog razdoblja. Upravo je te materijale koristila Paulina Codogni, djelatnica Instituta političkih znanosti Poljske akademije znanosti u Varšavi, u svojoj knjizi *Okragły stół czyli polski Rubikon* (»Okrugli stol ili poljski Rubikon«), prigodno izdanoj povodom dvadesetogodišnjice Sporazuma Okruglog stola. Na pregledan i jasan način u toj se knjizi prikazuje razvoj događaja u Poljskoj od štrajkova i osnivanja sindikata Solidarnost 1980, preko uvođenja ratnog stanja, situacija tijekom osamdesetih, ponovljenog vala štrajkova 1988. te – detaljno – do pokušaja pregovora okrunjenih Okruglim stolom. Autorica u svome prikazu ne zapostavlja ni geopolitički kontekst zbivanja ni širi spektar političke scene, na kojoj su i Jaruzelski i Kiszczak imali protivnike u partijskom taboru, a Wałęsa i suradnici mnoge neistomišljenike u redovima brojnih oporbenih grupacija. Plastičnosti i dinamici autoričina opisa doprinose mnogi citati iz memoarske građe. Autorica upozorava na kontroverze, navodi argumente suprotstavljenih strana i naznačava svoj sud. Na kraju knjige nalaze se intervjui što ih je obavila s Lechom Wałęsom i Wojciechom Jaruzelskim, u kojima ih je pitala za njihovu

ocjenu događaja i poticala na refleksije i sjećanja. Vrlina je ove knjige literalna kvaliteta teksta – knjiga je pisana tako da bude zanimljiva širem čitateljstvu.

Magdalena Najbar-Agičić

Vladimir Filipović. *Život i djelo (1906-1984)*, Institut za filozofiju, Zagreb 2008, 226 str.

Početak prosinca 2006. održan je u organizaciji Instituta za filozofiju u Zagrebu i Matice hrvatske znanstveni skup povodom stote godišnjice rođenja dr. Vladimira Filipovića, redovitog profesora filozofije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (1932-1976). To je drugi znanstveni skup posvećen profesoru Filipoviću. Prvi je održan 1985, godinu dana nakon njegove smrti. Kao utemeljitelj Instituta za filozofiju i pokretač časopisa *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* i kao inicijator osnivanja Hrvatskog filozofskog društva dao je izniman doprinos institucionalizaciji filozofije u Hrvatskoj. Njegova istraživačka i spisateljska ostavština obuhvaća vrlo različita područja znanstvenog interesa: probleme vrijednosti, logiku, spoznajnu teoriju, njemački klasični idealizam i noviju filozofiju Zapada, što čini pristup kritičkoj valorizaciji njegova života i djela složenim i sveobuhvatnim. Izlaganja većine sudionika znanstvenog skupa objavljena su 2008. u knjizi *Vladimir Filipović. Život i djelo (1906-1984)*, u izdanju Instituta za filozofiju.

Na samom početku zbornika nalazi se pretisak nekrologa *Vladimir Filipović (1906-1984)* iz pera bliskog suradnika Danila Pejovića, objavljenog u časopisu Savez izdavača Hrvatske *Naša knjiga* 1984. godine.

U uvodnom slovu *U čast profesoru Vladimiru Filipoviću* (str. 19-32), ravnatelj Instituta za filozofiju, Ivica Martinović, ističe neprolazne zasluge Vladimira Filipovića u zamišljanju, utemeljenju i vodstvu Instituta s ciljem istraživanja i objavljivanja hrvatske filozofske baštine. Autor u tekstu donosi pojedine Filipovićeve dokumente i rukopise, pohranjene u Arhivu Instituta za filozofiju (Rješenje o jednoglasnom izboru prof. dr. Vladimira Filipovića za direktora Instituta za filozofiju, 1968, Sadržaj i Uvod doktorske disertacije *Problemi vrijednosti*, 1930, naslovnici i sadržaj rukopisa *Logika za srednje škole*, 1940. i dr.). Arhiv Instituta obogaćen je nedavnom darovnicom sina, Velimira Filipovića, koja sadržava brojne profesorove separate, što će pripomoći potpunijoj valorizaciji života i djela Vladimira Filipovića.

Predstavnik Matice hrvatske, Stjepan Sučić, u pozdravnom govoru (str. 33-34) osvrće se na iznimnu Filipovićevu ulogu u uredništvu *Filozofske brestomatije* i *Filozofskog rječnika*, kapitalnih izdanja Matice hrvatske, te u njezinim upravnim tijelima (potpredsjednik, član Glavnog odbora, član Uredničkog vijeća *Hrvatskog tjednika*).

Heda Festini u članku *Dr. Vladimir Filipović – baština za generacije* (str. 35-41) pokušava odgovoriti na pitanje zašto je Vladimir Filipović bio i zašto će ostati baština za generacije, što se očituje u njegovim neprijepornim zaslugama u osnivanju studija filozofije u Zadru i Instituta za filozofiju, brizi za hrvatsku filozofsku baštinu i povezivanju starih hrvatskih mislioca s najnovijim kretanjima u filozofiji.

U preglednom radu *Vladimir Filipović o Kantu* (str. 43-53) Franjo Zenko tematizira Filipovićeve tekstove o Kantu, u kojima se ističe Kantova kritička metoda kao najprimjerenija metoda modernog, tj. obnovljenog hrvatskog sveučilišta.

Ljerka Schiffler u izvornom znanstvenom članku *Vladimir Filipović – promicatelj istraživanja hrvatske filozofske baštine* (str. 55-70) nastoji pojasniti motive, razloge i povijesne pretpostavke nastojanja Vladimira Filipovića oko poticanja istraživanja hrvatske filozofske baštine kao jednog od temeljnih zadataka hrvatske kulturne i duhovne samobitnosti. Autorica tematizira pitanje smisla, potrebe i značenja proučavanja tradicije i povijesti njena tumačenja, kao i aktualnosti koncepcije misaone i duhovne ostavštine.

U članku *Vladimir Filipović o humanizmu* (str. 71-76) Ivana Skuhalo Karasman razmatra Filipovićevo razumijevanje humaniteta i čovjeka kojemu pristupa u totalitetu. U analizi se autorica usredotočuje na povijesni utjecaj koji je moguće iščitati iz Filipovićeve djela, kao i na njegovo osobno filozofsko nastojanje.

Željka Metesi u članku *Estetička promišljanja Vladimira Filipovića* (str. 77-85) analizira Filipovićeve stavove o estetici, oblikovane na fundamentalnim idejama humanizma i renesanse. Autorica smatra da Filipović nije uspio riješiti problem suvremene estetike jer ju je, tumačeći odnos umjetnost – estetika, postavio u superiorniji položaj u odnosu na umjetnost.

Kristijan Krkač u članku *Vladimir Filipović o zadaći filozofije 1941. godine* (str. 85-93) istražuje Filipovićeve stavove o naravi i zadaćama filozofije (podijeljene po disciplinama) koje je iznio u udžbeniku *Logika za srednje škole* Nakladnog zavoda Banovine Hrvatske 1941. godine.

U stručnom radu *Vladimir Filipović o kazalištu* (str. 95-107) Dunja Tot ističe Filipovićeve zasluge kao suosnivača (s Brankom Gavellom) Akademije za kazališnu umjetnost u Zagrebu, gdje je predavao do 1976. godine. Analizirajući Filipovićeve stavove o kazalištu i kazališnoj estetici autorica zaključuje da oni ni danas ne gube na aktualnosti.

U izvornom znanstvenom članku *Vladimir Filipović i istraživanje renesansne filozofije* (str. 109-119) Erna Banić-Pajnić pokušava valorizirati Filipovićevo pristup i interpretaciju renesansne filozofije kroz usporedbu s nekim suvremenim uvidima u njezine bitne odrednice.

Sklonost Vladimira Filipovića prirodnoznanstvu otkriva Snježana Paušek-Baždar u izvornom znanstvenom članku *Filipovićevi pogledi o Paracelsusu* (str. 121-130). Autorica analizira Filipovićevo tumačenje Paracelsusovih spoznajnoteorijskih i ontoloških pogleda u tekstu *Paracelsus – od medicine do filozofije* objavljenog u: *Filozofija renesanse*, Filozofska hrestomatija III, ur. Vladimir Filipović, Matica hrvatska, Zagreb 1983.

Profesor Vladimir Filipović o pojmu tehnike (str. 131-138) izvorni je znanstveni rad Mihaele Girardi-Karšulin u kojem autorica komparira i valorizira Filipovićeve stavove o tehnici u njegovim ranim i kasnim radovima.

Zlatko Posavec u članku *Filozofija kulture Vladimira Filipovića* (str. 139-151) nastoji pro-niknuti u Filipovićevo shvaćanje *filozofije kulture* koja predstavlja cjelinu filozofije, tj. filozofiju cjeline slike svijeta i života viđene kroz prizmu smisla egzistencije čovjeka u horizontu njegove opće i konkretno žive aktualizirane povijesnosti.

Branka Bruić u kraćem tekstu *U spomen ulozi profesora Filipovića u razvitku hrvatske filozofije nakon Drugog svjetskog rata* (str. 153-155) iznosi osobna iskustva u studiranju filozofije na zagrebačkom Filozofskom fakultetu 1950-ih godina i nastojanju profesora Filipovića da učini određen otklon od dogmatizma dijalektičkog materijalizma u hrvatskoj filozofiji nakon Drugog svjetskog rata.

Drugi dio znanstvenog skupa održan je u Ludbregu, rodnom gradu profesora Filipovića. Tom je prilikom otkrivena spomen-ploča na njegovoj rodnoj kući (lječarna u Ulici Ivana

Gundulića). Govor prilikom otkrivanja spomen-ploče održao je Stjepan Sučić, predstavnik Matice hrvatske (str. 159-161).

Franjo Zenko u tekstu *Vladimir Filipović* (str. 163-165) iznosi najvažnije biografske momente profesora Filipovića, fokusirajući se na njegovu znanstvenu i profesionalnu karijeru.

U preglednom radu *O nekim aspektima povijesnog razvoja Ludbrega od druge polovice 19. stoljeća do početka Prvog svjetskog rata* (str. 167-201) Ivančica Jež na temelju objavljene i arhivske građe prikazuje povijesni razvoj Ludbrega, rodnog grada profesora Filipovića.

Bibliografija Vladimira Filipovića (str. 205-216), koju je priredila Ivana Skuhala Karaman, sadrži 173 bibliografske jedinice objavljenih djela i 25 bibliografskih jedinica sekundarne literature.

Na kraju zbornika nalazi se *Slikovni prilog* (str. 217-226), sastavljen od fotografija snimljenih tijekom održavanja znanstvenog skupa.

Ivančica Jež